

821(6)
0-51

Ізідор Окневхо

Останній обов'язок

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
1963

Ізигор Окневхо

Останній обов'язок

роман

Переклад з англійської
СОЛОМІЇ ПАВЛИЧКО

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1983

В романе современного нигерийского писателя художественно отражены трагические для страны события конца 60-х годов — гражданская война, поставившая под угрозу существование Нигерии как единого государства.

Через драматические судьбы героев, которые чередуются в роли рассказчиков, писатель показал моральный, психологический и политический климат в стране, обогатил африканскую прозу темой ответственности каждого гражданина за судьбу родины.

Перекладено за виданням:

© Isidore Okpewho, 1976.
Longman Group Limited,
London

Та без мук, з глибин твоєї крові,
в час призначений
народимося знову.

Сальваторе Квазімодо

Вся ця історія — цілковита
вигадка.

Частина перша

Дихання горить, мов сірка,
І каменем, що постав із крові,—
Кидає брат на брата.

Джон Пеннер Кларк

А Л І

— Алі! Алі! Алі! — кричить схвильований натовп. Мій автомобіль, «остін мінімок», ледве пробиває шлях поміж людей.

— Алі! Алі! Алі!

Солдати намагаються відтіснити людей, та нам важко стримати цей непогамовний вияв схвалення й доброзичливості. Лише вчора ввечері над містом з'явилися бомбардувальники заколотників. Але ми швидко упоралися з ними — збили один літак, всі інші зразу ж розвернулися й полетіли назад. А тепер, уранці, я їду містом, щоб перевірити, чи не зазнали руйнувань які райони, а вдячне населення зустрічає мене оглушливим вітальним криком.

Для солдата — це хвилина тріумфу. Війна ще триває, і небезпека підстерігає нас щомиті. Але, щиро кажучи,

я відчуваю в ці хвилини велику втіху; адже всі городяни піднімають кулаки на знак своєї солідарності, підстрибують, кричать, всіляко показують, які вони раді нам та нашим успіхам.

— Алі! Алі! Алі!

Понад два роки тому, стаючи на пост командира цієї бригади, я добре усвідомлював, що завдання переді мною нелегке. Із самого початку знав, що не можу надто розраховувати на цілковиту підтримку населення. Місто лежить на межі земель двох племен — іґабо та повсталих сімба. Я добре розумів, що військова служба вимагає тут особливої обережності. Понад три роки тому, коли фєдеральна армія визволила місто від заколотників, багато людей, що походили з племені сімба, рятуючи життя, повтікали з міста. Хоч життя давно викувало між двома племенами міцні зв'язки, я був певен, що рівновага тут висить на волосинці. Тому я весь час намагався підтримувати дух спокою, взаємного розуміння і поваги. Та звідки мені знати, що насправді відчувають ці люди!

Здається, саме тепер мені вдалося показати громадянам добру боездатність нашої армії. Але я більш ніж будь-коли відчуваю всю вагу своєї відповідальності як командира XV бригади фєдеральної армії. Я відповідаю не лише за оборону міста від нападів заколотників та за просування вперед фєдеральних військ, мені довірено й безпеку цивільного населення та захист громадянських прав кожного, хто живе на цій території, хай би до якого племені він належав.

Мій «мінімок» минає людський натовп і повертається до казарм. Чути, як вигуки «Алі! Алі!» поступово завмирають у далині.

Т О Д Ж Е

В кожному місті повинно бути кілька осіб, імена яких викликають загальну повагу. Це неодмінно найвизначніші громадяни, люди з якимись заслугами. Це не означає, що вони першими ідуть в армію, коли починається війна з сусіднім містом. Зовсім ні, так бувало колись. Трапляється, коли місту виділяють кредити чи асигнування, їхні розміри залежать від того, що за люди ним правлять, тобто коли називають якесь місто, часто запитують:

— А хто там?

І нічого не варте місто, де немає людей, яким би довірили ці кредити. Моє ім'я — одне з тих, які тут, в Урукпе, щось та важать. Його знають чи принаймні мали б знати геть усі.

Коли близько трьох років тому федеральні війська виволопили наше місто, командир передовсім побажав познайомитися зі старійшинами. Звичайно, після *отоги*, верховного вождя Урукпе, йому назвали моє ім'я. А два роки тому, коли гарнізон очолив теперішній командир, він зробив те саме. Обидва знали, що успіх їхньої служби тут залежатиме від ставлення до них таких людей, як я, без нас місто — ніщо. Зі мною важко не рахуватись, і мені не соромно знову й знову про це нагадувати. Я зробив собі ім'я на каучуковому промислі в цьому місті, та й у цілому штаті. Тільки завдяки таким, як я, місто має сьогодні якесь значення, і кожен командир, який дбає про себе та свою армію, повинен підтримувати зі мною добрі стосунки. Безперечно, хто заслуговує на визнання, той повинен його мати.

І коли раптом виникне якась загроза високому становищу такої людини, як я, жодна жертва з боку громадян не видасться надто великою, щоб зберегти моє місце і суспільну вагу. Кожен городянин повинен чимось відплачувати, і сам командир повинен пам'ятати, що треба оберігати

й зміцнювати підвалини свого власного успіху. Великі люди зустрічаються не часто, ними не розкидаються.

Тому я без вагань порадив заарештувати тут одного чоловіка за пособництво заколотникам, а потім підкупив іншого, щоб той підтвердив фальшиві обвинувачення. Я відчував — Мукоро Ошевіре став мені поперек дороги. І саме тому я без вагань шукаю тепер плотських утіх з дружиною заарештованого, бо сила моя надщерблена і мужність — під сумнівом. Цілком природно, треба зробити все можливе, щоб повернути мені мою чоловічу силу і високе становище, коли місто прагне зберегти дорогоцінну славу, здобуту для нього такими, як я. Хіба місто переживе цю ганьбу, як скрізь довідаються, що його найвизначніший житель утратив чоловічу силу?

Я вірю, що іноді, під тиском необхідності, треба відкинути безглузді уявлення про справедливість і визнати право сильного. А в цих краях сильна, велика людина — я.

О Д І Б О

Я знаю: я — ніщо. Я знаю, у мене немає нічого. Але за що він мене так принижує?

— Ти передав їй пакунок з одягом? — питає Тодже.

— Передав, — відповідаю.

Він дивиться на мене так, ніби не вірить. *Він, здається, ніколи мені не вірить.*

— Справді передав?

— Богом присягаюся, — кажу я. — Там був її син, і якби...

— Добре! Добре! — кричить він. — Я не прошу тебе називати свідків. Я тільки хочу знати, чи ти передав їй пакунок з одягом. Нема чого божитися.

Тепер він відвертається й дивиться у розчинені двері. Він, здається, розлючений. Потім устає, починає ходити по кімнаті. *Цікаво, що він скаже далі.*

— Вона справді обіцяла прийти?

— Так, вона... вона...

— Тобі заціпило? Ану, не заїкайся, як дурень! Та ти і є дурень! — кричить він нетерпляче.

— Так, вона обіцяла прийти. Коли я переказав, що ви просили її прийти, вона сказала, що прийде.

— Чому не зразу?

— Вона сказала, що скоро збереться. Це все, що вона сказала.

— Ти, може, хочеш сказати, ніби вона не розуміє, що коли я кличу, треба приходити негайно, невже ти, бовдуре, не зміг навіть цього їй утовкмачити?

Я мовчу. Я тільки й можу мовчати, втупившись очима в підлогу. Хіба я знаю, які слова не роздратують його?

— Послухай, — каже він. — Як ти виконував моє доручення? Ти що, просто залишив...

Він замовкає. Потім починає дивитися у розчинені двері. *Цікаво, що в нього зараз на думці?* Він підходить ближче до дверей. Зсуває капелюх назад з чола і придивляється. До будинку дружини Ошевіре бундючно прямує солдат. Тодже тримається за одвірок і не зводить очей з солдата. Тільки впевнившись, що солдат іде кудись-інде, він відводить очі. Потім знову повертається до мене.

— Може, ти просто залишив її пакунок і сказав: «Тодже просить вас прийти у мій дім»? Це все, що ти зробив?

— Ну, я трохи почекав...

— Ти трохи почекав! — вигукує він. — Крім того, хіба я не казав тобі: як викличеш мені жінку, посидь у неї вдома і побався з її сином?

— Казали, — відповідаю.

— То чому ж ти тут?

— Пробачте! — відказую. Здається, він дуже лютий і здатний на що завгодно, навіть ударити мене.

— Послухай, Одібо, — говорить він. — Ти що, не розумієш, ця жінка в біді?

— Розумію.

— Розумієш? То хіба не бачиш, що я хочу допомогти їй?

— Бачу.

— Ні, здається, ти нічого не бачиш,— каже він.— Бо ти надто тупий, щоб це зрозуміти. Ти просто тупак твердолобий. Такий дурний, що, навіть зрозумівши, як хвилюється жінка за себе й за дитину, не здогадався посидіти з її сином, аби вона не турбувалася, коли їй треба відлучитися з дому.

— Пробачте,— повторюю я.

Та він, здається, і слухати не хоче мого вибачення. Він не зводить з мене очей, і, щоб уникнути його погляду, я дивлюся в землю.

— Послухай, дурню,— каже він.— Тільки-но жінка заїде сюди, ти побіжиш до її дому так швидко, як тільки зможе твоя нікчемна туша, і будеш сидіти з її сином, доки вона повернеться. Уторопав?

— Так.

— Тим краще для тебе. І не потикайся мені на очі, бовдуре.

Потім він замовкає. Я звик до його дразливості. Але не збагну, за що він так знущається з мене. Не раз він кричав мені, що каліцтво відібрало мій розум, що я — нікчемний виродок. Мабуть, він каже правду. Що я можу відповісти? Одного б мені хотілося — щоб він не мучив мене так. Хіба ж то моя вина, що я народився з однією рукою?

Раптом він повертається до мене, присуває ближче свій стілець.

— Скажи мені,— питає,— як вона виглядала? Якою... ти її побачив? Тобто що ти в ній примітив?

Я кидаю на нього швидкий погляд. Бо не зовсім розумію, що він має на увазі і якої від мене чекає відповіді. Перше ніж заговорити, відкашлююсь. *Одному богу відомо, чого він хоче.*

— Ну ж бо,— петерпляче підганяє мене.— Розкажи, якою вона була.

— Вона сиділа з сином,— кажу я.— Вони лузали насіння з дині. Вона... вона сиділа на ослінчику.

— Як вона була вдягнена?—встряє він.—Що на ній було? Він пожирає мене очима від цікавості.

— На ній був тільки ліфчик та пов'язка на стегнах.

Я зупиняюсь і дивлюся, чи догодив своєю відповіддю.

— Далі,— каже він.— Розкажи, як вона в цьому виглядала.

Мабуть, він хоче, щоб я смачно все йому описав.

— Ліфчик на ній сидів досить вільно,— розповідаю.— Так вільно, що можна було побачити, як під ним звабливо випинаються груди. І пов'язка на стегнах не туга, так що було видно, як вони погойдувалися і з кожним її рухом здавалися ще круглішими. А шкіра в неї — гладесенька.

Я замовк, бо помітив, як з кожним моїм словом у нього відвисає щелепа — не від захоплення, а від подиву.

— Ти що... усе це бачив? — питає він погрозливо.— Ти справді все це бачив?

— Але...

— Заткни пельку, дурню! — горлає він.

— Але ж ви просили...

— Що я тебе просив? Віднести цій жінці пакунок з одягом і сказати, щоб вона прийшла до мене сюди в твій дім. А ти стовбичив там і витріщався на її груди і стегна.

— Я не витріщався...

— Тоді як ти роздивився все це?

— Ви просили розповісти, що я бачив.

— Так, але хто б міг подумати, що ти будеш роздивлятися на цю жінку. А може, я тебе й це просив зробити?

— Пробачте мені,— благаю я.

Він зітхає й похитує головою.

— Одібо...

У відповідь я піднімаю голову.

— Слухай мене дуже уважно. Постарайся зрозуміти раз і назавжди. Коли я попрошу тебе піти до цієї жінки з дорученням, роби тільки те, що я звелів, і більше нічого. Вто-ропав?

— Так,— відповідаю.

— Коли я звелю віднести їй що-небудь, неси і повертайся назад, не пробуй робити того, чого тобі не доручали. Ти мене чуєш?

— Так.

— Чи ти думаєш, що в неї вдома можна робити ще щось, крім того, що я наказую?

— Ні.

— Прощу зятимити це. Бо, коли тобі раптом забagnetься сваволити, я, не довго думавши, вижену тебе зі служби, відберу платню, віддам її тому, хто буде з радістю при-слухатися до кожного мого слова. Можеш тоді йти куди хочеш і сам за себе дбати. І хай тобі, одирукому, помагає бог!

Зненацька він зривається на ноги і знову починає ходи-ти по кімнаті, до дверей і назад. Обличчя в нього похмуре.

— Пробачте мені,— прошу я.

Та він не відповідає. Я не знаю, що робити. Навіть не уявляю, що сказати, аби не розгнівити його.

А К У

Я бачу, мій синочок бгає в руках сорочку, куплену для нього Тодже, і тільки похитую головою. Він ніколи не здо-гадається, які думки obsідають мене в цю хвилину. Та я ра-да. Горе, якого я зазнала, відколи забрали його батька, над-то велике навіть для мене самої. Я не витримаю, якщо й син страждатиме.

— Мамо,— озивається він.

— Що, синку? — відповідаю.

— Як надягати цю сорочку?

— Так, як і всі сорочки. Аби гудзики були спереду, а кишень не вивернуті.

Він зайнятий сорочкою. Він у захваті. В такому настрої залишаю його і йду готуватися до побачення з Годже...

Хоч як намагаюся думати про інше, завжди подумки вертаюся до нашого горя. Чим іще може житися мій розум, так довго ув'язнений, як і я, в самотності, якій, здається, не буде кінця? Коли понад три роки тому фєдеральні війська звільнили місто і з нього втекли всі люди мого племені,— їм це тоді здавалось єдиним порятунком,— я залишилась і вірила, що вчинила правильно. *О, як я тоді тремтіла в куцах, пригортаючи до себе однорічного сина!* Я не покинула чоловіка, бо не уявляла собі, як жити без нього. Звичайно, дуже скоро відвага минула, я побачила, як моє рішення повертається проти мене. Але тоді мені вистачило того, що мій чоловік поруч, я думала, хай би що зі мною трапилося, не страшно, доки чоловік біля мене. Тепер, коли минуло три роки, відколи чоловіка забрали в тюрму, я вже не почуваю себе в безпеці, і, хоч як це сумно визнати, починаю сумніватися, чи так уже мудро я вчинила, зоставшись у місті. Але куди тепер я дінуся!

— Мамо! — гукає хлопчик з кімнати.

— Що, синку?

— Я вже вдягнув шорти.

— Дуже добре. Зачекай хвилику. Я зараз вийду й подивлюся на тебе. Ти витрусив з голови пісок?

Він не відповідає. Мовчить — отже, винен.

— Ану швидко,— кажу я,— піди і витруси пісок.

— Добре, мамо.

Я закінчую вдягатися. Заглядаю в дзеркало, і знов мене обсїдають давні думки. З дзеркала на мене дивиться не дуже привабливе обличчя. Цікаво, скільки часу ми — я і мій син — протримаємося, коли й далі буде так. Вже понад рік сімбійська піхота й авіація постійно нападають

на наше місто. Час від часу налітають літаки, і люди рахують убитих. Після того в місті кілька днів панує страх. Тоді мені не легко вийти з дому чи насмілитися піти на базар по харчі для себе й сина, бо з усіх боків мене переслідують ворожі погляди, мало не виривають серце мені з грудей.

Куди бігти, що робити? Якби не доброта тутешнього начальника гарнізону, — він застеріг городян від самосуду, — що б зі мною було? Як би я вижила, коли б не могла піти на базар купити харчів для своєї дитини й для себе? *А якось мене спитали, чи я не купую часом харчів для мого племені! Моє плем'я? Де воно?* Мало хто в місті заглядає до моєї крамнички і купує в мене товари. Крім солдатів, ніхто не приходить. Як довго зможу я витримати самотність, не бачачи людей, окрім кількох солдатів, що інколи заходять до моєї крамниці?

А тепер мені загрожує ще одна небезпека — зовсім інша. Вже кілька місяців Тодже виявляє до нас увагу. Він купує нам їжу, одяг, інші необхідні речі, час від часу дає мені гроші. Я добре знаю: без його допомоги ми з сином не витримали б нашої недолі. Але саме тут і криється небезпека. Врешті за його допомогу доведеться розплачуватись. І ясно, якою ціною! Щодо цього немає сумніву. Я не дитина і не можу себе дурити. Я знаю, чого від мене хоче Тодже. Щоразу, коли він розмовляє зі мною, це світиться в його очах. Я знаю. Не маленька. Батько мого сина — перший і єдиний чоловік, якому я належала, — можу присягнути. Та я відчуваю, до чого йдеться. Можна легко здогадатися, про що думає чоловік, який так пасе очима жіноче тіло. Я читаю по очах Тодже, а коли він стоїть близько від мене, відчуваю, як збуджено він дихає. А від слів, що їх він часто говорить мені, кожній жінці запаморочиться в голові. Він і пальцем досі мене не торкнув — не знаю, що його зупиняє, — але очі та віддих його сказали мені більше, ніж я хотіла б знати. Якби я не поклала собі берегти честь

мого чоловіка, хоч він і далеко, я давно б підкорилася невимовленим вимогам Тодже й відчинила б перед ним двері.

Ось і тепер я повинна йти до нього, бо що я вдію? Доки він справді не покладе на мене руку і не покаже, що за його добротою криються нечесні бажання, я буду грати свою роль і вірити в його нібито некорисливі наміри...

Я повільно відчиняю двері й заходжу до вітальні. Прямо переді мною у новому одязі стоїть Огеново, гордий, чепурний, задоволений. Він весело усміхається, його невинні очі сяють, він чекає, що я його похвалю. Я теж усміхаюся, та усмішка швидко зникає з мого обличчя. Якусь мить ми вивчаємо одне одного з німим запитанням в очах, в його погляді — благання. *«Мамо, невже ти не скажеш, що я гарний?»* — а я думаю: *«Бідолашне дитя, що ти знаєш?»* Щоразу, коли з'являється новий подарунок від Тодже, я кажу синові, що його прислав тато — він поїхав в Ідду!

Він опускає очі й з ніг до голови оглядає себе. Здається, він вирішив, що мене засмутили його брудні ноги. Та коли він підводить очі, я йому всміхаюся — не хочеться отруювати його радість. Раптом він кидається до мене й ховає обличчя в моїх колінах. З хвилину голублю сина, гладжу, тим часом намагаюся стримати сльози, що от-от бризнуть з очей. Коли він нарешті відривається від мене, я знову всміхаюся.

— Ану покрутися, дай-но роздивлюся на тебе з усіх боків,— кажу йому.

Він одразу слухається. Я поправляю на ньому одяг, він з радістю повертається на всі боки. Хай трохи потішиться обною.

— Тепер добре,— кажу нарешті.— Можеш перевдягтися. А я маю вийти.

Почувши це, він дивиться на мене, в його очах вже немає й сліду радості.

— Куди ти йдеш, мамо? — питає.

— У справах. Скоро повернуся.— Я підштовхую його до дверей, щоб він пішов перевдягтися.

— Мамо, можна мені з тобою?

— Ні,— відповідаю твердо, бо я поспішаю.— Тобі нічого йти. А тепер — гайда перевдягатися.

Він похмуро плентає до дверей. Не встигає вийти, як десь неподалік лунають постріли! Прожогом я кидаюся за ним, і, як велять вказівки цивільної оборони, ми з Огеново пірнаємо під ліжку і лежимо долілиць. Раптом я згадую, що двері й вікна у нас відчинені. Вискакую з-під ліжка і все починаю.

Пострілів більше не чути, тепер на вулиці шалено режуть машини. Позачинявши вікна й двері, я вже знов коло сина, під ліжком. Дикий гамір на вулиці триває, і я міцніше пригортаю до себе сина. Так ми лежимо, доки я не впевнююся, що небезпека минула. Повільно виповзаю з-під ліжка і йду до вікна, щоб визирнути надвір. Тримаючись за металеву раму, визираю у шпарку віконниці.

Хвалити бога, нашим будинком ніхто не цікавиться. Видно, як вулицею гасають озброєні солдати. Деякі оточують будинок неподалік від нашого, здається, це дім Фегадже Омомаро. Раптом з шаленою швидкістю пролітає джип, спинається коло будинку, з нього вискакують озброєні солдати. Неозброєний офіцер у червоному кашкеті нестямно вигукує накази. З рушницями наготові, всі солдати кидаються до оточеного будинку. За хвилину двоє з них під руки волочуть звідти якогось солдата і запихають його в джип. За ними виходять ще кілька солдатів, вони так само вискакують у машину. Джип оживає, несподіваним ривком рушає з місця, і вже його не видно. Офіцер у червоному кашкеті та кілька солдатів ще в будинку...

Здається, все вже вщухло. Та я стою коло вікна. Серце несамовито б'ється, спітнілими пальцями стискаю раму. Хто знає, що принесе ця нова подія мені та синові!

ОГЕНОВО

після полудня, коли мама спала, я вислизнув з дому, і побіг до ономе, і похвалився перед ним тією сорочкою, що прислав тато звідти, куди поїхав, а він спитав мене, хто купив сорочку, і я відповів, що тато, бо він поїхав до ідду, а ономе сказав, що все це неправда, що тато не купував ніякої сорочки, бо він сидить у тюрмі, солдати кинули його туди, бо він щось украв у них, а я сказав йому, що він бреше, бо це ж тато купив мені одяг, так сказала мама, і тато скоро повернеться, а він сказав, що все це неправда, що мій тато — злодій, і ми билися й билися, і я сипонув йому в очі піску, і він почав плакати, а я втік...

коли я вернувся додому, мама спитала, де я був, і я відповів, що ходив показувати ономе свою сорочку, а ономе сказав, що мій тато злодій і це не він купив мені сорочку, бо він у тюрмі, солдати кинули його в тюрму, бо він щось украв у них, і мама сказала: дурний, нащо ти пішов з дому без дозволу? Вона довго біла мене, а я плакав і плакав, а коли я перестав плакати, вона сказала: коли ономе назве твого тата злодієм, ти так само назви його тата злодієм, вона сказала: твій тато нічого не крав, і ще: твій тато — хороша людина, він скоро повернеться, *я неодмінно скажу ономе, що мій тато хороший.*

А Л І

Кожен повинен виконувати свій обов'язок. І в своїх рішеннях керуватися міркуваннями справедливості й доцільності, навіть якщо від цього дехто може постраждати.

Сьогодні вранці городяни вперше стали свідками страти. Я, безперечно, не хочу сказати, що в цих краях похмура картина смерті — річ небачена. Зовсім ні. Згідно з законом тут віддавна вішали злочинців. Траплялися вбивства.

В бандитських ватагах часто засуджували зрадників до повіщення. Але ніколи за всю історію країни і, звичайно, від початку війни не збиралося так багато людей подивитись, як за злочин з особистих мотивів розстрілюють солдата.

Кохання й ревності призвели до випадку, що стався два тижні тому. Але після нього в місті запанула атмосфера напруженості й страху — а проти цього я борюся відтоді, як очолив гарнізон.

За минулий рік місто призвичаїлося до частих повітряних нальотів та партизанських наскоків — адже ця частина штату ще не очищена від заколотників. На початку війни по всій країні були розповсюджені інструкції з цивільної оборони. Отже, тепер люди знають, що робити, коли починається ворожий наліт і, у відповідь йому, загороджувальний вогонь наших зеніток. Вони ховаються, де тільки можна: в ляху, під деревом, під стіною, під ліжком — усюди, де є хоч якийсь захисток. Декілька днів після нальоту вільне пересування заборонено. Тепер люди вже до всього цього звикли і навіть можуть відрізняти на слух наші автомати від ворожих. І все ж навіть простий постріл — це завжди сигнал небезпеки. Та коли два тижні тому повітря прорізала коротка черга з автомата федерального зразка, ніхто не подумав про те, що то стріляє хтось наш, і дика чутка, що «вороги близько», кинула ціле місто в паніку. Страх. Сліпий, прадавній страх. Навіть пересвідчившись, що причиною стрілянини були звичайнісінькі ревності, люди ще довго не покидали домівок, упевнені, що будь-яка стрілянина віщує лихо, а надто коли її жертвою стає беззахисна істота.

Справа виявилася простою і ясною, військовий трибунал менш ніж за тиждень склав про неї свою думку, — вона не відрізнялася від тієї, яку склали для себе городяни, — і виніс вирок. Вбивця не тільки каюся, а розповів усю історію з холодним красномовством, смакуючи кожную подробицю, ніби радів нагоді потішити своїх слухачів.

Одне слово, рядовий і сержант закохалися в одну й ту саму дівчину. Або, точніше, у рядового була дівчина, яку намагався відбити сержант. Щось таке. Рядовий зрозумів, що старший чином має більше шансів. Невимовно страждаючи від своєї поразки, рядовий, доки міг, стримував гнів. Він знав про кожну зустріч сержанта з дівчиною. Того страшного дня, побачивши, як «лендровер» виїжджає з території табору, він узяв заряджений автомат і неквапливо, але рішуче попрямував до будинку, де жила дівчина.

Здалеку побачив машину. Але йшов так само неквапливо. Звів курок і сильним ударом ноги вибив двері. Оглянувши все швидким поглядом, увійшов до спальні. Там, наче тільки прокинувшись з дрімоти, на ліжку, безсоромно гола, лежала дівчина. Неподалік на стільці висіли сержантова сорочка захисного кольору та ремінь. Дівчина закричала, підхопилася й спробувала прикритися. Та солдатів автомат був зведений, і вона це знала. Дівчина благала, виправдовувалась. Та солдатів вистачило одного погляду на її безсоромну позу, щоб зрозуміти, що тут сталося. Свою лють він уклав в одне лайливе слово: «Повія». А тоді стиснув рот, зціпив зуби, натиснув спуск і — та-та-та-та-та! Дівчина затіпалася, потім важко впала на скривавлені простирала.

В цю хвилину, підтримуючи руками незастебнуті штани, з убіральної вискочив сержант.

— Що?.. — проревів він і завмер з роззявленим ротом.

Солдат наставив автомат на сержанта і поставив спуск на чергу.

— Суле! Нащо ти?.. — спитав сержант, вирячивши очі від жаху й подиву.

Та по очах і по стиснутих губах солдата видно було, що він ще не завершив свого страхітливого наміру. Він не вимовив і слова.

— Дай сюди автомат! — закричав сержант, простягнувши до нього праву руку. — Наказую тобі ~~перейти~~ ~~здавати~~ автомат!

Рядовий повільно, але твердо похитав головою, не зводячи з сержанта несамовитих, насторожених очей, і так само повільно й рішуче почав натискати на спуск. Тепер він дихав важче, на чолі виступили краплі поту.

— Здай автомат, чуєш?

Очі рядового й автомат дивилися на сержанта. Тоді сержант, утупившись поглядом рядовому прямо в очі, з простягнутою рукою почав повільно підступати до нього. Рядовий відступив назад, але автомат так само націлював сержантові в живіт.

— Здай автомат!

Кинувшись уперед, сержант схопив автомат за цівку і відвів від свого живота. Саме тоді рядовий натиснув на спуск і автомат захлинувся нескінченною чергою. Кожен намагався направити дуло на суперника. Та сержантові заважали розстебнуті штани, а рядовому допомагали ненависть і молодість. Автоматний вогонь довго не міг влучити в ціль, аж доки рядовий не вдарив з усієї сили сержанта в пах. Сержант дико зойкнув і випустив цівку з рук. В ту ж мить рядовий направив її сержантові в обличчя, і воно перетворилося на криваве місиво. Сержант розкинув руки в передсмертній агонії й повалився на підлогу. Рядовий швидко поставив автомат на запобіжник і шпурнув його геть. Він стояв над своєю жертвою, важко дихаючи від спеки та збудження. Та він не шкодував і не боявся. Надто часто доводилося йому віч-на-віч зустрічатися зі смертю, щоб відчутти страх, побачивши її ще раз на обличчі суперника. Крім того, він знав, що відчує душевний спокій, тільки спекавшись сержанта. Він довго тамував у собі жадобу помсти, але людському терпінню є межа. Тому, задихаючись від гніву, він гидливо буркнув: «Виродок»,— відіпхнув ногою спотворену мертву руку, що лежала на його черевіку, і витер піт з чола. Без найменшого поспіху— йому було надто добре відомо, що його чекає,— він підняв автомат і приготувався здаватись. Він знав: за цей

час військова поліція встигла підняти тривогу, оточити будинок, щоб заарештувати його,— і не збрався чинити опору.

Хай там як, а на той ранок, коли було призначено стра-ту, городяни достатньо заспокоїлися, щоб прийти на це видовище. Я кажу «достатньо», бо, хоч на вбивцю й чекала кара, сама стрілянина і загибель беззахисної істоти надовго залишили в людях страх за своє життя. Хоч мій головний обов'язок — захист міста від нападів заколотників, я повсякчас дбаю про встановлення дружніх стосунків між солдатами та цивільним населенням Урукпе. Звичайно, трапляється всяке. Буває, на базарі дівчина боїться чи не хоче продавати свій товар людині в формі, а солдат, зі свого боку, не має часу на люб'язності. Не так рідко і шофер вантажної машини відмовляється везти задурно задержуваного солдата, і ніхто не примусить його піти проти власної вигоди та чоловічої гордості. Час від часу таке трапляється. Та я переконаний, що дисципліна й атмосфера доброзичливості конче необхідні не лише в інтересах миру та єдності, а й в інтересах суто воєнних. І я домагатимуся свого, поки я тут командиром.

Кожен, хто хоч трохи знається на політиці, добре розуміє ситуацію в місті й пов'язаний з нею стратегічний ризик. Урукпе — одне з прикордонних міст. Його населяє плем'я ігабо (ігабо в місті більшість, тому воно вважається їхнім містом) і клан квеке, що належить до табору заколотників. Понад три роки тому усе місто вітало федеральні війська, що звільнили його від сімбійської окупації; люди демонстрували свою лояльність, допомагаючи федеральним військам виловлювати снайперів та ворожих солдатів, що відстали від армії, і навіть викривати деяких городян, що, як вважалося, симпатизували сепаратистам. Але це було три роки тому. Хіба я міг передбачити,— до того ж прийнявши командування через рік після визволення,— хіба я міг передбачити, куди приведе з часом той хвилиний

спалах солідарності? Хто знає, скільки сердець прагне поновлення зв'язків між племенами, зв'язків, скріплених часом і традиціями?

Попереднього тутешнього командира, майора Акуйя Белло, звільнили за пияцтво і розвал дисципліни. Він не розумів, яку тонку політику слід проводити в такому стратегічно вразливому місті. Ось чого, прийнявши командування два роки тому, я вирішив робити все можливе, щоб не порушувалася хистка політична рівновага і своєю чергою не похитнулася наша влада в цьому районі. Крім того, не сумніваюсь, якщо наша країна справді прагне того, що вважає своїм гаслом: «Єдність Зонди—над усе!»,—то всі ми повинні боротися за втілення цього гасла в життя. Це стосується не лише успіхів наших воєнних операцій, а так само прав і свобод кожного громадянина — чоловіка, жінки чи дитини, солдата чи цивільного — незалежно від того, звідки він і ознаки якого племені відбилися на його обличчі! Аллах! За це я готовий усе віддати!

Два роки тому *отота*, верховний вождь міста, і члени міської управи, якою він керував у мирний час, улаштували великий прийом на мою честь, де вітали мене як нового начальника гарнізону. Тоді я чітко розтлумачив цим людям плани федерального уряду. Я наголосив також: в разі потреби ці плани будуть здійснюватися силою і я не зважатиму на те, що комусь це буде не до вподоби. Коли від цього хтось постраждає—тим гірше для нього. Відтоді мені кілька разів доводилося суворо застерігати цивільне населення від провокування солдатів, з тієї ж причини я без вагань призначаю відповідні дисциплінарні покарання солдатам, які намагаються скористатися тим, що на їхньому боці — сила. Я поважаю місцеві традиції і дозволяю людям жити так, як вони звикли, але, безперечно, треба дотримуватися певних обмежень у зв'язку з надзвичайним становищем, проголошеним головою уряду на початку нинішньої кризи. Звичайно, я добре знаю, що деякі жителі міста ма-

ють свої уявлення й по-своєму тлумачать політику федерації, але я не дозволю протидіяти їй. Тому я звернувся до начальника федерального штабу з проханням дозволити провести в нашому місті першу в країні публічну страту. Я хотів не тільки відбити солдатам охоту застосовувати зброю проти кого завгодно, але й застерегти кожного від зазіхань на беззахисних місцевих жінок.

Страта відбулася на міській площі. Я хотів, щоб усі усвідомили значення цієї події, тому запросив старше військо-ве начальство. Але ні начальник штабу, ні воєнний губернатор нашого штату — штату Чорне Золото, — не приїхали. З одного боку, громадянська війна ще триває, і, хоч нам пощастило відкинути сили заколотників на кілька миль від міста, вони нам не дають спокою. Нерідко на нас нападають партизани, а тепер, коли заколотники одержали літаки з Європи, ми стали постійною мішенню повітряних нальотів. Останній був зовсім недавно. Тому наш генеральний штаб вирішив не наражати старших чинів на небезпеку, цілком реальну при такому напливі людей. З другого боку, начальник генерального штабу вирішив, що ця страта цілком належить до компетенції п'ятнадцятої бригади, і передав мені та моїм офіцерам усю повноту влади у підтриманні порядку на нашій території.

Отже, того ранку під час страти найвищими присутніми чинами виявились офіцери мосі бригади. Зате прибув сам *отота* — вождь Онагворол Овуеде. Відколи війна прийшла в Урукпе, йому довелося відмовитись від адміністративної діяльності і передати владу військовим, бо він не міг забезпечити городянам захисту, необхідного за теперішніх обставин. Та він з'явився разом з членами своєї ради (з тими, яким пощастило пережити війну). Гадаю, вони прийшли тільки тому, що не наважилися відмовитись від запрошення. Серед них був і мій приятель — вождь Тодже, член ради. Що ж до жителів міста, то багато з них залишилося вдома, їх лякає все, пов'язане з стріляниною. Та все ж зібралось

чимало глядачів: одні не змогли перебороти цікавості,— адже нагоди побачити таке за все життя, може, більш не трапиться,— інші хотіли бути свідками того, як вершиться справедливість.

Місце для розстрілу було досить далеко від ятовпу. Десять рядів мішків, наповнених піском, кожен ряд завширшки в чотири мішки, захищали від випадкових куль. Перед самою загорожею з мішків був стовп, до якого мали прив'язати солдата.

Перед стратою я виголосив невелику промову. Нагадав усім присутнім про те, що війна триває і що надзвичайне становище, проголошене головою держави і головнокомандувачем військових сил, лишається в силі, вимагаючи від усіх максимальної пильності та дисципліни. Далі я наголосив, що, незважаючи на все це, закони країни не втратили чинності, і кожен громадянин — однаково, солдат чи цивільний — повинен дотримуватися їх. Слід поважати особисті права і свободи, ніхто не має права вершити самосуд, тим більше — важити на життя іншої людини. Потім знову застеріг від сутичок між солдатами та цивільним населенням і підкреслив, що буду безжально карати за будь-яке порушення дисципліни — як військових, так і цивільних. А на закінчення особливо застеріг від можливих зазіхань на честь місцевих жінок; адже за винишньої напруженості й страху вони через свою природну слабкість можуть стати жертвами безчесних людей. Сказавши все це, я сів. На площі панувала тиша.

Засуджений солдат не лише не розкався, він поведився зухвало. Пізніше я довідався: він вимагав, щоб його везли на місце страти тільки на «мерседес-бенці». Тому довелося силою захвати його в «лендровер». На місці страти він відмовився стояти, тому офіцер, що командував розстрілом, наказав прив'язати його до стовпа. Поки офіцер читав обвинувачення й вирок, солдат сміявся. Щоправда, це був не справжній сміх, а сухе, похмуре хихотіння; так,

мабуть, сміються мерці опівночі на цвинтарі. Коли його спитали, чи хоче він сказати перед стратою останнє слово, він зажадав сигарету. Я дозволив виконати це прохання. Натопи завмер. Розкуривши сигарету, він голосно попросив пляшку віскі «Уайт хорс». Ніхто не засміявся. Це прохання було відхилено. Офіцер наказав зав'язати йому обличчя чорною пов'язкою. Тільки тепер солдат, певно, зрозумів, що його чекає. Коли йому хотіли закрити лице, він несамовито закрутив головою. Та суворий закон був проти нього, а пута не давали поворухнутися. Він востаннє глянув на світ, і його голову закрила хустка. Шестеро солдатів стали шеренгою за десять ярдів од стовпа. Офіцер скомандував. І враз залп обірвав життя вбивці.

Цивільних, що зібралися на площі, видовище приголомшило. Старі люди посхоплювалися з місць і трясли головами — ще одна жертва додалася до всіх нещасть. *О аллах*, які в них були обличчя! Жінки й діти ридали від жаху. Матері, пригортаючи до себе немовлят, швидко бігли додому. А коли солдати з похмурими обличчями відв'язували від стовпа свого страченого товариша, в блідому полудневому небі чорною тінню майнула зграя грифів.

Ідучи до казарми, я міркував про страхітливу велич правосуддя й тягар обов'язку. *О аллах!*

Т О Д Ж Е

Я гадаю — просто впевнений — треба викинути це з голови. Якби я перестав про це думати, може, мені стало б легше. Але як я можу не думати? Як і кому сказати, що я не здатен бути з жінкою? Кури, собаки, кози роблять це прямо на вулиці, на очах у всього світу, а мені недоступне звичайне ранкове збудження, з яким прокидаються навіть діти! Чого варта нікчемна плоть, якщо вона не спроможна виконувати те, для чого створена?

Так, певно, я забагато думаю. Крім того, я жодного разу не перевіряв себе, а не завадило б, хоча б для того, щоб довести собі, що я гідний сили, якою наділений.

Однак людина завжди шукає корінь свого нещастя, яке однаковою мірою гнітить тіло й мозок. Я так і не знаю, хто винен у ньому, моя жінка чи та брудна дівка з Ідду. З одного боку, це виглядало б безглуздо: якби я, чоловік такого становища й ваги, нишпорив містом у пошуках повії заради того лише, щоб тицьнути в неї пальцем і присягнути, що від неї набрався немочі. Це було б нерозумно й марно. Зрештою, хіба я не знав, на який ризик іду? Хто встане й присягнеться собі, що не знав, якими наслідками може обернутися така дорога розвага? Крім того, все було вночі. До того ж, кажуть, ці особи не сидять довго на одному місці. Де шукати дівку, яку бачив кілька місяців тому й нізащо б не впізнав, навіть коли б вона стояла переді мною і кликала мене на ім'я?

Але я чув, що ці дівки, знаючи небезпеку свого ремесла, добре себе пильнують. Тому заразитися можна швидше від простої жінки, яка в плині буденного життя ніколи не запідозрить, що в неї проникло щось недобре.

Я довго обмірковував усе це. О боже, чим це для мене обернулось! Через це я посварився з дружиною, бо вважав, що чоловік має право поділитися з дружиною своїми сумнівами. Врешті, це мій дім, я побудував його, я ним володію, я одружився, народив цих дітей, то чи ж я не маю права спитати і довідатися, хто винен у біді? А біда прийшла і досі є. Як чоловікові змиритися з тим, що він більше не має, втратив — як це дико звучить для нормальної людини — ту силу, яка дає право називатися чоловіком!

Тому, вирішивши, що настав час про все поговорити, я покликав до себе дружину. Бог свідок, і я можу присягнутись, що говорив дуже делікатно. Я був вельми обережним. Я старався, щоб вона не подумала, ніби я виню її в тому, що вона мене зганьбила, позбавила чоловічої сили.

Вона знає, я не звинувачував її, вона б не посміла стверджувати таке. Я покликав її, як чоловік кличе дружину, друга,— саме так — щоб вирішити нашу спільну проблему. От вона прийшла, сіла навпроти мене, не підозрюючи, нащо я її покликав, просто прийшла до мене, як жінка, яку покликав чоловік. Я виклав суть справи так делікатно й обережно, як тільки може чоловік у моєму становищі. Ні, я не розводився довго. Сказав тільки: жінко, зі мною трапилась біда, чи не думаєш ти, що це якимсь чином може бути пов'язано з тобою?

— Про що це ти мене питаєш? — вибухнула вона. Її очі горіли так, наче вона хотіла розбити мені голову.— Тодже, що ти кажеш?

— Заспокойся, жінко, нащо так кричати! Все це між нами. Я лише питаю, чи ти випадково...

— Випадково? — вона підскочила, спопеляючи мене лютим поглядом.— Я? — вона скидалася на удава.— Випадково? Цебто як — випадково?

— Кажу тобі, заспокойся!

— А я питаю тебе: про яку випадковість ти говориш? Ми прожили двадцять п'ять років, маємо десятеро дітей — семеро здорових синів і три здорові дочки, а ти смієш звинувачувати мене в...

— Гаразд, гаразд...

Еге! Довелося показати, хто тут господар. Довелося впровадити її, поклавши таким чином край сутичці, а то хтозна-чим це могло скінчитися. Хай би що трапилося, хай би що змусило чоловіка принизитися до такої розмови з жінкою,— і це тоді, коли він сам міг би все обміркувати і вирішити на власний розсуд,— він не може спокійно сидіти й слухати, як жінка поливає його брудом так, ніби вона тут господиня. Я не міг такого стерпіти. Я надто поважний, я надто великий, щоб слухати таке, я, вождь Тодже Оновуакпо, якого поважають у високих колах, та й по всьому Урукпе, і взагалі по всій країні. Я — великий каучуко-

вий магнат, немало моїх сил вкладено у добування каучуку, на якому будується сьогоднішнє процвітання нашого штату Чорне Золото. Якби не ця війна, що так шкодить бізнесові, — бо звідки знати, які нові небезпеки загрожують нашим плантаціям? — я б досяг ще не таких успіхів. Слухайте, та я міг би роздерти свою жінку на дві половини, їй-богу, ніхто й слова мені не сказав би, адже я побудував цей будинок, я тут господар, і тільки я маю право підносити голос.

Але так уже вийшло. Я дозволив їй піти. І дотепер не знаю, хто заразив мене цією неміччю. Може, даремно я дозволив цій тварині піти, може, краще було б змусити її висловитися до кінця, упевнитися хоча б щодо неї і таким чином полегшити свої муки. Але добре, що я не дав виходу своїй люті, один бог знає, до чого довела б мене ця чорнорота жінка, яка так зухвало кинула виклик моїй владі.

Хай там як, а мені вистачило однієї невдалої ночі з нею. Тієї єдиної страшної ночі, коли я припав до власної дружини і зрозумів, що моя чоловіча сила зрадила мене. Як же мені знову йти до неї на такий сором! Гадаю, повагу до себе, — навіть якщо її залишилося не так багато, — гадаю, повагу до себе треба берегти до кінця.

Завжди я повторював собі: хай жінка весь час відчуває — твоя рука занесена над нею, навіть якщо та рука знесилена повисла нижче пояса. Дай жінці в чомусь відчуті її перевагу, і ти довіку шкодуватимеш, що одружився з нею. *Шуо!* Я досі Тодже Оновуакпо! Я пам'ятаю, яким гарячим був у молоді літа. Не забув, як найгарніші дівчата так і вилися навколо мене, а коли прийшов час одружуватись, досить було тільки вирішити — котру вибрати. Не могла ж уся моя сила щезнути в одну мить! Але нехай. Коли фізично я вже нікого не приваблюю, коли у волоссі з'явилася сивина, на обличчі — зморшки, коли сповільнилася хода, то я хоч маю купу грошей. І нехай йому чорт, коли

це не приваблює, то що ж тоді приваблює? Правда, каучуковий промисел тепер не процвітає. Машини поки що заглухли, а дужі молоді чоловіки, що надрізали дерева, повтікали при наближенні федеральних військ або записалися до армії. Але завдяки своїй кмітливості та заповзятливості я підписав контракт на постачання провіанту для військ, розміщених у нашому секторі. Ніхто не буде заперечувати, що я маю чималі прибутки. Можу навіть похвалитись: якби сьогодні підрахувати моє багатство, все місто разом з нікчемним верховним вождем лягло б мені до ніг. Якщо сила й привабливість не в цьому, тоді в чому ж вона? За що інше тебе поважатиме все місто? Що інше могло б примусити самовдоволеного й дурнуватого майора Алі підлещуватися до мене й натякати, ніби взаємини зі мною важливіші для нього, ніж його славні інтереси федерації? Що інше могло б примусити таку красуню, як Аку, забути свого ув'язненого чоловіка, кинути вдома єдине дитя й бігти в хатину мого недоумкуватого племінника до мене на побачення?

Отак-то. Оце могутність. Оце щастя. Щастя відчувати, що прибиті війною люди і далі дивляться на тебе знизу вгору. Щастя знати, що досить лише поманити жінку — і вона з радістю прибіжить до тебе, бо знає: ти маєш те, від чого залежить, пощастить їй з дитиною вижити чи ні.

Це — гроші. І я хочу, щоб ці гроші повернули мені все тимчасово втрачене. Моя дружина ще впаде на коліна, схилить голову і проклене той день, коли примусила мене здригнутися й засумніватися, чи справді я господар того, що вибудував у поті чола своїми руками. А тепер, доки влада в Ідду, одержима жалюгідними уявленнями про справедливість, ще не звільнила Мукоро Ошевіре, його дружина допоможе мені переконатися, що я не втратив тієї сили, яка, я знаю, живе в мені. Я досі Тодже Оновуакпо...

Але що буде, те буде. Надворі вже день. Вікно зачинене, та я бачу, як у ішпарки жалюзі пробиваються промені

сонця. Не хочеться вставати з ліжка, бо з голови не йдуть деякі сумніви. Не знаю, що на думці в цього хлопчиська Алі. Здається, він хоче підкорити своїй владі все місто. Йому мало, що його бояться солдати, що заколотники не мають сили прорвати його оборону і навіть прості городяни захоплюються ним. Я не проти його патріотичного запалу. Я повністю «за», коли він багнетом дресирує своїх людей, коли будить їх на світанку вибухами гранат, коли розстрілює котрогось із них як бандита. Але мені зовсім не до вподоби, коли нікчемна мавпа — тільки тому, що вона носить форму і автомат,— вилазить на трибуну й читає мораль людям, які жили тут, коли вона ще й не мріяла дихати тутешнім повітрям. Отож! Він усе повторює: «солдати і цивільне населення», «як солдати, так і цивільне населення»,— ніби нас можна порівнювати. Я не знаю, мені байдуже, як у місті дивляться на це патякання. Старий вождь надто переляканий і недоумкуватий, щоб устати й сказати цьому зарозумілому негідникові: хай і не сподівається доброї волі від людей, коли не дасть їм свободи дій,— навіть якщо для цього доведеться приструнчити отих розбещених свиней — його підлеглих. Повірте, мені байдуже, що думають інші про його вчорашню промову. Я буду захищати свій інтерес. Я знаю, як пошити його в дурні...

В будинку, а надто в кухні, дуже гамірно. Останнім часом у моєї дружини вистачає глузду не будити мене, я встаю сам, коли захочу. Діти пішли до школи, всі інші мають чим клопотатися. Ранок переходить у день, і, хоч жалюзі спущено, крізь щілини пробивається світло.

Я чекаю на рознощика газет. Останніми днями цей дурень запізнюється. Це не його вина. Відтоді як почалася війна, увагу й повагу перенесено не на тих людей, що цього заслуговують. Тепер, коли до пошти під'їздить машина з газетами і з неї вивантажують паки, рознощики насамперед квапляться до казарми. Про нас вони більше не пам'ятають. Цікаво, про що вони думають? Чи відомо їм, що

військові куди менш освічені й тямущі, ніж такі люди, як я? Чи усвідомлюють вони, що губернатор і навіть голова держави радяться з такими, як я, про важливі події? Все ж таки вони забули про нас, і тепер першість належить військовим. Як швидко забуто, що своїм процвітанням місто завдячує таким, як я, і, якби не війна, ми вирішували б його долю.

В наших краях таких людей, як я, небагато. І серед цих небагатьох мені належить чільне місце. Вони й про це забули. Забули, як я досяг вершини. Як я, ледь зіп'явшись на ноги, пішов за батьком на ферму, а старий силоміць гнав мене звідти до школи. А коли каучукові дерева на нашій велетенській плантації дійшли зрілості і батько став надто старим, щоб порядкувати нею, я взяв у свої руки все господарство і довів його до сьогоднішнього процвітання. Забули, як я досягнув небачених успіхів. Як уряд — хай який він не є — згадуючи про каучук, завжди пов'язує з ним моє ім'я. Все це швидко забуто, тепер усі плазують перед чужаками, які не мають розуму й освіти, зате мають ніж на ворога.

Іноді я запитую себе, що це: страх чи втрата поваги? Може, хтось дізнався про мою неміч? Чи, може, моя жінка розпустила язика? Навряд. Звичайно, жінці ніколи не можна довіряти. Двадцять п'ять років і десятеро дітей — як швидко вона мені про це нагадала! Та кваліть її розуму не менша за кваліть серця, тому одного маленького нещастя — як того, що сталося зі мною, — досить, щоб звести нанівець усі двадцять п'ять років. І все-таки краще дати їй спокій, ніж зайву можливість поставити під сумнів мою силу. Сам не знаю, що мені тепер робити. Однак...

Нарешті чути голос рознощика. Встаю з ліжка і стираю з очей спогади про вчорашній день. Хотів би я все забути, та... Виходжу з дому, всі мене вітають, персехожі так само, всі віддають мені шану, гідну людини такого становища. Господи, вже день — на годиннику десята. Але хто сказав,

що я мушу прокидатися до десятої? Мерзотника вже нема, та служниця подає мені газету, що він залишив. Шезлонг чекає на мене. Я дістаю окуляри, сідаю й починаю вивчати новини дня з проникливістю, якою в цьому місті похвалиться не кожен.

Спочатку звертаю увагу на передовицю, чи не йдеться там про судовий процес в Ідду, що розслідує звірства, вчинені заколотниками в нашому штаті, а також діяльність осіб, які так чи інакше їх підтримували. Я ніколи посправжньому не довіряв газетярам. Надто часто вони прикидаються, ніби знають більше, ніж знають насправді, і на смілюються давати оцінки тому, чого не розуміють, уже не кажучи про те, що ніхто не дає їм такого права. Тижнів два тому вони зчинили галас проти постачальників провіанту, які нібито приховують частину продуктів і таким чином роздувають ціни на ринку. Що вони знають? Чому вони спочатку не порадилися з нами? Врешті, навіть коли це правда, невже так важко зрозуміти, що тільки в нашій владі ціни зменшити? А на тому тижні вони підбурювали федеральний уряд погодитися на переговори з заколотниками — *де завгодно*, якщо ті виявлять щире бажання до переговорів. Переговори! Які ще переговори? Коли в людей вистачило дурості збунтуватися, хай несуть свій хрест до кінця. Пусті балачки, ось як це називається. Гадаю, війна повинна йти повним ходом. Треба добре всипати цим виродкам, щоб у майбутньому від самої думки про розкол держави вони десять миль бігли, не помітивши, як загубили штати. Подивіться, що вони зробили з моїм каучуковим промислом! Якби не така дорога розвага, як війна, я міг би сам оплачувати бюджет цілого штату. Хіба порівняти з моїм теперішнім джерелом прибутку? Адже я — Тодже Оноуакпо — опустився так низько, що змушений постачати провіант та ще терпіти принизливий контроль банди шахраїв. А ті йолопи хочуть посадити заколотників за стіл переговорів, де ті напевне переможуть їх силою свого ро-

зуму. Я не звинувачую газетних писак. Їм платять за огидне перекручення правди і за нікчемну претензію на розуміння подій. Що вони знають про небезпеки, які підстерігають того, хто міняє один бізнес на інший!

Але не це мене турбує найбільше. А суд в Ідду у справі, де замішаний Мукоро Ошевіре... Ось і про це. ХАЙ СУД БУДЕ СПРАВЕДЛИВИМ. *Злигодні, які випали на долю нашого рідного народу, вимагають від усіх і кожного... Цілком ясно, деякі особи використовують трибунал для того, щоб звести давні рахунки або здійснити свої підступні наміри. Все це не має ніякого відношення до тіві боротьби, яку змушений вести наш уряд за єдність держави. Хай би які... Шановним членам трибуналу належить відкидати геть усе фальшиве й непідтверджене... Так само небажана зверхність... Отже, функція трибуналу ясна. Ніяк не можна виправдати ув'язнення тих, хто став жертвою чисеїсь помсти чи доносів антипатріотичних елементів, байдуже, до якого племені вони належать, а також... Слова губернатора звучать вчасним застереженням...*

Так от чого прагнуть ці негідники! От який їхній останній вибрик! Тепер вони хочуть, щоб випустили всіх ув'язнених. Вони хочуть побачити їх на волі. Їм би хотілося, щоб Мукоро Ошевіре вийшов з тюрми достроково, з'явився в нашому місті, висміяв мене і мої бажання. І все через те, що два дні тому губернатор зробив коротеньку невинну заяву. Я пам'ятаю його слова, у мене збереглася газета. Він і не сказав нічого, тільки щоб трибунал удосконалив систему розгляду процедурних питань і тим самим прискорив процес установаження справедливості. Але кожен це розуміє по-своєму. І ось тепер писак вимагають звільнити всіх ув'язнених! Проти волі добропорядних громадян, що допомогли владі викрити злочинців, які тепер під слідством! Проти волі таких поважних людей, як я, що сміливо встали і вказали на зрадників, котрі тепер утерлися між нас, а раніше з усіх сил допомагали заколотникам! Добре,

я не виступив відкрито. Я тайкома пішов до майора Акуйя Белло і розповів йому про Ошевіре те, що знало все місто; тайкома, бо не хотів, щоб у цьому скандальному ділі згадувалося моє ім'я. Майор зрозумів мене. Він правильно вирішив, що людина мого рангу не буде висувати необгрунтованого звинувачення. Він зрозумів мене і доповів про моє повідомлення владі в Ідду. Після того Ошевіре схопили, відвезли до столиці й кинули до тюрми. Сталося те, що повинно було статися. Навіщо Ошевіре врятував того чортового заколотника, невже тільки тому, що той і дружина Ошевіре — одного племені? Звичайно, в звинуваченні не вказувалося, що він урятував заколотника від самосуду озвірілого натовпу, — про це я подбав, — але це не змінює суті. Яка різниця — врятував нікчемного заколотника чи був пособником окупантів?

Отже, газетні писаки хочуть бачити його на свободі! Думаю, це небезпечна тенденція, треба покласти їй край. На щастя, майор Акуйя Белло — член трибуналу, у нього повинно стати розуму не дати владі засумніватися в слушності його власного повідомлення. Інакше його військова честь і кар'єра опиняться під загрозою. Але то вже не мій клопіт. Якщо розуму не вистачить заплутати діло — хай парікає сам на себе. Головне для мене — щоб Мукоро Ошевіре залишався в тюрмі. До самого кінця війни. До початку нормального життя. Доти, доки я досягну в каучуковому промислі таких успіхів, що Ошевіре нічим не зможе загрожувати мені.

Доти, доки з допомогою його жінки зможу довести собі, що не втратив тієї сили, яка, знаю, дримає в мені. Гадаю, вона вже здогадується, чого я хочу. Гадаю, вона розумів, що я не буду вкладати у щось гроші просто так, і не сподівається, що конкурент її чоловіка безплатно посилає їй та її дитині одяг та їжу. Вона знає, все місто настроєне проти неї й прагне позбутись її. А я так само житель міста, його поважний та видатний житель. Моє становище дає

мені право визначити, кому бути на свободі, а кому в кайданах, і навіть забезпечувати добробут усього населення — чоловіків, жінок чи дітей. Я досі вождь Тодже Оновуакпо...

Встаю з шезлонга і заходжу до будинку. Служниця відразу зметикувала скласти шезлонг і поставити його на місце. У мене немає часу приймати ванну чи снідати. Справи не ждуть. Треба піти до цього хлопчиська Алі й розвідати, що в нього на думці. По тому, що він останнім часом робить і говорить, важко визначити його справжні думки. Треба захистити своє становище і свої прагнення...

Я вмиваюся, полощу рот, збираю документи на закупівлю провіанту, поспіхом одягаюся і прямую до казарм. Я повинен побачити Алі, вивідати його думки. Час біжить, не зважаючи ні на кого, павіть на людину мого рангу.

ОШЕВІРЕ

Я й досі не знаю, чому опинився тут. Та мені байдуже. Найголовніше — вистояти, витримати все це і залишитися людиною. Довести ворогам, що правда й чесність сильніші за будь-яке звинувачення, несправедливо звалене на тебе. Домогтися перемоги справедливості і хай павіть ціною життя довести, що вона на твосму боці, бо твоя чесність вища за все, міцна й пряма, мов дика пальма.

Мені все це видається смішним, але вони, я знаю, вважають мою справу дуже поважною. Відірвали людину від сім'ї й закинули бозна-як далеко, в тюрму. За що? Мені кажуть, ніби я допомагав заколотникам. Нехай. Це важко заперечувати. І яке пуття заперечувати. Безперечно, вони краще знають, що це означає, й опишуть мій «злочин» такими словами, до яких я ніколи не додумаюся. Тому найкраще погодитися з ними, нічого не заперечувати, бо їм однаково видніше. Якщо врятувати комусь життя — означає допомагати заколотникам, то я справді допомагав їм.

Якщо показати шлях до рятунку беззахисному хлопчачкові, який, задихаючись, у безтямному розпачі тікає від осканженілої юрби, що от-от роздере його на шматки, показати шлях до порятунку братові по крові — людині — це означає допомагати заколотникам, то я винен. І я гордий з того, що винен.

Що б я сказав богові, якби не зважив на розпачливе благання допомогти? Чи міг би я потім жити щасливо, в глибині душі знаючи, що свідомо, холоднокровно дав хлопцеві загинути від рук знавіснілої юрби, хоча легко міг відвернути це страхіття? Боже, той хлопчина міг бути моїм сином! І по сьогодні я не знаю, як його звать, не впізнав би його, зустрівши. Здається, я раніше його ніколи не бачив. Але справа не в тому. Не міг же я його в таку мить питати: сину, ти чий? Нестямне, божевільне благання в очах, подерті штани — було ясно, що на ласку переслідувачів хлопцеві сподіватися марно.

І чим могло мале дитя заслужити таку долю? В ту мить зустрічі з цим живим мерцем я помітив, що йому не більше тринадцяти років. Чим могла тринадцятилітня дитина накликати на себе таку страхітливую гонитву? Звичайно, я знав, що коїлося в місті. Багато інших сімба, що, на своє щастя, залишилися там, не втекли, як їхні одноплемінники, напередодні перемоги федеральних військ, стали жертвами самосуду. Тих бідолах, що потрапляли до рук своїх переслідувачів, чекала страшна доля. Навіть їхні родичі й друзі опинилися в немилості тільки за те, що знали ся з ними. І навіть моя дружина, родом сімба, вірна подруга мого життя, а отже, на мою думку, повноправна жителька нашого міста, не чекала, доки їй розкажуть про дике безглуздя, що запанувало над містом. Вона заховалася з немовлям у чагарнику неподалік від будинку. Господи, як я перелякався, коли, повернувшись з плантації, побачив, що дім порожній. Та потім федеральні власті кілька разів по радіо зверталися до городян, просили дотримувати

ти спокою, застерігали від самосуду і погрожували суворим покаранням за насильства й безчинства. Здавалося, можна було сподіватися, що в місті запаанує мир. Чи міг я тоді припустити, що на власній плантації стану свідком тих страхіть, яким заклики уряду мали покласти край! І хто вчинив би інакше, знехтувавши закони людяності?

Шалена юрба гналася за хлопчиком. Хоч спочатку я побачив самого хлопця, та збагнув умить: він у смертельній небезпеці. Він так кинувся мені до ніг, що я відчув: коли він загине — винен буду я. Ніколи б я не зміг пробачити собі такого злочинного боягузтва, якби дозволив цю безглузду смерть!

А тепер ця погоня, здається, наздоганяє й мене. Минули місяці, і почалося «полювання на відьом». І ось я тут, у столиці — в Ідду, мене звишувачують у «пособинстві окупантам і заколотникам». Хе-хе-хе! Це видається смішним. Але бог свідок: тут нема нічого смішного.

І знову я запитую себе, хіба це злочин — вчинити так, як тобі підказує людська совість та й людяні настанови федеральної влади, хіба це злочин — урятувати людині життя? Як мені скажуть: «Це злочин», — то, певно, так воно і є. Хай їх бог помилує. І мене теж. Бо навіть під страхом смерті, страхом утратити жінку й дитину, — а тільки думка про них і дає мені силу, — я до кінця наполягатиму, що вчинив добре, і відкидатиму несправедливе обвинувачення.

Я буду боротися до кінця. Встань і прийми смерть, як чоловік, — так кажу я собі. Це рішення непохитне...

Скоро почнеться засідання. Сьогодні викликають трьох. Здається, вони вирішили прискорити справу. Вони витрачають надто багато часу й терпіння, виділяючи кожному день чи й кілька днів. Взагалі треба мати багато терпіння, щоб розібратися з такою людиною, як я, адже я не боюся нічого. Коли до тебе підходять і кажуть, ніби ти зробив те й те, а ти можеш ім'ям бога поклястися, що це не так,

тоді ти скажеш «ні» стільки разів, скільки тебе будуть обвинувачувати. *«Ти зробив це!» — «Ні!» — «Так, зробив!» — «Ні!» — «Зробив!» — «Ні!» — «Зробив!» — «Ні!»* Хай навіть це триватиме вічно. Це не означає, що ти не поважаєш законів чи влади. Мене ніколи ні в чому не обвинувачували. Я завжди шанував закони. Ніколи не брав того, що мені не належить. Ніколи не ходив до чужих жінок. І, добуваючи каучук, старався, як міг, — бог свідок — виконувати настанови уряду й ніколи не підмішував нічого до молочка каучукових дерев. Чесність, відвертість, сумління керували моїм життям. Принаймні я старався, як міг. Не можу назвати себе бездоганною людиною, але я хотів нею бути. Тому, хто звів на мене безчесний наклеп, не подобається, що я тільки усміхаюсь і називаю його найчеснішим сином всевишнього. Ні, щоб я скорився, мене треба вбити. Не тому, що я не поважаю законів чи людей. Не тому, що це неправильно, це несправедливо. Їм треба неабиякого терпіння, щоб розібратися з такою людиною, як я...

Мене й моїх товаришів по ув'язненню привезли сюди в тюремній машині. Тут нас посадили на лаву, під охорону двох озброєних солдатів і полісмена, у них не попросиш навіть закурити. Як і завжди, сьогодні в залі багато людей. Суд над нами перетворився на своєрідну виставу. Якби навіть довелося платити за вхід, мабуть, платили б, щоб побачити нас. Але, здається, власті вирішили, що пособник окупантів не вартий навіть того, щоб показувати його за плату.

Аж ось з'являються голова та члени комісії, весь зал — і ми так само — встаємо на знак пошани. Вони крокують до столу й сідають. Разом з майором Белло їх шестеро. Вони довго совають стільцями, перешіптуються. Сміються, сунять брови, говорять і знову сміються. Потім передають один одному якісь папери, а в тих паперах показують один одному якісь місця. Довго перемовляються бозна про що. Ну що ж, нехай. До кінця триматимусь мужньо. Ніщо

не похитне моєї рішучості. Знаю, всі вони дуже великі люди. Чого їм зважати на таких сільських мужлаїв, як я? Тепер вони себе покажуть. Настав час узаконити кайдани, що вже три роки на моїх руках. Настав час пояснити всьому світові, чому бідного сільського плантатора, який мало чим відрізняється від звичайного робітника, що збирає молочко з каучукових дерев, відірвали від сім'ї, кинули в тюрму, звинуватили у підтримці заколотників, а він винен лише в тому, що врятував від смерті хлопчину, який міг би бути його сином. Гадаю, в тих паперах у них на столі відповідь знайдеться. Вони повинні придумати якесь рішення, дати відповідь на моє запитання. Або вони скерують свій розум на те, щоб узаконити моє ув'язнення, або згадають про свою честь і совість, викриють несправедливість і повернуть мене додому.

З усіх боків чути шепіт. Зі сцени, де засідають всесильні члени комісії, і з залу, з натовпу, що зібрався подивитися на нас. Не знаю, про що думають мої товариші по нещастю. Ліворуч від мене — зовсім молодий чоловік, років двадцяти п'яти. Важко повірити, що він міг бути чийось пособником. Знаю, з того часу, як почався суд, його викликали вже двічі, та я нічого не розумію в його справах. Та й він не сказав жодного слова, що могло б прояснити діло. Це гарячий хлопець. Мабуть, він учився в університеті і набрався там усяких книжних знань. Часом, коли йому надавали слово, він просто вигукував гасла й бучні заклики, з яких я нічого не збагнув. Мабуть, він з тих неспокійних учених молодиків, що постійно пишуть про все в газетах. Так, так. Він справді говорив про газетні статті й таке інше. Та він надто квапився, щоб з його мови можна було щось зрозуміти. Я дуже хвилююся, бо ж він устане й почне лаяти всіх підряд і тільки сам собі пошкодить. Або виголосить усі ті високі слова, що ними засипав нас у тюрмі, або ж почне глузувати й так розгнівить суддів, що вони втратять і решту свого терпіння та почуття

справедливості. Промовляючи, він аж кипить, а це тут, звісно, обернеться проти нього.

Праворуч від мене чоловік мого віку, йому років сорок. Це — державний службовець. Він розповів, що його звинувачують у сприянні заколотникам при окупації нашого штату. Він намагається бути незворушним. Майже весь час сидить, підперши рукою зарослу щоку, і дивиться вперед застиглим поглядом. Якось він сказав нам у тюрмі, що не буде голитися, поки не вийде на волю. Я вірю йому. Видно, що людина глибоко переконана. Щоразу він проходить повз того, хто голиться, так, як ви проходите повз людину, що мочиться на вулиці: самі ви так не робите, але це не порушує звичного плину вашого життя й думок. Гадаю, це дуже розумний чоловік — є щось таке в його поведінці — здається, ніби він завжди думає про важливе. Йому бракує запалу нашого молодого друга, та, мабуть, знає він багато. Я не чув, як він виступає на суді, але мені здається, що на кожне запитання він дасть переконливу відповідь, на кожне обвинувачення — виважене пояснення. Він не буде говорити зухвало чи навіть голосно, і його слів не перекрутиш. У його погляді тверда рішучість. Як добре мати коло себе такого товариша, і, хоч, видно, нас чекає різна доля, в ці хвилини ми пов'язані з ним вірою в себе і в свою перемогу. Безперечно, його вирвали з лона сім'ї, відірвали від жінки, дітей, і це нас поєднує ще міцніше. Його ім'я Обаньє, він сімба. А хто родом наш молодий друг, я не знаю. Щось він там говорив про «громадянство світу», «суспільство вільних людей» і таке інше. Хе-хе-хе-хе-хе!

Здається, починається засідання. Озираючись, я бачу — людей у залі побільшало. Адвокат нашого сердитого молодого товариша поспішає через зал до свого столу перед помостом, де сидить комісія. Проходячи повз нас, усміхається, і мій сусід просто сяє від задоволення. Він полегшено зітхає. Не тому, що з'явився рятівник. Гадаю, рятівник йому взагалі не потрібен, і нещастя своє він не сприймає

як нещастя. У нього сердитий, наступальний настрій, головне для нього — приголомшити тих, що сидять на помості. Хоча він тільки найняв адвоката — законного захисника своїх інтересів, та уявляє, ніби завербував ще одного спільника для наступу, щоб перевагою в силі розгромити суд і взагалі сам уряд. Здається, я відчуваю, як б'ється його серце: так бере його нетерплячка перед початком атаки.

Адвокат підходить до свого столу і вклоняється членам комісії з вибачливою усмішкою. Здається, це через його запізнення не починали. Адвокат сідає навпроти прокурора, ліворуч від секретаря, який сидить на чільному місці. Адвокат з усіма вітається, до всіх усміхається. Потім швидко переглядає папери.

Важко визначити, що на думці в прокурора. У нього доброзичливе обличчя, мабуть, він — доброї вдачі. Та коли він починає кидати запитання, то весь міняється, наїжурється, жили напинаються. Секретар і прокурор передають один одному якісь папери, перемовляються. Здається, у них спільні помисли, — нам, підсудним, є чого боятися.

Та я вже розучився жаліти себе. Бо від цього недалеко до визнання вини. А що я зробив такого, щоб почуватися винним? Жодній людині не заподіяв зла! Мене можуть засудити до вічного ув'язнення, навіть повісити, розстріляти, але що це доведе? Я готовий до всього.

— Гм-гм, — відкашлюється голова; все готове до початку. — Сьогодні сімдесят шостий день роботи комісії по розслідуванню злочинів заколотників-окупантів на території штату Чорне Золото. Оголошую засідання відкритим.

Тиша. Мертва тиша. Її порушує тільки шелестіння паперів, човгання ніг, обережне покашлювання, поришування виконниць. Прокурор підводиться.

— Сьогодні перший свідок — пан Самсон Аджіджала Етувеве. Самсон Аджіджала Етувеве, прошу вас вийти і зайняти місце свідка. Дякую.

Молодий чоловік років тридцяти, в окулярах, прямує між рядами до сцени. Він одягнений в агбаду й, ідучи, акуратно притримує її.

— Швидше,— квапить його прокурор,— швидше займіть своє місце.

Раптом мій молодий сусід заметушився, захвилювався й підскочив на лаві.

— Подивіться на нього! — верещить він, показуючи на свідка.— Дивіться, дивіться на нього! Чи йому самого себе не соромно?

— Прошу вас там замовкнути! — кричить голова.

— Це він повинен мовчати, якщо...

Солдат ззаду кладе нашому товаришеві руку на плече і силоміць садовить його на лаву.

— Ганьба йому! — знову кричить наш друг, наїжується і щирить зуби, мов скажений пес.

— Послухайте,— каже голова,— якщо ви не будете поводитись як годиться, доведеться вдатися до суворих заходів. Тому поведіться...

— Нісенітниця! Вам би тільки сидіти й слухати, як ця свиня буде оббрівувати мене! І це по-вашому правосуддя. Що...

Солдат знову пхає нашого друга на лаву, цього разу прикладом автомата.

Голова скривився від злості, губи стиснуті, очі горять під окулярами — кожної хвилини він може випорснути на нас свою лють.

У залі тихо. Адвокат в розпачі, він підпер чоло рукою й тільки сумно похитує головою після кожного вибрику свого підзахисного.

— Пане Аболодже,— звертається голова до адвоката,— у мене виникла думка покарати вашого підзахисного...

— Чим швидше ви зробите це, тим краще!

Наш молодий товариш знову на ногах, він намагається ухилитися від піднятого над ним приклада.

— Революція змете всіх таких, як ви, реакціонерів. Я не сумніваюся, що...

Сильний удар прикладом, спрямований вправною рукою, збиває його з ніг. Наш друг корчиться від болю, схопившись за своє забите плече. Адвокат занепокоєно встає й дивиться на підзахисного.

— Все гаразд, пане Аболодже,— каже голова.— Гадаю, за хвилину йому стане легше, може, це його трохи заспокоїть...

— Брешеш! — Наш друг знову на ногах, безстрашний і незламний.— Революція прийде, і горе вам, реакціонерам.

Ударом, спрямованим у те саме місце, з тією ж вишколеною безсердечністю, солдат звалює свою жертву з ніг. Тепер навіть публіку охоплює жах, шепотіння хвилями перекочується по залу. Нашому бідоласі справді непереливки, навіть його молодість не здатна витримати такого болю. Адвокат схоплюється і дивиться на голову. *О боже, о боже!*

— Ваша честь,— каже він до голови,— я дозволю собі попросити, щоб з моїм підзахисним поводитися поблажливіше. Гадаю, якщо цей солдат буде й надалі застосовувати ті самі засоби втихомирення, то мій підзахисний опиниться в такому стані, що не зможе бути корисним для високої комісії в цьому розслідуванні.

— Гаразд, пане Аболодже,— відповідає голова,— ваше прохання приймається. Прошу охороцу закликати свідків до порядку не так активно. Мабуть, в інтересах порядку...

— Нісенітниця! — знову кричить мій сусід, зневаживши біль.— Тепер ви намагаєтеся вносити порядок у систему, яку самі встановили! Невже вам не соромно...

— Прошу вас сісти!

— Не сяду!

— Сідайте, кажу вам! — голова грюкає кулаком по столу.

Хлопець, здається, хоче вискочити за бар'єр. Солдат розгублено зиркає то на голову, то на арештанта, не знаючи,

як тепер виконати свій обов'язок, і, нарешті зважившись, хапає юнака за комір.

— Що ж,— каже голова,— гадаю, пора цьому класти край.— Знімає окуляри й мружитьсья.— Охороно, відправити його назад у тюрму! Пане Аболодже, проведіть свого підзахисного до машини й поговоріть з ним як слід. Доки я не побачу, що він готовий стати перед судом, його справу слухати не будуть. Дякую.

Солдат і полісмен, обидва озброєні, з неприступними, мов у ритуальних масок, обличчями, ведуть хлопця до виходу. Вони тримають його попід руки. Адвокат збирає свої папери і йде слідом. На його обличчі такий самий розпач, як і на обличчі підзахисного.

В залі гамір.

— Тихо,— каже голова.— Користаючись нагодою, хочу застерегти присутніх. Всі ми повинні пам'ятати, що наше розслідування — не суд. Сподіваюся, різницю ви розумієте. Тут нікого не звинувачують. Є тільки свідки. Проти жодного з вас не висувають кримінального обвинувачення, як у звичайному суді. Ті, кого ми допитуємо,— всього-навсього викликані державою свідки, які в умовах нашого розслідування повинні допомогти встановити деякі факти, а також розвіяти деякі сумніви уряду з приводу даної ситуації. Тому кожен має чесно сприяти нашій роботі. Прошу всіх свідків узяти це до уваги. Ми повинні за короткий час завершити розслідування і дійти до певних висновків. Гадаю, в інтересах кожного поводитися так, щоб не затягувати розслідування без потреби. Поведінка, свідками якої ми стали сьогодні, буде каратися якнайсуворіше. Сподіваюсь, усе ясно.

Він швидко, але пильно оглядає зал. Тоді надягає окуляри й зітхає.

— Гаразд,— каже він.— Прошу прокурора викликати наступного свідка.

Ми з Обаньє перезираємось. Якщо він відчуває те ж са-

ме, що й я,— а я певен, так воно і є,— то ми презираємось не від упокореності долі, а щоб підтримати один в одному рішучість триматися мужньо до кінця, хоч би яким він був. Надворі день, ясний, мов правда. Єдине тішить мене, єдине заспокоює: всевишній бачить, що сумління моє чисте. Тож чи можу я поводитися не так, як велить мені сумління, моя гідність?

А Л І

Я не претендую на глибоке розуміння людських вчинків і думок, а надто коли йдеться про людей, з якими я ще мало обізнаний. Знаю, як нелегко військовому у формі та при всіх регаліях викликати довір'я в людей, звиклих більше до мирного, ніж до такого, як тепер, життя. Та хоч як намагаюся, не збагну, що було на думці в шановного жителя нашого міста — вождя Тодже, коли два дні тому він з'явився у мене в кабінеті й заговорив мовою, що не личить людині з добрими намірами. Дотепер не дам ради своїм думкам.

Була десята чи одинадцята година ранку. Я збирався на щоденну інспекцію укріплень і вже зашнуровував черевик. Раптом чую — дзенькнув велосипедний дзвінок. У вікно бачу — до штабного будинку під'їжджає вождь Тодже. Вигляд у нього святковий: на ньому шапка з пір'їнами й намистом, біла сорочка з довгими рукавами і без коміра, вишивана картата пов'язка на стегнах і коричневі шкіряні черевик. На кермі висить елегантна палиця з слонової кістки. Він дзвонить, хоч дороги йому ніхто не заступає. Минає прохідну. Як постачальник провіанту, він буває тут дуже часто, тому я дозволив солдатам пропускати його, не перевіряючи щоразу документи. Але навіть проминувши контрольний пункт, він і далі дзвонить, і я замислююся: чи він надмірно обережний, чи так настирливо сповіщає про

прибуття своєї персони? І ось він перед розчиненими дверима, при повному параді. Мене вражає його бундючність.

— Вітаю, майоре,— він злазить з велосипеда й обдаровує мене доброзичливою посмішкою.— Доброго ранку.

— А, вождь,— відповідаю з належною шанобою на лиці і в поставі, й, незважаючи на незашнуровані черевики, поспішаю назустріч, й обома руками тисну його простягнуту руку.— *Мігво*, пане,— за місцевим звичаєм згинаю коліна.

— *Врен до*,— відповідає він, по-батьківському погладивши мене по голові.

Підводжу його до стільця. Він сідає, скидає шапку, кладе її разом з палицею на підлогу коло себе і знову доброзичливо всіхається.

— Знаєш, майоре,— каже він,— щоразу я приходжу до ваших казарм з глибоким задоволенням.

— Вождю,— відповідаю я,— ви тут завжди бажаний гість.

— Зачекай, дай мені скінчити,— він піднімає руку.— Ти ще не знаєш, що я маю на увазі. Ти ведеш справедливую війну, намагаєшся напоумити бапду розбійників, намагаєшся якнайкраще виконати свій високий обов'язок, а я роблю все можливе, щоб ти й твої солдати були ситі і повсякчас готові до виконання своєї місії. Вірю, ми робимо спільну справу.

Я кивнув головою.

— Ти можеш заперечити, мовляв, мені платять за роботу, але ти не заперечиш того, що діла не йшли б так вдало, якби я не вкладав у них душу. Ти мене розумієш?

— Так, пане. Цілком розумію.

— Не перебивай, слухай. Я хочу, щоб ти все зрозумів і не думав потім: ото набридливий старий чорт! Я маю тобі щось розказати. Тебе тут не було, коли три роки тому фєдеральні війська визволили наше місто. А я був. Це ми допомогли їм увійти сюди, це ми організували в місті опір невинним заколотникам і полегшили просування наших

військ. Але не в тім річ. Тепер, коли фєдеральні війська тут, деякі люди скаржаться, ніби їх кривдили й принижували. Та нікого не принижували, нікого не кривдили. Цим людям не давало спокою їхнє нечисте сумління, тому вони потрапили туди, де перебувають і досі,— у міцні руки нашої влади. Їх ніхто не кривдив, ми просто допомагали фєдеральним військам закріпитися в нашому місті, а разом очищали наші лави від усіляких поганців. Тому розійшлася чутка, що з деяких громадян знущалися, навіть убивали їх. І в місті запанували страх і неспокій. Дійшло до того, що ніхто більше не підтримував фєдеральних військ. Уявляєш? Тоді декілька з нас — визначних громадян міста — встали й заявили: «Ні, так не може тривати! Чи ж можна запросити в дім людину і не запропонувати їй сісти? Це просто недостойно». Ми стрепенулись. І тільки-но оголосили про те, що армія потребує провіанту, я відразу подав заявку на підряд. Майор Белло, що був тоді командиром, високо оцінив мою добру волю. Так я зробився постачальником провіанту для військ... Може, я прийшов невчасно? Ти ніби кудись збирався.

— Зовсім ні,— кажу я.— Все гаразд. Я певний, ви прийшли до мене у справі. Це написано на вашому обличчі.

— Дійсно так.

На його сорочці дві кишені, з однієї він виймає футляр з окулярами. У величній думі витирає скельця краєчком сорочки й обережно надягає окуляри. Я вражений. З другої кишені він виймає якісь папери і розгортає їх. Відкашлюється.

— Пробачте,— вставляю своє слово.— Може, вип'ємо по ковточку віскі?

— Чудово, чудово,— відповідає він.— За розмовою добре змочити горло.

Я даю наказ ординарцеві, і він приносить пляшку шотландського, дві склянки й наливає нам. Вождь одним духом випиває, мружить очі.

— Добре віскі,— каже.— Добре віскі. Якої марки? — він дивиться на мене понад окулярами.

— «Блек енд Уайт»,— відповідаю.

— Добре віскі,— він прицмокує губами й схвально киває головою.— Гм... Так.

Він схилився над паперами, а я тим часом зашнуровую черевики.

— Отже, мій вождю,— веду я далі,— у вас виникли проблеми? — Мені здалося, що він вивчає папери з похмурим виглядом.

— Так,— відповідає він, знімаючи окуляри.— Є одне дільце. Мені не хочеться часто турбувати тебе з приводу провіанту; як ти знаєш, я домовляюся про це прямо з інтендантом. Та змушений зауважити, мені не подобається, як він останнім часом зі мною поводить. Я не хлопчик, розумієш?

— Так, розумію.

— А от він не розуміє. Тільки мені відомо, як важко дістати ямс, банани і все інше.— Його промова виважена й похмура, як і його погляд.— А от Алао цього не знає. Мені відомо, які розбиті військовою технікою та взагалі військовою нашими дороги. Тобі це так само добре відомо. Відомо й те, що землю не обробляють так, як раніше. Небагато тепер лишилося селян. Багато їх пішло в армію. Багато втекло до заколотників. Багато з тих, хто залишився, бояться вийти в поле, щоб не нарватися на засідку ворога, не натрапити на міну. Ти сам бачив, як декілька днів тому з джунглів принесли труп нещасного селянина. Він наступив на гранату, і його розірвало на шматки. Коли люди сьогодні виходять у поле, то тільки аби не вмерти з голоду. Ти мене розумієш?

Я киваю головою.

— Гаразд. Тому мене дуже дивує неділікатне, навіть грубе ставлення інтенданта: йому, бач, здається, що провіант поганої якості. Глянь,— він показує на розкладені перед

ним папери. Доводиться нахилитися.—Ти бачиш, як він урізає рахунки? Ти бачиш? — я знову киваю.— Подивися на цю риску. Ти бачиш, він викреслив «дві тисячі» та вписав «тисяча п'ятсот»! А причина — ніби ямс був дрібний, зів'ялий, побитий, навіть підгнилий. Почнемо з того, що тепер не сезон ямсу — сезон давно скінчився; звідки ж узяти свіжий ямс? Крім того, коли ямс засипають у кузов і везуть вантажною машиною по наших дорогах, було б дивно, якби він не потовкся. Чи, може, Алао думає, що я повинен перекладати його ватою чи курячим пухом?

Я усміхаюсь і співчутливо хитаю головою.

— Гарзд. Тепер подивися на цю риску.— Знову нахилюся.— Ти бачиш, він зробив те ж саме з бананами. Бачиш, виправив «дві тисячі» на «тисячу сімсот». Чому? Мовляв, деякі банани перестиглі, деякі потовчені й поламані. Послухай, майоре. Ти знаєш становище.— Він витирає піт з обличчя полою широчезної пов'язки. Між нашим містом та Ідду не менше дванадцяти чи п'ятнадцяти контрольних пунктів, я певен, їх навіть більше. Двічі я супроводив вантажні машини, найняті мною для перевезень, і поклявся ніколи більше не робити цього. Солдати зупиняли нас коло кожного контрольного пункту і наказували повністю розвантажувати машину для огляду. Тепер уяви, скільки часу потрібно, щоб розвантажити, а потім знову навантажити цілу машину ямсу, та щоб він не став «потовченим і поламаним», як сказав би Алао. А довгі години допитів і пояснень на кожному з контрольних пунктів, а погрози конфіскувати вантаж, бо в документах написано тисяча, а в машині тисяча і дві бульби ямсу! В очах солдатів ми безчесні люди, бо самі себе обрахували на дві бульби. Коротше кажучи, ми добираємося з Ідду до нашого міста не менше двох днів. А часом і довше, коли машина в дорозі поламається. Тому, майоре, невже не ясно, що за таких умов кілька бананів можуть підгнити. Ми ж оптом купуємо їх у торговців. Ти розумієш?

— Так.

— Добре. Тому я сказав Алао: хай один чи два солдати щоразу супроводять моїх людей, щоб уникнути нескінченних затримок на контрольних пунктах. Або, ще краще, виділи мені дві військові вантажні машини. Я готовий у такому разі трохи скинути ціни. Він відмовився, сказав, що всі вантажні машини зайняті на перевезенні військ та боєприпасів і він не може виділити цілих дві машини для ямсу, цибулі й такого іншого. То хіба ж можна закидати мені те, в чому я не винен? Після всієї праці я маю самі лише збитки! Ти уявляєш, коли всі цифри втинають удвічі! Мені здається, це нахабство!

— Добре, я розберуся,— кажу я, мимохідь відгортаючи рукав, щоб подивитися, котра година.

— Це нахабство! Я не дозволю, щоб зі мною так поведвся якийсь нікчемний сержант Алао. В цьому місті ніхто зі мною так не поводить, ніхто не посміє.

— Гаразд. Мені дуже шкода, я...

— Я — вождь Тодже Оновуакпо; якщо Алао не знає цього, хай попитає в місті, хто я такий. Навіть *отота* не дозволить би собі так поводитися зі мною. Це нахабство!

— Пробачте, вождю. Обіцяю вам з'ясувати це питання,— кажу я.— Згоден — здобувати провіант нелегко. Я поговорю з Алао. Ми подбаємо і про військовий супровід. Думаю, щось вирішимо. Врешті, це стосується харчів, які ми самі їмо. Пробачте.

Він бурчить і знову витирає лице. Складає документи й запирає їх назад до кишені.

— Вишійте ще віскі,— пропоную.— Пляшка наче й не надшита.

Я наливаю в обидві склянки, він бере свою і швидко випиває... В його очах і досі образа, від віскі вона ніби ще поглибшала. Я так само пригублюю, кидаю швидкий погляд на вождя. Мені його трохи шкода, гадаю, він заслуговує на

уважніше ставлення. Не я розпочав цю війну і, тим більше, не він. Але, очевидно, він користується великою повагою в місті. Заради надійності нашої оборони й наших тилів, заради майбутнього переможного наступу я повинен дбати і про прихильність таких людей, як вождь Тодже, котрі при бажанні можуть стерти мене на порох.

Такі думки промайнули в мене, коли я кинув швидкий погляд на вождя. Звичайно, за мною велика й надійна сила. Та що там заперечувати — на війні часто допомагає гостре відчуття небезпеки. Тільки дурний мандрівник не дасть своєму верблюдові напитися.

Вождь відпиває ще ковток. Тоді відкашлюється й дивиться на мене. Раптом його вузькі очі засвічуються посмішкою, видно його розмальовані зуби.

— Забудь про це, майоре,— каже він.— Пробач, що я з самого ранку прийшов скаржитися.

— Ну що ви, вождю...

— Ні, ні, ні, ні, ні! — Він піднімає руку.— Я знаю, ти намагався бути ввічливим. Давай забудемо про все, добре? Ми не повинні дозволяти сержанту Алао отруювати наші взаємини. Можеш бути певен, я ставлюся до тебе з великою повагою.

— Дякую.

— Я кажу правду. І не жартую. Я ставлюся з великою повагою до людини, що вмів наполягти на своєму і воліє розстріляти свого солдата на очах у цілого міста, ніж дозволить йому ганьбити армію.

— Гарзд...

— Ні, ні, ні! Я кажу правду. Знаєш, у нас є приказка: «Невеликий біль псує добру голову». Послухай, коли я був малим шибеником, щоразу, коли я поб'юся з кимось, мати натирала мені задок перцем. Тож, коли якийсь мій ровесник кривдив мене, я, перше ніж добре всипати йому, згадував про перець. Це я називаю дисципліною.

— Що ж, гадаю...

— Ти маєш рацію, майоре. І я захоплений твоєю промовою перед стратою. Вона була чудова.

— Дякую.

— Так.

Він сидів, немов суддя, ноги широко розставлені, спина випростана, голова гордовито задерта.

— Я кажу правду. Треба, щоб усі, солдати й цивільні, зрозуміли: людину слід поважати, і ніхто не може себе поставити понад законом. Ти маєш пильно стежити за нашим містом. Та не мені нагадувати тобі про твої обов'язки.

— Дуже вам дякую.

Мені все це вже починає набридати. Не з самого ж ранку бавитися компліментами!

Він знову відкашлюється й витирає чоло.

— Інакше, сам розумієш, — каже він, — люди можуть забути і про війну, і про надзвичайний стан. Крім того, людям не завадить нагадувати про те, що вони під надійним захистом, якщо вони добре поведуться. Не менш корисна справа — захищати слабких.

— Ваша правда.

Мені починає здаватися, що на мого шановного гостя уже впливає віскі.

— Послухай, майоре. Хай би що ти задумав робити в місті, я завжди на твоєму боці. І можеш не сумніватися, моя підтримка — не просто підтримка. Попитай про мене в місті, — каже він, гордо дивлячись на мене.

— Я знаю. Не сумніваюсь у вашій щирості.

— Дуже добре. Особливо добре, що ви згадали про слабких і беззахисних. — Він пильно придивляється до мене. — Ти, мабуть, не знаєш, я також допомагаю одній слабкій і беззахисній жінці з нашого міста.

— Справді? — запитую.

Він киває головою. Тепер у його погляді з'являється щось моторшне.

— Три роки тому, невдовзі після того, як фєдеральні війська здобули місто, за пособництво заколотникам одного чоловіка забрали в тюрму, в Ідду.

— Пана Ошевіре?

— Так. Ти чув про нього?

— Чув.

— Гаразд. І що ти про нього думаєш, майоре?

— Власне, я його зовсім не знаю. Як вам відомо, його забрали до того, як мене призначили на цю посаду. Тому, крім того, що друкували в газетах, та деяких чуток мені не відомо нічого.

Він дивиться на мене дуже пильно.

— Слухай, майоре,— каже він тихим голосом,— нікому не дозволяй морочити собі голову чутками. В нашому місті всі тільки й розпускають чутки.

Я киваю головою — не на знак згоди, а просто не хочу сперечатися. Він не зводить з мене очей — здається, своїм поглядом він хоче сказати більше, ніж словами.

— Так чи інакше, я мав на увазі його. Ти, мабуть, знаєш, що його жінка й дитина zostалися в місті?

— Ні. Про це я нічого не чув. Звичайно, я міг би здогадатися, що у місцевого чоловіка тут мали б залишитися родичі.

— Залишилися, та не дуже багато. Його батьки давно повмирали. З далеких родичів у нього мало з ким були добрі стосунки. Одних він відштовхнув, відмовившись узяти участь в давній родовій ворожнечі,— він дуже впертий. Інші відвернулися від нього, коли він одружився з заколотницею.

— З ким? — здається, я недочув.

— З заколотницею,— повторюючи, він нахилиється вперед, в очах досі моторошний блиск.— Його дружина — сімба.

— Зрозуміло.

Я дивлюся на годинник.

— Саме про неї йдеться. Вона та її син дуже самотні. В місті їх всі уникають: одні налякані тим, за що посадили її чоловіка, інші бояться, щоб їх не запідозрили у причетності. Навіть друзі зреклися їх. Під час повітряних нальотів чи партизанських рейдів вона дуже боїться: деякі люди можуть вимістити злість на ній і дитині. Від страху, що на неї нападуть, вона цілими днями сидить удома. Можеш уявити, як їй доводиться жити. Вона не може ні торгувати, щоб заробити на прожиток для себе й сина, не може навіть піти на базар купити харчів. Якось вона призналась мені, що боїться купувати на базарі харчі, бо їх, мовляв, можуть навмисне отруїти.

— Та невже?

— Так, так,— він не зводить з мене очей.— Якби визволили її рідне місто, вона б поїхала звідси.

Я зворушений. *Аллах!* Я зворушений.

— Певно, слід узяти її під охорону.

— О ні, ні, ні! — він енергійно протестує.— Не треба робити цього, майоре. Люди почнуть боятися тебе, вирішать, що ти заарештовуєш людей без причини.

— Але це ж не буде арешт.

— Я знаю. Але цього ніхто не зрозуміє. Я знаю наших людей. Крім того, в такий непевний час кожен вчинок військових людей сприймуть з упередженням, навіть якщо це робиться в їхніх інтересах. У місті народ перестрашений. Давай не будемо погіршувати становище. Я вірю, ти мене розумієш.

Я поволі киваю головою. Мені здається, в його словах є здоровий глузд.

— Крім того,— веде далі вояк,— як я вже говорив, я роблю дещо, аби полегшити їхні страждання. Ми з Ошевіре, хоч і не були партнерами, обидва займалися добуванням каучуку, тому я вважаю своїм обов'язком допомогти йому в біді. Отже, час від часу я посилаю їй одяг, харчі, гроші,— мімікою й жестами він показує розміри своїх пе-

редач,— та всяке інше. Я, бувало, й сам заходив до неї, але тепер перестав. Знаєш, які в цьому місті люди. Плітки, плітки, плітки — без упину. Помітять, що така велика людина, як я, часто навідується до жінки,— о, тоді стане розмова на довгі тижні. А в мене ж є сім'я. Тому останнім часом я посилав до неї з подарунками свого племінника. А коли вона потребує теплих слів підтримки й заспокоєння, я через племінника запрошую її прийти на зустріч зі мною до його хати. Мені здається, так набагато краще.

Я знов киваю головою.

— Тому ти не маєш причин турбуватися про неї, майоре,— каже він.— Про неї непогано цікуються.

— Добре,— відповідаю я з невеликим ваганням у голосі,— якщо ви так вважаєте.— Я розриваюся між почуттям обов'язку та захоплення благородним серцем.

— Чудово.— В його голосі нотки владності.

Я ще обмірковую це діло і на хвилину заглиблююся в думки.

— Ну, майоре,— каже він, піднімаючи з підлоги шапку й палицю,— пробач, що відібрав у тебе так багато часу сьогодні вранці.

— Нічого, все гаразд. День тільки починається.

— Куди ти збирався йти?

— Перевірити наші оборонні позиції. Ви ж знаєте, ситуація ще досить напружена.

— Атож. Я тобі співчуваю, не так легко утримувати завойовану територію й одночасно просуватися вперед. Та дозволь мені сказати одне,— із зловісним поглядом він кладе назад свою палицю.— Вам, військовим, саботаж з боку місцевих жителів загрожує не менше, ніж заколотники.

В його тьмяних очах — серйозність.

— Гадаю, ви маєте рацію.

— Ти читав сьогодні газети?

— Так.— Я дивлюся підозріло. Не впевнений, що в нього на думці.

— Гаразд. Ти читав передовицю?

— А, он що. Ви маєте на увазі про розслідування?

— Саме так. От про цю небезпеку я й говорю.

Він втупився в мене поглядом, який вимагає відповіді, наказує говорити. Я відповідаю ухильним поглядом, що може означати і згоду, і просто увагу.

— Від цих газетярів добра не жди.

— О так,— говорить він з щирим почуттям.— Скажи мені, майоре, що їм за діло до розслідування, як на те пішло? Тільки тому, що військовий губернатор зробив невеличку заяву? Вони, може, вважають, що тих людей тримають у в'язниці без жодної причини? Якщо хочеш знати, майоре, я часом думаю: твої солдати недостатньо застосовують свою силу в наших краях. Кожен вважає, що може безкарно говорити все, що заманеться.

— Так, часом справді таке складається враження,— кажу я, придивляючись до нього. Моя усмішка поступово зникає.— А чому ви заговорили про це?

Я вирішую взяти трохи інший тон.

— Послухай, майоре, послухай.— Тепер він кладе на підлогу й шапку.— Тебе не було тут під час окупації. А я був. Я можу розповісти тобі про все, що тут відбувалося.— Знову ота глибокодумна поважність.— Я тобі можу розказати, що робили всі ті зрадники тут, у нашому місті. Хай дякують своєму богові, що майже всі вони змогли втекти з заколотниками при наближенні федеральних військ. Інакше розгнівані городяни в пошуках справедливої помсти пролили б немало крові. Послухай,— він присувається ближче до мене,— якось моя дружина продавала на базарі *garri*. Один з таких зрадників набрав багато й відмовився платити. Коли моя дружина почала вимагати плату, він кликнув солдата, і той зухвало наказав їй замовкнути й тішитися, що жива. Тепер ти собі можеш таке уявити?

Я невпевнено киваю головою. Слухаю далі.

— А тепер газетярі вимагають випустити ув'язнених на волю, всього-на-всього. Що ж це за справедливість?

— Так,— відповідаю.— Я чув не одну таку історію. Думаю, це було жахливо.

— Жахливо! — він спльовує.— Ти хочеш сказати — нестерпно!

Знову відчуваю його важкий погляд. Та я вже навчився його витримувати. Він відхиляється назад, похитує головою.

— Ні, майоре, ти надто добросердний. Мабуть, ти не уявляєш собі, що виробляли ті люди. Крім того, ти не бачив цього на власні очі.

— Ні. Думаю, я добре все розумію. Я вже говорив, що багато чув про те, що робили окупанти на території штату. Я сам солдат і знаю, на що здатні солдати.

— Так, так. Але їхні солдати поводитися жахливо. *Жахливо!*

Він спостерігає за мною.

— І я можу перерахувати всіх, хто пособляв їм. Я їх знаю. Більшість з них втекли з окупантами, коли пронюхали, що їм загрожує. Лише декілька нещасливців відстало.

Я вже киваю й дивлюся на нього.

— Ти бачив Ошевіре, того, ув'язненого в Ідду?

— Так.— Мені стає цікаво.

— Добре, гм...— пауза.— Я не хочу нічого казати. Але ти знаєш, що він зробив?

— Що?

— Майоре, я не хочу нічого казати. Але він був найзапеклішим прибічником заколотників у нашому місті. Він так з ними братався, часто таємно зустрічався з ними... Гм... Ні, майоре, я не буду розповідати — надто гидко згадувати.

Цього разу я втупився в нього поглядом, а він відводить очі. Йому справді незручно, він безперестанку потирає руки, насилу втримуєчись, щоб не сказати того, що так кортить сказати.

— Цікаво,— кажу я, заохочуючи його до розповіді.

— Ти стежиш за розслідуванням в Ідду?

Я киваю головою.

— Думаю, вони на правильному шляху. Треба багато чого з'ясувати, зібрати всі факти і... я не хочу про це говорити. Але скажи, майоре, ти нічим не допомагаєш проводити розслідування?

— Гм... Ні,— відповідаю з ваганням в голосі. Я не впевнений, що він має на увазі.

— А якби комісія попросила тебе, командира всіх військових частин нашого міста, начальника гарнізону, якби комісія попросила тебе повідомити нові факти, невже б ти відмовився?

— Від чого?

— Наприклад, подати комісії додаткову інформацію про те, як деякі люди допомагали військам заколотників.

— Але,— я мало не засміявся,— я ж нічого не знаю.

— Правильно, але ти можеш спитати людей, я певен, кожен з радістю розкаже тобі.

— Але комісія не звернеться до мене. Це не моя справа. Я солдат. Моє завдання — захищати від ворогів свою ділянку фронту. Я не маю нічого спільного з роботою комісії. Вони знають, що я звичайний солдат.

Він хитає головою, здається, на його обличчі розчарування.

— І все ж, гадаю, газетярі помиляються,— каже він.— Сподіваюся, тих людей не випустять на волю, доки не встановлять правди про їхні вчинки.

— Згоден з вами.— Йому так прикро, я просто змушений погодитися.

— Гаразд, майоре,— він знову піднімає з підлоги палицю й шапку, підводиться.— Не буду тебе більше затримувати. Час іде, а у нас обох ще багато роботи.

Він востаннє бере чарку й допиває віскі.

— Дуже дякую вам за візит, — я встаю слідом за ним. — Гадаю, ми скоро знову зустрінемося.

— О так. Дуже скоро, майоре. Дуже скоро.

Неквапно він виходить з дому. Я йду слідом.

— Може, зайду до вас десь по обіді, — кажу я. — Тоді в нас буде трохи більше часу. На жаль, сьогодні вранці я поспішаю.

— Нічого, нічого! Не турбуйся. Приходь сьогодні, коли звільнишся. Такий тепер час, є про що поговорити.

— Ваша правда.

— Добре. До побачення, майоре.

— До побачення, вождю.

Він ставить велосипед, піднімає педаль. Я стою збоку й дивлюся, як він вилазить на велосипед. Закріплює палицю на рамі, зачепивши ручку за кермо. Тоді перекидає праву ногу через сідло. Але набедрена пов'язка чіпляється за багажник. Тодже сичить і лається, знову ставить ногу на землю й підтикує набедрену пов'язку. Мені вчувається, ніби він сказав: «спробуй-но» чи щось таке. Тепер уже не пам'ятаю. Ось він знову ставить велосипед, закидає ногу, сідає й від'їжджає.

— До побачення, — гукаю вслід.

Та він не озивається. Тільки махає рукою та їде далі. Й сидить на велосипеді так велично, ще б пак, такий багатий! Знову без упицу дзеленчить велосипедний дзвоник, поки він їде зовсім порожньою дорогою й крізь ворота, де солдати на знак поваги вже підняли перед ним бамбуковий шлагбаум. *Аллах*, цей чоловік не абихто!

Я вертаюся до будинку. На хвилину сідаю, щоб обміркувати все. Можливо, за цією розмовою нічого не криється. Я певен, вождь — чесна людина. Звичайно, якщо багато думаєш про щось, то часом потрібно виговоритися. Навіть такий шановний чоловік, як вождь Тодже, не втратить своєї величі й честі, коли дозволить вихлюпнутися своїм почуттям.

І все ж таки не можу побороти неспокій. Ану ж за його розмовами щось криється? Я намагаюся по порядку згадати все, про що ми з вождем говорили сьогодні вранці. З голови не виходить думка про ту нещасну жінку. Чи так добре ставиться до неї вождь, коли він так нещадно викриває діяльність її чоловіка під час окупації й навіть схвалює його ув'язнення? Пригадується, як щиро він засуджує зрадників. Це нормально. Тоді чому ж він так застерігав мене не брати жінку під охорону? Коли б він справді турбувався про її безпеку, то не міг би придумати для неї кращого захисту від помсти городян.

Тому я зважуюсь. Я ладен віддавати вождю шану, гідну його становища, та не більше. Я відповідаю за безпеку дружини Ошевіре й за втілення в життя інтересів федерації. Ця жінка має таке саме право жити в місті, як усі люди, і я не дозволю нікому позбавляти її цього права. Це ж буде ганьба, якщо вона загине.

Я гукаю ординарця. Він вміть з'являється й віддає честь.

— Вільно, Домбрайє, — кажу я.

— Слухаю, пане майоре, — він стає вільно.

— Скажи мені, звідки родом капрал Акпотерабо?

Він дивиться в стелю, думає.

— Часом не з цього міста? — запитую.

— Ні, пане майоре, — він невпевнено хитає головою.

— Тоді, може, ти знаєш якогось солдата родом з цього міста?

— Так, пане майоре.

— Хто це?

— Рядовий Окумагба. З роти «Б».

— З моєї власної роти? Добре. Швидше виклич його до мене.

— Слухаюсь. — Він віддає честь і зникає.

Треба негайно щось робити, цього вимагає сумління.

Приводять Окумагбу, він віддає честь. У нього недобре, як у диявола, обличчя.

— Можеш бути вільним, Домбрайє.

— Слухаюсь.

Я звертаюся до Окумагби:

— Вільно.

Стає вільно.

— Ти родом з цього міста, правда?

— Так, — швидко відповідає він з гордою посмішкою.

— Гаразд, — я дивлюся вниз і почухую ніс. — Ти чув про такого Ошевіре, що ув'язнений в Ідду?

Вмить вираз його обличчя міняється.

— Так, — відповідає він, зіппивши зуби.

Пильно стежу за ним.

— Що ти про нього знаєш?

Він відкашлюється, дивиться в підлогу.

— Він підтримував заколотників.

— Справді?

— Так.

— Звідки ти знаєш?

— В нашому місті про це всі знають. — Він переминається з ноги на ногу.

— Так, я чув. Але звідки всі знають?

Він ковтає слину, знову неспокійно переминається.

— Заколотники завжди були в його домі, і... і... він завжди був у них. Він підтримував їх. Він був на їхньому боці.

— Розумію, — сказав я за хвилину.

Я бачив — він почувався невпевнено. Мені не хочеться довше його мучити. Він має право на свої упередження і не єдиний у своїх переконаннях.

— Гм... Ти знаєш його дружину?

— Так.

— Я чув, ніби вона дуже самотня. Як ти гадаєш, її може хтось скривдити?

Він втупився у підлогу. Насупився.

— Не знаю. Важко сказати. Ніколи не знаєш наперед.

Може, скривдять, може, ні. Я не можу сказати. Адже вона заколотниця і... Не знаю.

Я зітхаю. Мені все ясно. Треба вжити якихось заходів.

— Окумагбо!

— Слухаюсь,— він напружує увагу.

— Наказую тобі охороняти цю жінку.

— Що?

— Я сказав: наказую тобі охороняти пані Ошевіре,— підвищую голос і дивлюся йому в очі.

— Слухаюсь!

Він наче зацькований заєць, переляканий і невпевнений.

— Подбай, щоб з нею нічого не трапилося.

— Слухаюсь!

— Де вона живе?

— У своєму домі.

— Знаю. Де він стоїть?

— В центрі міста. Коло самої міської управи.

— Як близько?

— Ну... кроків за п'ятдесят.

— Будинок добре видно від міської управи чи його закривають інші будинки?

— Видно добре.

— Чудово. Тепер послухай.— Він весь напружився від уваги.— Добре слухай, бо це буде твоїм завданням відтепер і доки я тебе не відкличу. Кожного ранку о шостій годині ти береш автомат — з повним магазином — і стаєш коло міської управи в такому місці, щоб добре бачити будинок жінки. Ти ніби охоронятимеш міську управу, так і відповідай, коли тебе хтось запитас. Але насправді ти будеш пильно стежити за її житлом. Постарайся, щоб вона ні про що не здогадалася. Це її може налякати. Але пильно стеж за будинком. Ні в якому разі не турбуй ні її, ні сина. Не чіпляйся до тих, хто буде заходити до неї. Я чув, у неї ніхто не буває, але час від часу ти бачитимеш вожда Тодже чи його племінника. Ти знаєш вожда Тодже?

— Так.

— А його племінника?

— Здається, я здогадуюся, кого ви маєте на увазі. Він ка-ліка, однорукий. Служить у вождя.

— Як його звать?

— Одібо.

— Добре. Не чіпай їх. Вони намагаються допомогти їй. Ти зробиш усе, що я сказав?

— Так.

— Гаразд. Тобі доведеться стояти там з шостої ранку до дванадцятої ночі. Я накажу, щоб у визначений час тобі приносили їсти. Якщо поблизу з'явиться хтось після сьомої тридцяти — під час комендантської години, заарештуй його. Але стріляй тільки, якщо затриманий чинитиме опір. І — я вже казав — щоб ніхто не здогадався про твою справжню мету. Тепер усе ясно? Гаразд. І запам'ятай: трапиться щось з тією жінкою те ж саме чекає й на тебе. Ясно?

— Так!

— Можеш бути вільним.

— Слухаюсь!

Він поспішає віддати честь і вийти.

Отже, все чудово. Я певен, що вчинив правильно, принаймні зробив усе, що в моїх силах. Неможливо всім допомогти, але можна зробити все від тебе залежне. Я так само, як і раніше, поважаю вождя Тодже. Але ця жінка не просто дружина ув'язненого. Її безпека — це для мене показник правопорядку в місті. Крім того, я вже мав багато клопотів — годі. Звичайно, головне — військовий обов'язок, усе інше — другорядне. Але я не дозволю жодній людині — хай би яке місце вона посідала в місцевій ієрархії — використовувати мене як знаряддя своїх забобонів. Якби я не прийняв такого рішення, то врешті всі почали б робити що завгодно, звикнувши, що я вдаю, ніби життя тече в нормальному руслі. *Аллах*, цього не буде!

Яка користь з нікчемної гори тіла, сказав він, коли ти сам не можеш дати собі раду? І в тебе немає розуму. Немає глузду. Нема нічого. Все, що ти маєш,— це купа м'яса, нікому не потрібна. Зовсім не потрібна, навіть тобі. Ні до чого не придатна...

Знаю, я багато не вартий. Або взагалі нічого не вартий. Знаю, я не можу бути корисним ні собі, ні іншим. Я не вмю мислити, не вмю працювати. Але в цьому мало моєї вини. Я маю тільки одну руку. А що можна зробити однією рукою? Кажуть, мені передалося це від одного давно померлого предка. Не знаю. Скільки себе пам'ятаю, на місці лівої руки був оцупок. І якщо таке вже трапилося, що у мене одна рука, а не дві, то, цілком можливо, та ж сама сила, яка відібрала в мене руку, потьмарила й мій розум.

Не знаю. Мабуть, ніколи й не дізнаюся. Мабуть, я й не повинен знати. Одного хочу: щоб Тодже не знущався з мене. Мені цілком досить час від часу їздити з вантажними машинами в Ідду по провіант для солдатів. Я працював на його каучукових плантаціях у мирні часи. Почалася війна, і ми облишили каучук. Тоді я був щасливий і задоволений. Я не нарікав. Я й сьогодні не скаржуся, хоч тепер я їжджу в Ідду з вантажними машинами за провіантом для солдатів.

Але все змінилося. Відколи Тодже зв'язався з дружиною Ошевіре, він усіяк обзиває мене при ній. Каже їй так, щоб я чув, піби з мене нема пуття. Показус на мій оцупок і каже: «На що ти здатен з однією рукою?» Каже, я безпорадний і без його допомоги давно б пропав, бо не можу себе захистити. Нечесно ганьбити мене при іншій людині, а надто при жінці. Я знаю, що не багато вартий, але можу ж я мати хоч краплину гордості. Почувати себе людиною. Ану ж колись я зможу досягти чогось, твердо стати на но-

ги! Тоді я не буду більше муляти йому очі. А він не зможе ганьбити мене, а надто при жінці.

Тепер я йду, як звичайно, кликати її. Я ненавиджу цю повинність. Щоразу, побачивши її, згадую, як Тодже знущається з мене при ній. Не знаю, навіщо він це робить. Тому я завжди нещасний, коли бачу її. Хто знає, може, колись вона так само скаже, що я для неї ніщо й тільки здатний приносити їжу та одяг і викликати її на побачення з Тодже в свій дім.

Мені не подобається все це. Я знаю, що мушу так робити. Я не годен відмовитися від цього дивного доручення, бо за одне слово можу позбутися всього того, чим Тодже в своїй безмежній доброті обсипає мене: їжі, старого одягу, навіть самого щастя служити йому й бути під його проводом. Та мені однаково не подобається все це. Раніше я викликав жінку й десь тинявся, поки Тодже приймав її з сином у моєму домі. Тепер вона приходить сама. Тодже наказав мені сидіти в неї й глядіти дитину, в той час як вона зустрічається з ним у моєму домі. Мені це не подобається. Але що я можу вдіяти?

І все ж, коли глянути правді в очі, що він може робити, залишившись сам на сам із нею в моєму домі? Тепер я не пригадую, але, здається, Тодже не дуже часто навідувався до Ошевіре, доки той був на волі. А тепер він примушує мене носити їй харч та одяг. Дуже дивні ці таємні зустрічі з чужою жінкою в моїй убогій хатині. Сумніваюся, щоб вона була зручним місцем для порядних людей.

Ні, мені не подобається все це. Мені не подобається ця жінка. Не можу збагнути, що вони там роблять удвох. Можливо, я не здатен збагнути. Але доки ця жінка коло мене, я буду повсякчас жертвою насмішок. І одного чудового дня вона, мабуть, так само почне глузувати з мене. Всі жінки такі. Тому за все життя я не знався з жодною жінкою. Мені вистачає кривд від чоловіків. А жінка тільки могла б довести мене до самогубства...

Часом мені сняться дивовижні сни. Сниться, ніби я повноцінна людина і в мене є все, навіть дві здорові, сильні руки. Сниться, ніби я правлю цілим містом, володію незліченними багатствами і мій дім вимощений золотом. Я прокидаюся, проклинаючи бога за це болісне видиво. Адже я знаю: ніколи не справдиться й мізерна крихта цієї маячної мрії. У мене нічого немає й не буде. Щоразу, коли мій розум заповоляють такі марення, я згадую слова покійного батька: «Бог ніякого діла не лишає недокінченим...»

День повільно хилиться до вечора. Моя єдина молитва — нехай би вони швидше закінчували те, заради чого я оце кличу жінку в свій дім. І хай би скоріше настала комендантська година, і я знову став господарем своєї жалюгідної халупи. Мені не подобається все це. Але що я можу вдіяти?

А К У

Я розумію це як дружню допомогу. Як інакше пояснити, що тобі приносять їжу, коли голод загрожує тобі й твоїй дитині, приносять одяг, коли в тебе немає ні грошей, ні змоги вийти й купити щось замість старого лахміття, підбадьорюють і намагаються розважити, полегшити тягар самотності й болісних думок?

Та однаково я знаю, відчуваю, що насувається. Я більше не можу себе обдурювати. Я молода жінка. Шкіра моя гладенька, груди тугі, лише одна дитина вийшла з мого лона. Тому, чесно кажучи, мене зовсім не дивує, що чоловіки можуть жадати мене. Але доки Тодрке не поклав на мене свою руку, не обпалив мене гарячим подихом жадання, я намагаюся відігнати підозри й бачити в його вчинках тільки добрі наміри.

Я була вдома з Огеново. Він стрибав у дворі через жердину й поранив ногу. А тепер рана роз'ятрилася. Я проми-

ла її й почала натирати пальмовою олією. Саме в цю мить я помітила, що до будинку підходить Одібо. Його обличчя, як завжди, незадоволене й похмуре, з кожним кроком голова опускається нижче, він іде повільно й невпевнено. Наче проти волі. Якби я його не знала, то подумала б, що його лице скривилося від нещадної полудневої спеки. Та мені байдуже. Коли вже я в їхній владі, — а так воно і є, — то змушена миритися з їхніми настроями. Яка різниця собаці: шпурляють йому шматок на землю чи підносять на чистій тарілці?

— Сподіваюся, все гаразд? — питаю його.

Навіть зайшовши досередини, він не дивиться на мене, не вітається, його очі нервово бігають по підлозі, наче в пса, що вишукує бліх.

Нога Огеново лежить у мене на колінах, на ній, недалеко від рани, моя намащена рука. Якусь хвилину Одібо човгає ногами — я занепокоєно за ним стежу, — потім прихиляється до стіни здоровим плечем. Він дивиться у відчинені двері повз мене й сина, як завжди надутий, незадоволений. Я зітхаю, тоді знову починаю натирати рану Огеново.

— Що таке? — наважуюсь я спитати, мені не до вподоби мовчанка і цей чоловік, який стовбичить за моєю спиною. — Ви маєте мені щось переказати?

— Він казав прийти.

Я дивлюся на нього.

— Зараз?

Він ствердно буркає.

Я зітхаю й закінчую поратися коло рани. Я чую, як чоловік за моєю спиною сідає на підлогу.

— Я, мабуть, замкну двері й візьму з собою Огеново? — запитую.

— Він сказав, щоб я побув з хлопчиком.

Він старається не дивитися на мене, та час від часу нишком кидає погляди, я майже відчуваю дотик його очей.

Мені трохи незручно. Сонце вже починає повільно сідати, та на вулиці ще ясно і, звісно, до вечері ще далеко. Що мені робити? Тодже хоче бачити мене негайно, тому я могла б зразу піти до нього, доручивши Одібо нагодувати сина, коли прийде час вечеряти. Та хіба я знаю, чим нагодує мого сина цей неласкавий чоловік. Треба погодувати сина тепер або тоді, коли повернуся від Тодже. Але, доки я повернуся, він надто зголодніє...

Я нишпорю по кухні. Але там нічого їсти, немає жодної готової страви. Я швидко вирішую. Метушуся й відчуваю, як цей божевільний обпалює мені поглядом спину. Та бай-дуже. Я готова виконувати їхні бажання, іншої ради немає. Якщо вони чомусь перестануть нам допомагати, залишиться тільки чекати смерті. *Вийти на базар і опинитися в руках озлобленого наговну чи сісти склавши руки та помирати з голоду вдома — однаково...*

Юшку ми доїли, я можу швиденько приготувати для Огеново ебу з сушеної риби, яка, на щастя, знайшлася на полиці над піччю. Дістаю її і відрізаю великий шмат. Це як божий дар. Щоб зварити хлопчикові добру вечерю, довелося б згаяти немало часу. Тоді може розсердитися мій новий пан і добродійник, а ще й наближається комендантська година. Швидко кладу рибу в тарілку, засипаю туди дві жмені *garri*, доливаю трохи води. Зливаю сміття, що сплигло нагору, додаю ще води й пучку солі. І ось хлопчик уже сидить за зготованою нашвидкуруч вечерю, я тим часом миюся.

Коли я вийшла з ванни, Огеново вже скінчив вечеряти. Мій поспіх підказує йому, що я кудись збираюся. Він поглядає на мене, потім на Одібо, що сидить на підлозі, не вимовивши досі жодного слова. Огеново ходить слідом за мною з кутка в куток. З кімнати в кімнату. Він лишив тарілки на підлозі.

— Ти що, не збираєшся відносити посуд до кухні? — питаю його.

Він збирає тарілки й виносить їх, сподіваючись, що тоді я відповім на його запитливі погляди.

— Мамо! — вимовляє він нарешті.

— Що?

— Куди ти йдеш?

— Куди треба, перестань ходити за мною, як полісмен, чуєш?

Він сповільнює ходу. Та ще одного погляду на застиглу постать Одібо на підлозі досить, щоб зрозуміти: я й справді йду з дому. Засмучений, він теж сідає на підлогу. Таке траплялося й раніше, і він знає, що нічим не зможе мене зупинити. Навіть сльозами.

Невдовзі я вже вдягнена й готова. Востаннє дивлюся на сина, присягаюся: коли б моя воля, ніколи б не пішла на таке. Як жахливо жити з чиеїсь ласки, по-рабському коритися чужій волі, проти якої, ти знаєш, ти безсила. Хлопчик — єдине, що примушує мене вести цю безнадійну війну. А може, не єдине. Гадаю, я теж повинна вижити, щоб довести свою віру в чоловіка. Навіть якщо врешті вони зроблять з ним щось жахливе, обов'язок жінки — все знести. Але хлопчик — уже достатня причина. В ньому я завжди бачу свого чоловіка, він мені нагадує про мій обов'язок зберігати вірність чоловікові, якому я завдячую всім, що маю. Тому я підходжу до сина, гладжу по голівці, ледве стримуючи сльози туги, готові бризнути з очей.

— Я скоро повернуся, синочку, — запевняю його.

— Чого ти не візьмеш мене з собою?

— З тобою лишиться Одібо, — відповідаю невпевнено. — Тобі нема чого боятися, чуєш?

Він з сумнівом позирає на Одібо, киває головою, крутить поли сорочки й надимає губи.

Я дивлюся на Одібо. Знаю, що не можу сподіватися добра від чоловіка, який заходить у мій дім не привітавшись, навіть не глянувши на мене, так, ніби приходить стягти борг. Але, безперечно, якщо Тодже наказав наглядати за

моїм сином, поки мене не буде, Одібо так і зробіть. Це безсумнівно. За вдаваною ворожістю цього чоловіка криється безмовна покірливість собаки. Може, через те, що він однорукий. Коли він сидить переді мною, добре видно, як він усіяко намагається приховати своє каліцтво, раз у раз пишком озирається, ніби думає, що всі тільки й дивляться на його куксу.

— Будь ласка, пильнуйте Огеново,— кажу я.— Щоб він не вибіг з дому.

Він тільки совасться на місці, щось буркає, але відводить очі. «Якби був мир»,— думаю... Я знаю, що мос прохання марне. Я відчуваю це. Та коли переді мною можливий убивця мого сина, гадаю, в мене є право голосу. «Якби був мир...»

Дорогою чую вечірнє кукурікання півня, отже, до комендантської години вже недовго. Я ні з ким не вітаюся. Ніхто не вітається зі мною. Я вже до цього звикла. Завдяки нашому майорові, я жива сьогодні. Якби він не оголосив, що буде захищати таких людей, як я, чи наважилася б я у вечірню пору, коли півень кличе всіх до спочинку, йти містом, зустрічаючи на кожному кроці люті обличчя людей, що не тільки не хочуть знати мене, але й хотіли б моєї смерті,— чи наважилася б я йти на побачення з чоловіком, якому не в силі відмовити?

Так само, думаю, я вдячна комендантській годині. А то всяке могло б трапитися. На мене й сина могли б напасти зненацька, опівночі, й тихо нас порішити. Або нишком підпалити нашу хату. Або тепер, коли в джунглях і на стежках валяються, наче звичайні камінці, смертоносні знаряддя війни, в наш дім могли шпурнути гранату і пошматувати мене й сина. Та, богу дякувати, вони надто бояться за своє життя, щоб виходити з дому в ту пору, коли військовий наказ забороняє будь-який рух на вулицях після пів на восьму. Крім того, останнім часом через вулицю від мого дому цілий день і, гадаю, цілу ніч біля міської управи вар-

тує солдат. Коли що станеться, я почну кричати, він втрутиться, хоч його завдання — відбивати напади заколотників, а не рятувати життя заколотниці.

Коли я нарешті підходжу до хатини Одібо, то здогадуюся, що Тодже вже там. Коло самої хатини до дерева прихилений його велосипед. Двері прочищені. Я підходжу й тихо стукаю. Зсередини ніякої відповіді. Озираюся, чи немає когось поблизу. З дорослих не видно нікого. Тільки маленька гола дівчинка присіла навпочіпки в сусідньому подвір'ї. Вона так пильно дивиться на мене, що в мені зринає почуття провини: чи то від того, що я підглядаю за її таємним ділом, чи тому, що стовбичу сама на чужому порозі й озираюся, мов злодій.

Я відвертаюся від дівчинки й легенько штовхаю двері. Праворуч у спальні бачу свого великого добродійника. Важко очам повірити. Старий чепурув, пишно вбраний, поважно спить! Волосся намащене олією, розчесане з акуратним проділом від скроні до самого тім'я — все так продумано, так солідно. Лице припудрене, шия щедро посипана тальком, тонкі струмочки поту підкреслюють на ній плетиво зморщок. Його сорочка без коміра, з довгими рукавами — біла, мов сніг, її поділ надто рівно розправлений як для людини, що спить. Пов'язка на стегнах — вісім ярдів жоржету в яскраву червону клітинку — так само акуратне розправлена і збігає рівними складками. На ногах — добре начищені чорні черевики з грубими підошвами. Одна нога звисає на підлогу, а друга, права, простягнена вздовж краю ліжка. З-під пов'язки виглядає товсте волохате стегно. Соромно признатись, але таке несподіване споглядання чоловічого тіла збудило в мені жінку, що давно вже заснула, налякана й змордована. Я швидко відвертаю очі, та раптом помічаю гарну білу хустку на ліжку коло його правої руки. Ліжко так само змінилось — перетворилося з грубого бамбукового тапчана, яким я його пам'ятаю з минулого разу, на розкішне ложе. На ньому дві подушки й широчезне

покривало в голубу смужку. Вся ця розкіш вражає й ніяк не пасує до вбогої кімнати.

Поки я все оглядаю, він міцно спить, та ще й хропе. Він не почув, що я прийшла. Але в мене мало часу, тому я повинна збудити його.

— Пробачте, що змусила вас так довго чекати,— кажу.

— Га? Що? — старий заворушився. Позіхає, прикриваючи рукою рот, і моргає спросоння.— Що ти сказала?

— Я сказала: пробачте, що змусила вас так довго чекати.

— А, нічого, нічого, все гаразд. Я тільки трохи...

— *Migvo*,— згинаю коліна.

— *Врен до*,— відповідає він.— Дожидав тебе, та й задрімав. Сьогодні в мене був важкий день. Сідай,— він показує рукою на ліжко.

Я вдаю, що не помічаю його жесту, і підходжу до лави коло вікна, та він ще раз каже:

— Ні, сідай сюди.

— Дякую. Мені й тут добре,— я усміхаюся, щоб пом'якшити його можливе невдоволення.

— Ні, ні. Йди сюди,— наполягає він і втомленою усмішкою намагається приховати роздратування.— Тут краще. Йди сюди.

Я вагаюся, передчуваю недобре. В голові пролітають думки: «Що я втрачу, коли зроблю це? Що станеться зі мною, коли відмовлюсь?» І розважливість бере гору над утомленою совістю.

Отже, я підходжу й сідаю туди, куди він показав,— прямо коло нього. Бамбукове ліжко рипить під подвійною вагою. Тодже посувається, щоб мені було зручніше, і, здається, посміюється над убогістю оселі, де ми змушені зустрічатися. Між нами лишається невелика відстань, але, боже, я відчуваю всім тілом його присутність. І річ тут не в його важкому диханні та не в парфумах, якими він щедро полив свою персону. Мабуть, я просто пригнічена такою незвичайною й незручною для мене зустріччю з чоловіком,

чию владу над собою я відчуваю навіть здалеку. А в ці хвилини особливо гостро. Та, зрештою, я жінка, і навіть тепер не втрачаю здорового глузду. Я готова дещо дозволити йому, дечому м'яко опиратися, так, щоб не втратити ні сорому, ні його прихильності. Звісно, становище моє непевне, та надіюсь викрутитися. Тільки треба бути обережною. Що я втрачу, коли піду на це? Відмовлюся я чи ні, однаково люди глумитимуться наді мною й обзиватимуть розперезаною повією. А що мені залишиться, коли я відмовлюся?

Він кладе голову на ліжко. Не без страху чекаю, що буде далі. Становище напружене, аж страшно. Один його необачний рух, і я готова тікати геть або кричати. Чути, як він дихає. В кімнаті дуже тихо, загрозливо тихо, тому, коли гекон хвостиком стукає по стелі, я мало не підскакую від страху. Так, я чую його старече дихання, воно доходить до мене такими задушливими поривами, наче коло мене крокодил. Він досі й не ворухнувся, та я чекаю.

— Як твій син, здоровий? — сідаючи, каже він. Тепер він дихає над самим моїм плечем.

— Здоровий,— відповідаю.— Він тільки трошки поранив ногу, і я лікую йому рану, але...

— Поранив ногу? Як же це?

— Він стрибав у дворі через жердинку, знаєте, малі діти такі неслухняні. Я йому все казала, що колись він упаде. Та він не слухав. От і поранив ногу. Але не сказав мені, аж поки рана запалилася й почало дуже боліти. Він такий непосидючий.

— О, не хвилюйся. Малі діти всі такі. Вони завжди хочуть бавитися й завжди необережні.

Я шепочу щось у відповідь.

Він присувається ближче, кладе руку мені на коліно. Я мимоволі здригаюся. Але й слова не кажу. Це, видно, показує йому, що я вагаюсь. А я помічаю, що він сам не досить упевнений.

- Як твій син, чи то пак — як ти? Ти сама здорова? — він знімає руку з колін і перекладає її на моє плече.
- Дякую,— кажу покірливо й жалісно.— Я жива. Хіба тепер я можу мріяти про щось більше?
- Не турбуйся нічим. Все буде добре.
- Я тільки про це й молюся. Але хай би що зі мною трапилось, мені тільки й лишається стерпіти все.
- Нічого не трапиться. Покладись на мене...
- Але вони вже три роки тримають його, від нього немає жодної звістки.
- Вони йому нічого не зроблять, інакше я не Тодже.
- Так, але в них автомати.
- Знаю. Але вони ще прислухаються до таких людей, як я.
- Все в руках божих.
- Не хвилюйся. Я не послабив своїх зусиль. Ти знаєш, що в цей час відбувається?
- Що? — підводжу очі.
- Я зв'язався з деякими армійськими офіцерами. І вони запевняють, що проти нього немає серйозних звинувачень. Його не випустили досі, бо власті розгнівані постійними повітряними нальотами та партизанськими наскоками на наше місто. Інакше,— його рука знову на моєму коліні,— твій чоловік давно б повернувся додому.
- О боже,— я похитую головою й відчуваю, як у моєму серці знову борються страх і надія. В цю мить мені якось байдуже, що Тодже сильніше стискає моє коліно.
- Він так само не дуже впевнений. Я це відчуваю. Але не знаю, що мені казати чи робити. Мені дуже хочеться якось відвернути його увагу від себе, та не знаю як. Мене дивує його поведінка. Його рука лежить на моєму коліні. Тепер він починає гладити моє стегно, підводжу погляд — бачу на його обличчі силувану усмішку, вона йому коштує надто великих зусиль. Я помічаю на його носі та лобі краплі поту. Не знаю, як це вийшло, слова наче самі злетіли з уст.

— Прошу вас,— кажу я,— прошу вас, не треба.

— Чому?

Не знаю, що відповісти.

— Гм... Чому? — повторює він. Його тремтяча рука посувається вище.

— Прошу вас.

— Давай,— його голос так само тремтить.— Чому ти не хочеш? Чому?

— Ви знаєте, в якому я стані. На серці неспокійно.

— Знаю,— каже він.— Але ж не можна все життя сумувати.

— Прошу вас. Подумайте, що...

В мене вириваються безладні слова. Я не продумала їх заздалегідь, а тепер не здатна сказати щось путнє.

— Гм? Тобі слід... тобі... тобі не слід все життя сумувати. Ти повинна розслабитися.

— Прошу вас,— благаю знову.

Та він не відпускає мене. Здається, він бореться довше, ніж потрібно. Я починаю повільно здаватися. Мені соромно признатися, але жадання накопичилося в мені, як гній у наріві. Хай як я відбиваюся від грубих зазіхань цього чоловіка, знаю: один ніжний дотик — і моє стримуване жадання прорветься. А він не гає часу, і, скориставшись моєю беззахисністю, хилить мене на ліжко, й нишпорить по мені рукою з несамовитим захопленням дитини, що роззнаковує чудовий подарунок. О боже, які піддатливі жінки...

Раптом мене щось вражає. Я вмить розплющую очі й дивлюся йому в обличчя. По ньому стікає піт, в розтуленому роті клацають зуби, він силкується їх стиснути, очі заплющені від дикого тваринного запалу чи від напруження, тяжкий, як у звіра, віддих. Раптом він різко відпускає мене. Трясе головою, сичить, тоді, спершись на обидві руки, підводиться. Стежу за ним з подивом і страхом, але він тільки трясе головою й сичить. Потім безсило поникає й сидить на краю ліжка, важко дихаючи, відчувається,

він збентежений чимось, щось змусило його облишити мене.

— Я, мабуть, утомився,— каже він і, ледве приховуючи паніку, витирає тремтячими руками обличчя й шию.— Сьогодні в мене був дуже важкий день.

— Розумію,— кажу я. Після того, що трапилося, я не можу не посівчувати йому.

— Так. І потім... потім ця розмова про твого чоловіка. Не треба було про нього згадувати. Це вибило мене з колії,— він важко ковтає слину.— І все ж таки,— він зітхає й знову витирає лице й шию,— причиною була втома. Я дуже втомився. Втомленому чоловікові не слід... не слід робити такого, безперечно, не слід... а надто такому зайнятому чоловікові, як я.

— Так. Мабуть, ваша правда.

Я починаю поправляти на собі одяг. Повільно піднімаюся і розправляю сукню. Він не заперечує. Здається, він зовсім забув про мене.

Тоді я починаю ненавидіти себе. Я оглядаю себе, і в мені повільно закипає гнів. Яку ж я втнула дурницю! Справді, що б я втратила, якби сказала йому — «ні»? Невже б у нього не вистачило глузду зрозуміти: коли жінка не хоче нічого мати з чоловіком, треба поважати її честь, не кажучи вже про гордість? Прийди до мене на побачення в таке й таке місце — і ти приходиш. Лягай — і ти лягаєш з ним у ліжку. Ти наче хворий, що без вагань виконує всі накази лікаря. І в тебе навіть думки немає про опір. Нестає хоробрості сказати йому в обличчя, що він робить нечесно й несправедливо. Ти не питаєш його, як би він почувся, прийшовши додому після трьох років ув'язнення й дізнавшись, що його жінка весь цей час продавала себе за харчі й одяг! *О боже, як я ненавиджу себе!* Він вивалює мене в бруді, мов дитина свій коржик, лишив на ліжку, скулену від невдоволеного жадання, напівдорозі, як наполовину витягнутого

з мушлі равлика. Я ненавиджу весь світ, та найбільше — себе...

Я стогну й хитаю головою, щоб скотилася зависла на вії слюза. Піднімаю голову й бачу: надворі темніє. Цвірчать цикади, вітерець доносить запахи з сусідських печей.

— Я, мабуть, піду,— кажу я і встаю з ліжка.— Вже пора.

— О так,— він стрепенувся і знову важко зітхає.— Ти йди, зустрінемося іншим разом. Я пошлю за тобою.— Він стромляє руку в складки одяжі, виймає гаманець, дістає гроші.— Візьми,— каже, не дивлячись мені в очі.— Навіть якщо ти нічого не купуватимеш, хай будуть у тебе.

— *Migvo*,— кажу здушеним голосом і вклоняюся.

— О, не турбуйся. Не треба.

Він відчиняє двері й випускає мене; здається, він поспішає спекатися мене. Мені нестерпно важко ще раз подивитися йому в обличчя.

— На добраніч, пане.

— На добраніч,— відповідає він і зачинає за мною двері.

Хвилину стою на порозі й оглядаю себе для певності, що на мені принаймні не видно слідів моєї ганьби. Тоді рушаю. Мимовільно дивлюся вперед, чи нема де тієї маленької дівчинки. Її немає. Зате якась стара жінка намагається затягти на подвір'я козу, що вперлася на дорозі. Користаюся пагодою, щоб непомітно вийти з двору, і поспішаю до дому.

Я не можу побороти свого сорому, до якого тепер додався страх, почуття беззахисності посеред вулиці. Дорогою вдивляюся зустрічним людям в обличчя, намагаючися прочитати, що вони думають про мене. А що, коли тепер вони дадуть волю своїй ненависті? Цікаво, чи на моєму обличчі видно сліди ганьби? Темніє. Людей стає зовсім мало, дерев'яні пролітають військові машини.

Підходжу до свого дому й бачу: двері зачинені. Всередині

ні світла, ні звуку. Я ціпенію. Невже це ще не все на сьогодні? На щастя, вікно відчинене, і, хоча темно, можна побачити, що робиться всередині. Зазираю у вікно і..! Моє стривожене серце заспокоюється. Вони там, сплять обидва. Обходжу будинок, штовхаю двері. Приношу з кухні й запалюю газовий ліхтар. Вони не ворухнуться, і я можу добре роздивитися це дивне побратимство. Я безмежно розчулена — мого сина ніжно пригортає до грудей чоловік, від якого я не чекала добра.

А який він гарний! В безтурботному сні оголилася калічна рука, яку він так старанно ховав, коли вперше прийшов сюди. Позираю нишком і бачу здорового, міцного чоловіка, щасливий сон розвіяв усю його вдавану злість...

Швидко відвертаю погляд. Якийсь голос із глибини душі каже мені, що я знову чиню необачно. На один вечір досить однієї неприємної зустрічі з чоловіком. Бракувало мені ще якогось горя.

— Вставайте,— я плескаю в долоні.— Я вже дома.

Він не чує. Хропе й далі з відкритим ротом. Тягну по підлозі стілець. Потроху він прокидається. В його очах — безтемний подив. Він закриває рот, ковтає слину. Сідає і, помітивши мій погляд, швидко затуляє свою куксу. В його очах я читаю біль.

Відвертаю погляд, але не винувато, а так, щоб він зрозумів: мені байдуже до його каліцтва.

— Коли ви повернулися? — питає він сонним, несміливим голосом. А мені приємно, що він заговорив зі мною.

— Оце щойно. Ви, мабуть, давно спите.

Він зводиться на ноги, сдишою своєю рукою притримуючи хлопчика, щоб не збудити його. Бачу, його це не так легко, й підбігаю на допомогу.

— Відійдіть,— у голосі його майже погроза.

Я трохи вражена. Відразу розумію свою помилку. Хай сам укладе хлопчика, бо допомагати йому — це зайвий раз нагадати про те, що він каліка. Мені соромно. Раптом мене

вважає здогад, що за удаваною жорстокістю цього чоловіка криється сила волі, а не безвілля.

— Дякую вам,— кажу йому.

Він щось буркає у відповідь.

— Сподіваюся, мій розбишака не дуже бешкетував,— кажу я, щоб розвіяти пияковість.

Він киває головою, широко позіхає і протирає очі.

— Мені, мабуть, пора йти,— каже він.

— Може, ви повечеряєте з нами — чим бог послав?

— Ні, дякую. Вже темніє.

— Правда,— кажу я, визираючи надвір.— Скоро комендантська година.

Він дивиться на Огеново і вкладає його зручніше.

— Дякую,— я глибоко зворушена, навіть рада.

Він киває головою.

— Я йду. На добраніч.

— На добраніч,— відповідаю лагідно.— Обережно дорогою.

Він не відповідає, навіть не озирається. Я стою на порозі й дивлюся, як він іде. За хвилину його постать зникає в темряві. Ще хвилюю стою, втупившись очима в порожнечу, в голові безцільно кружляють невиразні думки. Якийсь глухий звук — мабуть, кашлянув Огеново — повертає мене до дійсності. Замикаю двері й заходжу до кімнати.

Піднімаю сичочка з підлоги й переночу на ліжко. Поряд ставлю ліхтар. Сідаю на край ліжка й знову замислююся. Тепер мені ясно, на яке життя я приречена. Я добре уявляю свою роль — продажна коханка Тодже, змушена потурати його звірячим жаданням за гроші й одяг, можливо, за захист і — зрідка — за слово розради. Крім того, я мушу залишатися в цьому місті і в цьому домі — не так через теперішній воєнний стан, як через власне рішення дочекатися чоловіка й довести йому, що він не все втратив. Але, боже, якою я маю платити ціною, якою ціною! Я не можу стримати сліз...

Вчора вночі ти мені приснився, Мукоро. Я сказала, що голодна і втомлена. Ти попросив мене не турбуватися, сказав, що дуже швидко все залагодиться. Ти звідкись приніс найкраще на світі ліжко з подушками й перинами, набитими духмяною ватою й орлиним пухом, ти сказав — такого ліжка не має навіть королева Англії. Ти обережно поклав мене на те ліжко, моє слабке тіло м'яко занурилося в тонкі тканини, ти ніжно погладив і поцілував мене. Далі ти кинувся на кухню і вмить поставив переді мною величезний таріль *укодо*. В ньому так багато риби й м'яса, що не видно юшки. Я захотіла помитися перед їдою. Ти сказав, що немає нічого легшого. Я й оком не зморгнула, як ти опустив мене в розкішну ванну, повну пахучої води, намилив моє тіло найзапашнішим у світі милом, а потім витер мене рушником, гідним принцеси. Ти приніс мене назад до столу й сам почав годувати з ложки. Я з'їла все, бо твоя рука була ласкава, а їжа смачна. Потім ти відніс мене в ліжко і враз палко приголубив, але так ніжно, наче я була крихка, мов пташине яйце.

Вранці мені стало дуже сумно, коли я розплющила очі й побачила грубу буденність. Як би я хотіла знову зануритися в м'які тканини свого солодкого сновидіння! Мені так не вистачає тебе. Сьогодні я сумую за тобою, як ніколи. Я знаю, хай би як утішав мене Тодже, це буде тільки глумом над тією втіхою, що її дала б одна твоя присутність. Та коли він каже правду про тебе, то мій сон — віщій, і скоро твоя ласка й тепло знову осяють моє життя. О, я відчуваю, як щастя знову повертається до мене! Але не примушуй мене чекати надто довго, мій милий! Три роки — нестерпно довгий час. Як ти гадаєш, скільки ще зможу я протриматись, коли стану іграшкою в руках Тодже і коли все, що в мене лишилося, — це безкінечні спогади про тебе?

ОШЕВІРЕ

— Послухайте, пане Рукеме,— каже прокурор.— Я не можу вас зрозуміти. Кілька хвилини тому ви сказали, що пан Ошевіре часто ходив до казарм заколотників, розташованих у вашому місті. Тепер ви запевняєте, що він намагався приховати свої контакти з заколотниками і тому весь час зустрічався з ними у себе вдома. То що ви маєте на увазі: чи вони часто приходили до нього, чи він часто їх відвідував?

— Він часто їх відвідував.

— Сподіваюся, в цьому ви впевнені?

— Так... ні... так, пане прокуроре!

В залі сміх. Прокурор кидає холодний погляд на зніченого Рукеме. Безчесність ніколи не чуває себе впевнено.

— Гаразд, пане Рукеме,— каже прокурор,— ви пам'ятаєте одинадцять квітня тисяча дев'ясот шістдесят восьмого року?

— Пам'ятаю,— відповідає Рукеме після недовгих роздумів.

— Розкажіть нам, що трапилося в той день.

Мій обвинувач довго дивиться в стелю. Потім надовго втуплює в підлогу важкий, напружений погляд, кусає нижню губу, трє чоло.

Прокурор зітхає й знову звертається до нього.

— Спробую освіжити вашу пам'ять: у написаній вами заяві говориться, що пан Ошевіре допомагав заколотникам здійснити напад на базар в Урукпе.

В мене очі мало не вилазять на лоба.

— Так, так,— Рукеме оживає.— Це було в неділю пополудні... гм... ні, в понеділок уранці...

— У вашій заяві сказано, що це було в середу пополудні!

— Так... в середу пополудні. Це було в середу пополудні. На базарі було людно, всі щось продавали й купували. Раптом неподалік од базару зупинився армійський «лендровер».

З машини вистрибнув пан Ошевіре й троє чи четверо солдатів, вони швидко зайшли на базар. Зупинилися біля прилавка з бобами й запитали ціну. Перекучка відповіла, що боби коштують шість пенсів склянка. Вони сказали, що заплатять по два пенси за склянку, а якщо вона цим незадоволена, то нехай піде й повіситься. Коли жінка запротестувала, пан Ошевіре наказав їй замовкнути, а то, мовляв, вони поб'ють її до смерті. Один із солдатів дав їй ляпаса, а пан Ошевіре так штовхнув, що вона впала в тазик з рисом. Вони шпурнули їй папірець на десять шилінгів і почали відсипати собі рис, доки...

— Рис? — перепитує прокурор.

— Що?

— Ви сказали рис?

— Так.

— Мені здалося, ви говорили про боби.

— А... так, так. Пробачте, боби.

Ми з Обанье перезираємось і похитуємо головами.

— Послухайте,— каже прокурор,— намагайтеся не плутатися у своїх свідченнях.

— Добре, пане прокуроре.— Рукеме ковтає, сідає зручніше.— Вони забрали у перекучки тазики з бобами й пішли геть. Коли вони наблизились до «лендровера», звідти вийшов пан Ошевіре й допоміг їм поставити тазики в багажник.

— Пан Ошевіре?

— Так.

— Де, ви казали, він був?

— В «лендровері», пане прокуроре.

— Он як! Виходить, він не заходив з солдатами на базар?

— Ні, не заходив. Він сидів у «лендровері».

Тут уже прокурор не витримує.

— Послухайте, ви впевнені в тому, що говорите? Спочатку розповідаєте, ніби пан Ошевіре був з заколотниками на базарі і навіть допомагав їм збиткуватися над перекучкою.

Потім кажете, що, доки солдати були на базарі, він чекав у машині. Де ж правда?

— Я гадаю, він сидів у машині.

— Ви не повинні гадати! Ви повинні мати певність у тих свідченнях, які дасте комісії,— каже голова і кладе на стіл окуляри.— Розумісте, від ваших слів залежить доля пана Ошевіре, чи, може, вам вона байдужа?

Рукеме мовчить.

— Продовжуйте допит, пане прокуроре,— наказує голова, потім відхиляється на спинку крісла і надягає окуляри.

Прокурор швидко переглядає якісь папери й кидає на Рукеме насмішкуватий погляд.

— Гаразд, пане Рукеме, ви казали, що пан Ошевіре часто запрошував заколотників до себе додому, це правда?

— Так.

— Ви можете уточнити? Розкажіть комісії про одну таку зустріч.

— Одного дня вони були...

— Якого дня?

— Гм,— свідок покашлює.— Гадаю, це було в травні.

— Ви гадаєте чи впевнені?

— Я впевнений.

— Гаразд. Якого це було числа й року?

— Двадцять третього травня тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року.

— Добре. Що трапилося двадцять третього травня тисяча дев'ятсот шістдесят восьмого року?

— Я все бачив на власні очі. Вони...

— Ви хочете сказати, що були присутні на цій зустрічі?

— Ні, пане прокуроре,— свідок божиться.

В залі регіт.

— Я був недалеко. Це було в неділю ввечері близько постої години. Там стояло п'ять чи шість машин, здебільшого «лендровери». Здається, і два «мерседес-бенци», на кожному — прапорець заколотників. Вся площа навколо

будинку пана Ошевіре до самої міської управи і всі навколишні будинки були оточені, нікому не дозволяли навіть близько підійти. Вони почали свою зустріч з бойової пісні їхнього племені — слів я не зрозумів. Потім стало тихо. Вони почали складати плани й замишляти. Ясно було, вони планували й замишляли якісь дії.

— Як ви це визначили?

— Всі знають: вони завжди щось планували й замишляли. Один час говорили, ніби вони збираються повбивати в місті всіх молодих чоловіків, щоб не було кому чинити їм опір. Потім, утративши в боях з федеральними військами надто багато солдатів, вони вирішили забрати всіх молодих хлопців у свою армію. Того ранку вони зібралися в будинку Ошевіре, щоб спланувати операцію.

— Ви в цьому впевнені?

— Ходили такі чутки.

— Ясно. Коли, ви сказали, почалась їхня зустріч?

— Десь близько... восьмої години вечора.

— Ви сказали: «восьмої години»?

— Так.

— Зрозуміло.

Прокурор зітхає й похитує головою, тоді повертається до голови комісії.

— У мене більше немає запитань, ваша честь,— каже він.— Тепер мені б хотілося викликати Мукоро Ошевіре для перехресного допиту.

Тільки не мене. Тільки не мене. Ви не витягнете з мене й слова. Хіба тепер правда не досить очевидна?

— Пане Мукоро Ошевіре! — викликає секретар комісії.— Прошу вас зайняти місце свідка!

Полісмен ззаду штовхає мене ліктем у спину, надто грубо, як мені видається. *Не твоя вина...*

Я встаю і прямую до столу, за яким сидить комісія. Зупиняюся перед ним, скоряючись на їхню превелику радість.

— Отже, пане Ошевіре,— тепер до мене звертається сам голова,— ви маєте якісь запитання до pana Рукеме?

— Ніяких,— я хитаю головою, навіть не дивлячись у їхній бік.

Що я можу сказати Рукеме? Що це змінить? Адже вони наперед визначили хід подій!

— Ви певні, що не маєте до нього ніяких запитань?

— Ніяких. *Шуо!*

— Добре,— каже голова,— можете повернутися на своє місце.

Я обертаюсь і йду назад.

У залі тиша. По обличчях солдата й полісмена видно: аби змога, вони б забили мене до смерті. Може, вони ще матимуть таку змогу!

Голова поглядом запрошує членів комісії продовжити допит свідків. Кидаю на нього й на Рукеме швидкий погляд. Важко пояснити, що я почуваю до нього. Це не злість. Навіть якщо я відчуваю злість, то не тільки це. Мабуть, я просто недооцінюю всієї серйозності його звинувачень.

А вони справді серйозні. Вони серйозні не тому, що можуть коштувати мені життя — тепер це майже безсумнівно. Адже після трьох років, прожитих без радощів життя, без надії на свободу, хіба далеко до видимої смерті? Навіть більше. З самого початку розслідування я вислухав так багато смертоносних свідчень проти моїх товаришів по ув'язненню, побачив, з якою безсоромною впевненістю даються такі свідчення. І тільки тепер я усвідомив, наскільки серйозне наше становище. Якщо більшість обвинувачених так само не винні, як я, і однаково їм загрожує позбавлення волі і — хто знає? — можливо, смерть, тільки тому, що хтось зухвало зведе на них підлі наклепи, тоді нашій країні є чого боятися. Я звичайнісінький селянин, мені набагато легше ходити по вуха в болоті, доглядати свої дерева, ніж сидіти тут перед охайними, поважними людьми й обговорювати те, чого ніколи не було. Якщо Ру-

кеме доведе їм своє, тоді мені дорога на розстріл. Що ж, нехай їм дістанеться перемога...

Я бачу, як багато людей потрапили в таке становище. Якщо це напрям політики, то ніхто не буде в безпеці. Це означає, що кожен може опинитися на моєму місці й йому доведеться захищати своє життя тільки тому, що хтось важить на нього. Де ж тут безпека, де надія? Несподівано згадую дружину й маленького сина. Хто знає, які стражданья випали на їхню долю...

— Пане Рукеме,— запитує інший член комісії,— яка ваша професія?

— Я вчитель.

— Де ви викладаєте?

— В школі при місії святого Мартіна, що в Урукпе.

— Ви давно там викладаєте?

— Уже...— він напружує пам'ять,— п'ять років.

— А ви викладали в Урукпе до окупації штату заколотниками?

— Так. О ні, пане. До того я викладав в Офусе.

Член комісії сердиться.

— Ви добре знаєте пана Ошевіре?

— Так.

— Наскільки добре?

— Дуже добре. Я дуже часто бачив його.

— Ясно. Ви просто дуже часто його бачили. А ви коли-небудь були в нього вдома?

— Ні.

— Тоді, очевидно, ви не дуже добре його знаєте, правда? Рукеме опускає очі.

— Так.

— Тоді чому ви з такою певністю говорите про його справи й діяльність?

— Про це всі знають.

— І ви так само?

— Так.

— З чуток чи з власного досвіду?

Рукеме мовчить, втупившись у порожнечу.

— Я вас запитав: ви знаєте про його справи з чуток чи як близький знайомий?

— По всьому місту поголос ходив, що він водиться з заколотниками.

— Ага, отже, поголос?

— Так.

— Пане Рукеме, ви ніколи не припускали, що поголос міг бути перебільшеним?

— Я... я не знаю. Не думаю.

— Ви не думаєте! — в голосі члена комісії насмішка й гнів. — Коли ви такі впевнені в тому, що написали в своїй заяві, то навіщо ж самі собі суперечите і марнуєте наш час?

Рукеме знову втуплюється в порожнечу, похмурий і знічений. Зціплені пальці розтискаються, руки безсило пови-сають.

— Тепер послушайте, — звертається до нього член комісії. — Я хочу, щоб ви це чітко усвідомили. Ми не зобов'язані вірити кожному вашому слову. Цілком можливо, під час розповіді у нас можуть виникнути деякі сумніви з приводу якихось деталей. Це природно. Розумієте? Гаразд. Якщо ми повіримо кожному вашому слову, то виникне небезпека висунути назові Ошесвіре багато несправедливих обвинувачень. А наша комісія повинна бути справедливою до всіх. Вам ясно? Чудово. Крім того, ми хочемо, щоб ви почували себе вільно.

Рукеме зривається на ноги й стає струнко. Публіка сміється. Член комісії хитає головою.

— Ви маєте почувати себе невимушено, інакше ви не зможете бути послідовним. Це не суд. Ми просто хочемо з'ясувати, що відбувалося в цьому штаті під час окупації заколотників. Тому почувайтеся вільно. А тепер, — він набирає серйозного вигляду, сплітає пальці рук, — скажіть

нам, пане Рукеме, ви відчуваєте до пана Ошевіре особисту неприязнь?

— Ні.

— Добре. Ви нам сказали, що не були з ним надто добре знайомі. Це правда?

— Так.

— Значить, ви не були з ним настільки добре знайомі, щоб день у день зблизька спостерігати за його діяльністю. Це правда?

Рукеме вагається.

— Відповідайте, це правда чи ні?

— Так.

— Що значить «так»? Це правда чи ні?

— Це правда.

— Дуже добре. Тепер скажіть, пане Рукеме, як ставилися в Урукпе до пана Ошевіре? Люди його любили чи ненавиділи?

— Його ненавиділи.

— І ви теж?

Рукеме мовчить.

— Я питаю, ви ненавидите пана Ошевіре?

— Ні.

— Гаразд. Отже, на відміну від усіх наших городян, які ненавиділи його, ви особисто не відчували до нього ніякої ворожості. Це правда?

Рукеме знову похмурніє. Мені хочеться, щоб він відповів. Не тому, що він оцчасливить мене своїм признанням в симпатії, адже як він може симпатизувати мені й водночас бажати моєї смерті?

— Далі. Коли люди зненавиділи пана Ошевіре: до початку окупації, під час неї чи тоді, коли місто визволили федеральні війська?

— Після того як місто визволили федеральні війська.

— Як ви гадаєте, чому саме в цей час його почали ненавидіти?

— Ну... він... його дружина заколотниця.

— Заколотниця?

— Так.

— Зрозуміло. Відомо, що його дружина сімба. Але хіба він не одружився з нею ще до того, як війська заколотників окупували місто?

Вдале запитання. Вдале запитання. Він знову спантеличений!

— Отже, це так? — кричить член комісії.

— Гадаю, так.

— Ви гадаєте чи знаєте?

— Знаю.

— Тоді, якщо вони ненавиділи його за те, що його дружина сімба, то, мабуть, вони ненавиділи його ще задовго до окупації міста заколотниками, тобто задовго до того, як федеральні війська зайняли Урукпе. Хіба не так?

— Так.

— Значить, ваше перше твердження не відповідає дійсності, а слухне друге?

— Що?

— Ви нам, власне, нічого не розповіли, крім того, що жителі Урукпе ненавидять пана Ошевіре, бо його дружина сімба. Чи не так?

Тиша.

— Так.

— Добре. Але, пане Рукеме, певже ви щиро впевнені в правдивості власних слів? Невже ви хочете сказати, що кожен ваш городянин, одружений з жінкою племені сімба, неминуче прирікає себе на ненависть решти населення?

Рукеме не відповідає.

— Послухайте, — каже член комісії, — Урукпе, як відомо, прикордонне місто між племенами ігабо й сімба, хоч на селяють його переважно ігабо. Чи не так?

— Так.

— Гарзд. Отже, цілком зрозуміло, внаслідок такого роз-

ташування міста між племенами встановилися тісні зв'язки. Слушно?

— Так.

— Тому ми не помилились, якщо визнаємо факт змішаних шлюбів між ігабо й сімба — жінки сімба виходили заміж за чоловіків ігабо, й жінки ігабо виходили заміж за чоловіків сімба?

— Так, — повагавшись трохи, погоджується Рукеме.

— Ви одружені?

— Так.

— Звідки ваша дружина?

— З нашого міста.

— З Урукне?

— Так.

— Вона ігабо чи сімба?

— Ігабо.

— У вас є родичі — брат, племінник, дядько, — одружені з жінками племені сімба?

Рукеме не відповідає. Він намагається уникнути погляду члена комісії, втуплює очі в підлогу.

— Я чекаю, пане Рукеме. Хто-небудь з ваших родичів одружений з жінкою племені сімба?

— Мій менший брат.

— Ясно, — каже член комісії, розвалившись у кріслі. — А де вона тепер?

— Вона... вона втекла, коли місто зайняли федеральні війська.

— Добре, в даному випадку це не має значення. Але хіба ціле місто ненавидить вашого брата, бо його дружина сімба?

— Ні, — каже Рукеме, силкуючись переконати всіх твердістю своєї відповіді.

— Ви можете сказати те ж саме про інших? Хіба все місто ненавидить кожного, хто одружений з жінкою племені сімба?

— Ні,— він знову вагається. Думаю, він боїться зіпсувати все діло.

— То чим вирізняється пан Ошевіре? Чому тільки його всі ненавидять за те, що його дружина сімба?

Правду не сховаєш.

Хоч як старайся, вона завжди буде впливати на поведінку, як занурена в воду пляшка.

— Відповідайте на моє запитання, пане Рукеме,— наполягає член комісії.— Чому тільки пана Ошевіре всі ненавиділи за те, що його дружина сімба? Чи з цієї причини ще когось ненавиділи?

— Не знаю.

— Гаразд, чому ж його ненавиділи?

— Він підтримував заколотників.

— Отже, його ненавиділи саме за те?

— Так.

— Он що. Виходить, його ненавиділи не за те, що його дружина сімба, а за те, що він підтримував заколотників? Так?

— Так.

— Отже, попереднє ваше твердження — ніби пана Ошевіре всі ненавиділи задовго до звільнення вашого міста федеральними військами,— хибне?

Знову мовчанка.

— Ну?

— Так.

— Чи можна, таким чином, зробити висновок, пане Рукеме, що жителі Урукпе зненавиділи пана Ошевіре саме під час окупації заколотників, ні до того, ні після?

Рукеме стікає потом. Краплі котяться по його обличчю, вимордованому його власною безчесністю. Його очі прикуті до землі, ноги тремтять.

— Відповідайте, будь ласка, пане Рукеме,— квапить член комісії.

— Так.

— Дуже добре. Принаймні в одному ми дійшли згоди. Я дуже радий, бо тепер є надія, що ми знайдемо спільну мову і в майбутньому. Тепер скажіть, пане Рукеме, чи були у вашому місті інші люди, які підтримували заколотників?

— Так.

— Де вони тепер?

— Більшість утекли разом з заколотниками, коли федеральні війська почали атакувати місто.

— Чому вони, на вашу думку, втекли?

— Ну... вони знали, що могло б з ними трапитися, якби вони залишилися.

— Я вас правильно зрозумів: ви сказали — «більшість»?

— Так.

— А куди поділася решта?

— Вони... я не знаю.

— Добре. Як ви вважаєте, що сталося б з ними всіма, якби вони залишилися?

— Їм би довелося платити за свої вчинки.

— Яким чином, пане Рукеме?

— Я... я не знаю.

— Добре. Як ви вважаєте, пан Ошевіре знав, що його так страшно всі ненавидять?

— Не знаю. Спитайте його, — він показує рукою в мій бік.

— Я питаю вас, пане Рукеме! — каже член комісії роздратовано.

— Мабуть, знав, — відповідає навернений до порядку Рукеме.

— Ви так вважаєте?

— Так. Він знав. Він не міг не помічати, як усі його уникали.

— Тоді, знаючи, що всі його ненавидять, чому він не втік, як більшість таких, як він, при наближенні федеральних військ?

Рукеме мовчить.

— Добре. Якщо його справді так ненавиділи, чому його не примусили «заплатити» за свої вчинки, коли місто зайняли федеральні війська?

Рукеме мовчить і знову дивиться в підлогу. Хіба він може підвести голову, поглянути правді в лице, коли совість нечиста? *Правду не приховаси, хоч як старайся.*

— Ну, кажіть нарешті, чому він не втік разом з більшістю? Тут може бути дві відповіді: або він був упевнений у своїй невинності, або ж він дуже вперта людина. Яка відповідь, по-вашому, правильна?

— Він дуже вперта людина.

— Але, пане Рукеме, звідки вам це відомо, раніше ви казали, що не дуже близько з ним знайомі.

Рукеме знову мовчить.

Член комісії хитає головою. Він повертається до голови, подає знак, що вичерпав свої запитання, і сідає на місце.

Напружену мовчанку порушує глухий гомін у залі. Голова про щось тихо радиться з членами комісії. Рукеме, скориставшись перервою, витирає з обличчя піт. Повертаюся до Обаньє й бачу: він поринув у свої роздуми, очі застигло втупилися в підлогу — коли він у такому настрої, краще його не турбувати. Можливо, його так само, як і мене, приголомшило безумство того, що відбувається. Як безсоромно перекручують правду. Як людина покидає свій дім і їде за сто миль, щоб висунути звипувачення проти іншої людини, не підкріпивши їх навіть мізерною долею власної впевненості. Як саме життя, напевно, залежить від таких жорстоких наклепів.

— Отже,— каже голова і робить невелику паузу, щоб стих гамір.— Гадаю, на сьогодні досить. Але до завершення нинішнього засідання хочу нагадати всім недавні слова пана губернатора штату Чорне Золото: «Не сумніваючись в об'єктивності комісії по розслідуванню, я змушений заявити: кожен, хто висуває фальшиві обвинувачення проти

своїх одноплемінників, незалежно від причин, винен в антинародній діяльності. Ми ж намагаємося побудувати суспільство на засадах правди й справедливості, де жодна людина не зможе пригнічувати іншу тільки тому, що вона має над нею якісь переваги».

Ці слова, пане Рукеме, зовсім не означають, що я схильний до квапливих рішень у даній справі. Але, безперечно, ваші свідчення купи не тримаються. Вони не осмислені, їм бракує послідовності. Я не звинувачую вас у брехні, тільки кажу: якщо ви говорили правду, то не подбали, щоб вона звучала переконливо. Здається, ви хибно зрозуміли мету розслідування. Ви, мабуть, уявили, що ви в суді. Коли так, то ясно, чому вам забракло зосередженості, необхідної для чіткого, послідовного й логічного викладу вашого погляду. Саме цього ми від вас вимагали. У нас немає сумнівів у тому, що ви щиро прагнете допомогти нам у розслідуванні, але постарайтеся збагнути: неполадність ваших тверджень може тільки впевнити нас у тому, що ви керувалися недобрими намірами, а тому не можете надати справжньої допомоги комісії. Дякуємо вам за спробу бути корисним нашій комісії, але, боюся, ми не зможемо скористатися з ваших свідчень.

Зараз оголошується перерва. А цю справу ми відкладаємо на невизначений час. Відновивши її слухання — про це буде оголошено окремо — ми заслухаємо свідчення пана Мукоро Ошевіре.

Всі встають. Голова й члени комісії виходять, за ними — всі інші. Мене й мого друга по ув'язненню ведуть до тюрмної машини, яка повезе нас назад до тюрми. Надворі вже зібрався натовп, щоб подивитися на нас. Я ні на кого не дивлюся. На сьогодні з мене досить людської недоброчливості, мені не хочеться бачити ненависть чи презирство на обличчях роззяв. Полісмен міцно стискає мою праву руку, і мені не хочеться розглядати чужі обличчя. Грубо запихаючи мене в машину, полісмен наче нагадує мені,

де моє справжнє місце. І справді, в приємній темряві фургона ми з Обаньє почувасмося в безпеці від можливого свавілля натовпу.

І все ж невідомо, чи у мене є причини для радості. Хто знає, що тепер з жіпкою та дитиною. Коли Рукеме каже правду і в Урукне мене всі несправляють, на який порятують можуть сподіватися мої рідні? Навіть якщо вони живі, хоч тепер у це важко повірити, то, позбавлені уваги, любові й тепла, довго не витримають.

Але від своєї долі не втечеш. Все, що з ними трапиться, стане моїм довічним горем, та коли мені доводиться страждати за свій людяний вчинок, я хотів би нести свою ношу сам, а не з найдорожчими мені людьми. Але ніщо — ніяка сила на світі — не примусить мене зійти з дороги правди й чесності. Я стоятиму твердо до кінця.

Частина друга

Хіба можна добути ямс,
Не вирвавши його з землі?
Крістофер Окігбо

А Л І

Ох і наліт! Цього разу заколотники не жартували. Моторошна тиша нависла тепер над містом, лунка, наче після страхітливої бурі чи оглушливої канонади. Цього слід було чекати. Звичайно, це був далеко не перший наліт. Та люди ніяк не можуть звикнути до страхіть війни. А вона триває, тому доводиться бути готовим до всього і покладатися на долю.

Мені трохи легше від думки, що найгірше вже позаду. Минуло три дні, й життя поволі налагоджується. Добре б, щоб люди ще деякий час не виходили з дому, — хто знає, скільки несподіванок слід чекати від заколотників, адже останнім часом вони постійно одержують з Європи літаки та інше озброєння. Комендантська година лишається та ж сама, жодних нових обмежень немає. Але я посилюю бойову готовність: ще в декількох стратегічних пунктах міста та околиць установлено зенітні гармати, зміцнено вогневі точки на випадок партизанських нападів.

Звичайно, ми, солдати, знаємо: щохвилини може трапитися всяке. Але в непристосованих до несподіванок тутешніх жителів вибухи бомб вселяють дикий жах. *Аллах*, цього разу заколотники не жартували!

Сталося це на смерканні. Капітан Оліанка, капітан Усман та я вирішували, де розмістити новобранців. Стояла звична для військового табору метушня — гуркотіли вантажні машини, сержанти вигукували накази. Раптом почулося ледь чутне гудіння легких літаків. По звуку ми одразу визначили, що літаки не наші, й вибігли з штабу, щоб уневнітися. Так і було. Зі сходу, низько над деревами, мало не стінаючи верхівки, заходили три «мінікони». Ці метелики особливо влучно атакують з поземного льоту.

Ми розбіглися по своїх місцях, табір заворушився. Лунали накази. Тріскотіли рушниці. На позиціях заgrimіли зенітки. Скоро почулися далекі вибухи бомб, скинутих ворожими літаками. Думаю, у них була визначена ціль, адже бомб вони скинули багато. Трах! Бах! Бах-бах! Трах! Бах! Наші гармати безперервно палили у відповідь, що свідчило про добру бойову готовність наших солдатів. Як завжди, наліт був короткий. Вдоволені заподіяною шкодою, літаки зникли за деревами в тому напрямі, звідки й з'явилися.

Я ще не читав зведень про наліт, ні наших, ні ворожих, — я був надто зайнятий. По радіо, здається, так само нічого не передавали, але сьогодні вранці мені сказав капітан Оліанка, що заколотники оголосили, ніби вони спалили місто, а мене змусили втекти. *Шеге!* Ну, це вже занадто! Але на війні всі методи добрі. Гадаю, наші повідомлення теж не завжди правдиві.

Що ж до правди, то ось вона тут, перед очима. Десята година ранку, я об'їжджаю місто разом з ординарцем, щоб оглянути пошкодження й висловити співчуття городянам. Я цілком усвідомлюю, яких збитків заподіяно нашому місту. Шестеро бідолах загинуло під час нальоту, чотирнадцять поранено, майже всі дуже тяжко, чотири будинки зруйновано вщент — згоріли після вибуху бомб, населення охоплене страхом і розпачем. Наліт відродив настрої, які я намагався стримувати. Як підбадьорити жінку, що втратила чоловіка, а можливо, навіть дітей? Але ж захист

і спокій цих людей мене турбують не менше, ніж військові операції.

Ми з ординарцем проїжджаємо майже безлюдною вулицею; якби не кози й кури, що бродять у пошуках корму, порожнеча була б цілковитою й безнадійною. Собака задер лапу прямо на узбіччі, не звертаючи уваги на наш «мінімок», що гуркоче порохнявою дорогою...

Ми прямуємо до місцевого відділення Червоного Хреста. Сумнівно, щоб Червоний Хрест міг допомогти всім пораненим і осиротілим, хоча в його працівників чималий запас продовольства, медикаментів, одягу, а також велике бажання допомогти й співчуття. Вважається, що в Урукпе Червоний Хрест одержує допомогу з боку Державної комісії по реконструкції, і навіть Комітету цивільної оборони. Але це тільки на словах. Члени Державної комісії по реконструкції ніколи не приїжджають до нашого міста — мабуть, посилаючись на те, що воно надто віддалене від столиці штату і дорога надто ризикована. А з того часу як працівники цивільної оборони навчили людей, як і куди ховатися в разі нальоту, ніхто їх більше й близько не бачив. Але наше місто — не просто місто на воєнному становищі. Це прикордонне місто, населене людьми двох племен, а можливо, й різних переконань. Тому я, солдат, озброєний добрим розумінням ситуації, бойовим досвідом та почуттям небезпеки, ніколи не ризикуватиму своїм тилом, віддавши його у розпорядження громадських організацій, що не здатні оцінити ситуацію, забезпечити мені підтримку населення. Гадаю, треба самому про все подбати.

Я виходжу з машини. Мене зустрічає голова місцевого відділення Червоного Хреста, чудова людина, пан Езірегбе.

— Доброго ранку, майоре, — він, як завжди, всміхається.

— Доброго ранку, пане Езірегбе, — тисну йому руку. — Як справи сьогодні? — Заходимо до його кабінету.

— Ми намагаємося робити все, що в наших силах. Сідайте, будь ласка.

— Знаю. Ситуація складна. Та ви робите велике діло.

— Дякую, майоре. Слід відзначити, я отримую значну допомогу. Школа при англійській місії виділила нам будинок під притулок для бездомних.

— Хто там директором — пап Екбоге?

— Так. Це дуже добрий чоловік.

— Справді. Він дуже добрий.

— Я лиш хотів би, щоб притулок завдавав мені менше клопотів.

— А в чому річ?

— Ви чули про стару жінку, в якій під час нальоту загинув син і бомбою розстрожило дім?

— Її, здається, звать Дафе?

— Так. Вона щоночі голосить, оплакуючи свою біду, а на ранок приходить сюди й благає, щоб ми воскресили її сина.

— Нещасна жінка. Уявляю собі, як їй важко.

— Так, майоре. Але подумайте, як вона ускладнює нашу роботу. Просто руки опускаються.

— Знаю. Знаю. Співчуваю вам. Думаю, мені варто поговорити з нею.

— Було б дуже добре.

Він викликає помічника й передає йому якийсь конверт.

— Як поранені? — запитую.

— Легкопораненим надаю амбулаторну допомогу й відіслано додому. А от уранці я дізнався, що двоє тяжкопоранених померли дорогою до госпіталю в Окере.

— Прикро, — кажу я, — родичів сповістили?

— Ще ні. Повідомимо трохи пізніше.

— Жахливо. Але таке життя. — Наша розмова набрала трохи сентиментального відтінку. — Ну що ж, з вашого дозволу поїду далі, пане Езірегбе, — я встаю і, щоб збити сентиментальний настрій, кілька разів лясаю стеком по долоні. — Буде потрібна наша допомога — звертайтеся. Я з радістю допоможу вам.

— Дякую, майоре.

— Будьте обережні, одразу падайте долілиць, як почувте підозрілий звук.

— Одразу впаду, майоре! — підхоплює він мій жарт.

— До побачення.

— До побачення, майоре.

Ми тиснемо один одному руки, і я повертаюся в «міні-мок». Заводжу мотор, і ми з ординарцем їдемо до притулку, розміщеного в школі при англійській місії. Це недалеко. Ніхто мене не примушує туди їхати, я не зобов'язаний витрачати час на втішання бездомних та сиріт. Але мені здається, жителі нашого міста особливо потребують запевнень у тому, що армія, федеральна армія, їх захищає. Опинившись між двома арміями — федеральною та сімбійською — причому жодну з них не назвеш приємним чи бажаним гостем — вони вимагають від нас, як від реальної, видимої сили, постійних гарантій захисту і безпеки, а також людяності й простого співчуття. Інакше — ми для них вороги, а не дай їм аллах подивитися на нас як на ворогів!

Більшість бездомних людей насправді не з Урукпе. Вони прийшли з сіл, розташованих поблизу лінії фронту: через те ці села зазнають великої шкоди від постійних партизанських вилазок та перестрілок між нашою та ворожою сторонами. Тому чужаків у притулку більшість. Решта — місцеві, з Урукпе. В різний час їхні будинки були зруйновані бомбардуваннями, такими, як оце недавно. Або ж під час нальоту родина втратила годувальника. Побачили б ви обличчя тих людей!

О аллах!

Біля школи нас зустрічає помічник містера Езірегбе — Джонсон Овірі, жвавий хлопець з приємним обличчям.

— Доброго ранку, майоре, — він стає струнко й віддає честь.

— Доброго ранку, Джонсоне, — відповідаю. — Як життя?

— Тримаємося.

— Ну, ми всі тримаємося, правда?

Він сміється й зніяковіло чуває плече.

— Як там ваші підопічні? — питаю перед тим, як зайти досередини.

— Ну,— його веселість зникає, обличчя стає серйозним, погляд опущений додолу,— вони теж тримаються. Зранку поснідали. Після сніданку декотрі з них забрали пожитки й пішли від нас — родичі взяли їх до себе, вважаючи за ганьбу, щоб їхні кривні жили в таборі для біженців. З тих, що лишилися, деякі вийшли за територію, мабуть, прогулятися, розвіяти нудьгу. Дехто спить. Діти, звичайно, бавляться у дворі, хвалити бога. Найбільше мороки з однією старою жінкою.

— З пані Дафе?

— Так. Вранці вона відмовилася їсти. І, як завжди, го- лосила цілу ніч, до самого ранку. Коли їй піднесли їжу, вона тільки глянула, щось буркнула й похитала головою. А з очей бризнули сльози.

— А! Може, вона хоче померти з голоду?

— Щиро кажучи, не знаю. Я робив усе, щоб заспокоїти її. Навіть деякі біженці втішали її, незважаючи на власні прикрощі. Та все дарма.

— Жахливо,— зітхаю.— Вона всередині?

— Так.

Так і є. Заходимо до будинку і бачимо в кутку під стіною пані Дафе. Вона сидить, втупившись сумним, відсутнім по- глядом у низеньке віконце, осторонь від усіх людей. Інші сплять чи просто відпочивають на матрацах. Я трохи роз- губився: що сказати, як привернути її увагу? Крім неї, всі в цій довгій кімнаті, дорослі й діти, обступають нас і йдуть слідом, в очах усіх якась надія на чудо. Здається, саме на- товп виводить стару жінку з заціпеніння, бо вона повер- тається до нас і впирається в мене затуманеним, згорьова- ним поглядом.

— Матінко,— кличу я. Намагаюся заговорити з нею.

Вона не озивається. Тільки опускає погляд, закриває долонею чоло й трясє головою. По її обличчю видно, що наближається вибух скорботи, про який розповідали Езіреге та Джонсон.

— Матінко,— роблю нову спробу, легко торкаючись її плеча, сподіваючись, що крихта тепла й доброти хоч трохи зменшить її біль.

Та вона вибухає риданням, а коли забирає долоню від обличчя, видно, як два рясні струмки сліз котяться по її щоках. Довгий болісний зойк, і знову починається голосіння. Я не розумію жодного слова з того голосіння, бо вона говорить своєю рідною мовою — мовою іґабо. Дивлюся на Джонсона.

— Що вона каже?

— Вона каже, хай би люди дали їй оплакувати свою долю... Нащо їй жити, коли... коли єдиного сина, задля якого вона жила, вбили.

Знову голосіння. Джонсон, здається, роздратований. Видно, йому не до вподоби все це. А мені до вподоби? *Кай!*

— Що вона каже? — питаю знову.

— ...що краще б її саму вбили... що їй нема для чого залишатися на світі. Це повторюється кожен день, майоре. Зупинити її неможливо.

Жінка заводить тиху похоронну пісню. Приглушено, але невтримно звучить її жалібний спів.

— Скажіть їй,— прошу Джонсона,— що все буде гаразд і не треба більше плакати.

Джонсон перекладає мої слова, та жінка й далі голосить, не звертаючи на нас уваги.

— Скажіть їй, що так плакати шкідливо для здоров'я. Він перекладає.

— ...ми зробимо все, щоб допомогти їй.

Джонсону не вдається заволодіти її увагою.

— ...ми дуже шкодуємо, що її сина вбито... та ми нічим

не можемо зарадити мертвому, тому допомагаємо живим.

Джонсон перекладає, але вона зовсім не слухає.

— Скажіть їй, що я дуже засмучений смертю її сина... але якщо кожен день думати про смерть, горе ніколи не покине нас, а яка з цього користь?

Він перекладає.

— ...мені дуже боляче чути, що вона відмовилася від їжі... Треба примусити себе їсти й пам'ятати, що ми про неї не забуваємо.

Здається, нарешті мої слова дійшли до неї. Джонсон закінчує перекладати мою проповідь, і пані Дафе витирає очі краєм сукні. Голосіння змовкло, тепер вона тільки трусить головою й сякається.

— Матінко,— звертаюсь я, вибравши слухну мить.— Не плачте. Все буде гаразд. Я вам дуже співчуваю. Не побивайтесь більше. Я вам дуже співчуваю.— Я гладжу її по плечу.

Навколо нас стоять біженці. Якими словами втішити їх? Та слова не допоможуть. Навіть по моїх очах видно, що я бажаю їм добра, усміхаюся. Я йду від пані Дафе, і натовп розступається, пропускаючи мене.

— Дуже вам вдячний, майоре,— каже Джонсон.

— Ну що ви! Уявляю, як важко за таких умов щодня виконувати свій обов'язок.

— Робимо, що можемо. Якось тримаємося.

— Скажіть, Джонсоне, невже у цієї жінки немає родичів, які могли б її забрати до себе?

— У тому-то й річ, що є, майоре,— відповідає Джонсон.— Кілька разів вони по неї приходили, але її неможливо зсунути з місця. Знали б ви, як ми намучилися, поки забрали від зруйнованого будинку й привезли сюди. Там недалеко поховали її сина, і вона відмовилася покинути руїни своєї хати, хоч вони не могли бути притулком, казала, що залишиться чекати смерті від тієї самої сили, яка забрала життя сина.

Вузьке підборіддя й застигли очі свідчать про вроджену впертість цієї жінки. Правда, горе всемогутнє, воно легко перетворює красу на потворність і розпач.

— Може, з часом їй стане легше. Втішайте її, коли вона знову почне побиватися, і скоро все забудеться.

— Сподіваюся, майоре.

— Що ж, тоді ми поїдемо.

— Спасибі, майоре. Дуже вам вдячний.

Я йду крізь похмурий натовп, намагаючись з усіх сил підбадьорити й заспокоїти людей, повторюю: «Яке горе! Яке горе!», гладжу голівки дітей, що визирають з-за своїх матерів.

Надворі полегшено зітхаю. Перемовляюся ще кількома словами з Джонсоном, і ми з ординарцем від'їжджаємо. За планом далі треба відвідати старого *ототу*, верховного вождя Урукпе.

Навколо все безрадісне, як і вирази людських облич,— сум, блідість, безнадія. Вітерець ледь повіває, листя й трави хитаються мляво, наче в дрімоті. Ми їдемо майже порожніми вулицями, рідко-рідко можна кого побачити в подвір'ях коло будинків. На деяких воротах — претензійні вивіски: «Радіотехнічна майстерня Ідігу», «Німецьке медичне товариство (гарантуємо ліки найвищої якості)», «Салон Франко (перукар міжнародного класу)», «Масажна клініка Дельта (допомагає при хворобах спини та вагітним жінкам, заходьте — переконаєтеся)»...

Зупиняюся коло добре знайомої вивіски. Вона сповіщає: «Дім цілющих трав Божасили Оніємораме. Лікуємо епілепсію, параліч, одержимих водяним духом і чарами, євнухів, захищаємо від куль солдатів. А також провіщаємо долю й допомагаємо учням, які погано вчаться в школі. (Регстраційний номер 227/69, Центральна спілка травників шта-ту Чорне Золото). Спробуйте — побачите».

Божасила — кумедний тип. Про нього розповідають одну історію. Це трапилося до того, як мене призначили на те-

першій пост, коли збройними частинами міста командував майор Акуйя Белло. Божасила розрекламував себе як винахідника «захисту від куль», тому багато солдатів за неабиякі гроші купували в нього амулети, завдяки яким кулі, за словами знахаря, доторкнувшись до тіла, мали перетворюватися на воду. І от одного дня сталося таке. Випадково чи завдяки тимчасовій перерві у військових діях, протягом деякого часу не було сутичок з заколотниками, а тому й можливості перевірити дію амулетів Божасили. Трапилося так, що одного дня якийсь солдат, власник захисного амулета, посперечався з приятелем, який не вірив у його дію. Посварилися, і власник «захисту» запропонував невірі вистрілити йому в стегно. Хай дякує богові, що вибрав стегно, бо куля легко прошила м'язи і, наче щоб довести свою силу остаточно, зрила землю за його спиною.

В дальших доказах не було потреби. Божасила нічого не заперечував, тільки надалі пояснював усім цікавим, що дія його засобів не підлягає пустим випробуванням і тільки дурень хвалиться тим, що у нього є! Та його страшно налякала загроза зіпсувати взаємини з владою, тому, не гаючи часу, він побіг до майора Белло вибачитися. Коли я прийняв командування в цьому місті, він одним з перших привітав мене пляшкою місцевого джину й дотепер, не шкодуючи зусиль, всіляко виявляє свою солідарність з армією.

Його вивіска так само постраждала під час останнього нальоту. Ворожа бомба вибухнула на відкритій дорозі за кілька ярдів од неї, та вибухова хвиля повалила один з дерев'яних стовпів, на якому трималася вивіска. Тож тепер вона стоїть на одній підпорі, похилившись дотолу. Цікаве видовище! Посміюючись, хитаю головою і вже натискаю на педаль, коли з дому вибігає Божасила й гукає мене:

— Вітаю, майоре!

— А, Божасила! — вигукую я й вимикаю запалення.

— І людям радість! — чую звичну відповідь.
— Ну, як справи?
— Та ніяк. Поки що живий.
— Бачу. Отже, заколотники таки знайшли вашу вивіску?

Виходжу з машини, щоб привітатися з ним. Літній та приземкуватий цей чоловік — Божасила. Крім того, в його постаті є щось смішне й жалібне. Він простягає мені мускулясту руку й широко всміхається, показуючи фарбовані зуби.

— Доброго ранку, майоре.

— Доброго ранку. То невже у заколотників не стало розуму не чіпати вашу таку невинну вивіску?

— Дивно, правда? — каже він, запинаючи на собі важку набедрену пов'язку, щоб прикрити голизу.— Коли з'явилися літаки, я й моя родина діяли, як навчала цивільна оборона. Ми полягали долілиць під ліжком. Тут почувлися вибухи. Коли все скінчилося, ми вийшли, і я відразу побачив збитки. Тоді я подумав: який безглуздий наліт!

— І справді. А як вапа сім'я?

— Все гаразд, сподіваємося на краще, молимося.

— Тепер уже нічого боятися. Та не забувайте про обережність і тримайтеся далі від небезпечних місць. І не піднімайтесь з землі й навіть не торкайтеся жодного підозрілого предмета.

— Я всіх попереджу. У моєму домі таке не трапиться!

— Добре, добре. От уже не сподівався, що ви, наша Божасила, зазнаєте шкоди від нальоту!

Він, звичайно, здогадався, що я маю на увазі!

— Ну... ну,— вдаючи зніяковілого, він чухає голову, наче продумує відповідь,— розумієте, до такого не завжди приготуєшся заздалегідь. Та я можу запевнити вас — щось подібне більше не повториться. Даю слово честі.

— А ви хіба не раді, що вони обмежилися лише вивіскою?

— Так,— відповідає він,— так. Але наступного разу вони й до вівіски не доторкнуться. Все буде по-іншому, обіцяю вам!

— Дуже добре, Божасило! — я дружньо плескаю його по плечу.

— І людям радість!

— Поїду далі. Бережіться.

— Дякую, майоре. Ви так само.

Сідаю в машину, і ми знов у дорозі. Зразу за аптекою проминаємо базар, будинки й людей коло них, до яких я всміхаюся й махаю рукою на знак співчуття й підтримки.

Мені треба відвідати ще декілька родин, які зазнали збитків або втратили когось під час нальоту. Та за це я візьмуся пізніше, коли закінчу суто військові справи — адже це мій першочерговий обов'язок. Тепер ми поспішаємо виявити увагу *ототі*, традиційному опікунові місцевих жителів, якого сучасні умови примусили поступитися своєю владою. Мій візит буде коротким, бо мене чекають важливіші справи, до того ж я можу розмовляти з старим, неписьменним вождем тільки через перекладача...

Мої передчуття підтверджуються. Під'їжджаючи до будинку *ототи*, я бачу на подвір'ї кілька прихилених до дерев велосипедів. Очевидно, вождь проводить нараду зі своїми людьми, а мені зовсім не хочеться проходити весь традиційний церемоніал зустрічі й гаяти час, який краще використати на необхідніші справи. Гадаю, візит можна відкласти до вечора. Тому я розвертаю «мінімок», стежачи, щоб ніхто не помітив такої «непоштивої» зміни моїх намірів. Залишається ще трохи часу, і я не від того, щоб на хвилю зазірнути до нашого вельмишановного друга вождя Тодже.

Я добре знаю, на скільки може розтягтися ця «хвилюка» — мені відомі звички вождя, — та я спробую виплутатися так, щоб не образити видатного громадянина міста.

— Вітаю, пані,— звертаюся до дружини вождя, яка по-рається в дворі.— Доброго ранку.

— Доброго ранку, майоре.

— Вождь удома?

— Здається.

— Що там «здається» тій дурепі? — реве розлючений вождь, вискакуючи з дверей і запинаючи пов'язку на го-лих, волосатих ногах.

— Не звертайте уваги, вождю,— намагаюся його втихо-мирити,— пані, очевидно, не знала, що ви вдома.

— Як вона могла не знати — у моєму власному домі?

— Ну...

— Отак збивають з пуття моїх гостей, кажуть, що мене немає, тоді як кожен знає, вдома така людина, як я, чи ні. *Паскуда!* — лається він і спльовує.— Я вас, негідників, про-вчу, тільки почекайте. Заходьте, майоре.

— Не треба так хвилюватися. Ваша дружина просто помилилася.

— Надто часто вона помиляється, я не дозволю такого в домі, побудованому мною в поті лица.

— Не переймайтеся, вождю. Доброго ранку.

— Доброго ранку, синку. Сідай. Я за хвилину зайду.

Диво, а не чоловік!

Вітальня майже не змінилася. Над вхідними дверима, перекосившись, висить велика, вицвіла фотографія вождя при всіх регаліях — на голові шапка з пір'їнами, на шиї — намисто, біла сорочка без коміра і з довгими рукавами, май-стерно різьблена палиця і довжелезна пов'язка на стегнах, з-під якої виглядають носики черевиків. На його обличчі суворий, неприступний вираз, в широких плечах — погро-за. В кутику фотографії досить великими літерами напи-сано чорнилом: *«Вождь Лондон Тодже Оновуакно з міста Урукне...»*

Єдиний новий предмет у кімнаті — довгасти альманах *«Спілка за прогрес ігабо»* з підзаголовком *«Видатні сини*

й дочки землі іґабо». Беру його в руки й переглядаю фотографії та написи під ними, коли з'являється вождь.

— Будь як удома, синку.

Тепер він уже в сорочці.

— Дякую. Вождю, здається, вашого портрета в альманасі немає?

— Не звертай уваги на цих дурнів. Не знаю, як вони визначають своїх видатних людей. Уявляєш — мене туди не включили. Хто ж видатні люди землі іґабо, коли не такі, як я? Клепки їм бракує! Я мало не подер альманах на клапти, побачивши його, та мені твердо пообіцяли, що в наступному номері мій портрет буде першим. Я — великий каучуковий бос, одного мого імені досить, щоб прославити це місто, а вони не дають мого портрета, навіть не згадують про мене і перераховують дрібних нікчем, які й писнути бояться. Справді, їм таки бракує клепки.

Я посміхаюся на знак згоди.

— Сідай, майоре.

— Пробачте, вождю, але у мене сьогодні вранці нагальні справи.

— Такі нагальні, що ти навіть не можеш на хвилину сісти й випити зі мною чарку? Сідай, майоре!

— Ні, справді. Я тільки хотів...

— Ні, ні, ні, ні! Послухай, майоре, до такої людини, як я, не можна приходити й відмовлятися, коли пригощають. У нас так не роблять. Робінсоне! — він встає і кличе одного зі своїх синів.

— Прошу, я справді не можу...

— Робінсоне! — він не слухає й виглядає за двері. — Гей, Робінсоне! Де цей розбійник? Не встигнеш відвернутися, як... Робінсоне!

— Слухаю, пане!

— Ану, мерщій сюди. — Він сідає коло мене. — Це не займе багато часу, майоре. По краплі, щоб привітати новий день.

В дверях з'являється Робінсон, шестирічний хлопчик, зовсім голий, замурзаний: грався на вулиці.

— Принеси джину і два келихи, швидко.

Хлопчик зникає і за хвилину ставить перед нами пляшку місцевого джину. Корінчики, що в ньому плавають, надають йому жовто-коричневого відтінку. Хлопчик вибігає — по келихи.

— Як я сказав, майоре, це ганьба, коли визначну людину не шанують належним чином. Ану ж трапиться так, що слово цієї людини зможе допомогти у важливій справі, і тоді ті, що обійшли її своєю увагою, будуть гризти лікті й картати себе за дурну неухагу. Розумієш, про що йдеться?

Я киваю головою, погано уявляючи, куди заведуть нас його мудрі роздуми. Хлопчик наливає напій.

— Щойно у нас була нарада в *ототи*. Я запропонував, щоб тепер, коли йде війна і Дім вождів утратив свою владу, встановити якийсь контакт з урядом, дати йому можливість час від часу радитися з нами. Я запропонував, щоб *отота* призначив кількох людей, наприклад, мене й вождя Джей Джей Сі Уколі, які б гідно представляли наше місто і до яких, безперечно, прислухався б військовий губернатор. Я запропонував, щоб *отота* направив нас до губернатора з такими пропозиціями... Твоє здоров'я, майоре.

— Ваше здоров'я, вождю.

— Тобі не здається, що місцевий джин особливо смачно п'ється зранку?

— Ваша правда, — ми сміємося.

— Але ці тупаки відмовилися. Вони б висміяли мою ідею, якби не знали, хто я, і не розуміли, що наді мною ніхто ще безкарно не сміявся. Але поглянь, що робиться. Наше місто — мішень нескінченних ворожих нападів, і ми не вживаємо проти цього ніяких заходів. Ви розумієте, що я хочу сказати, майоре?

Я знову киваю, цього разу мляво — нехай не думає, що

в усьому з ним погоджуюся. Міцніше стискаю рукою келих, піднесений до рота. Не тільки тому, що ці слова ставлять під сумнів мою діяльність як начальника гарнізону. Таку нетактовність ще можна пояснити розгубленістю, занепокоєнням. Але мене набагато більше хвилює — *аллах*, просто обурює, — що старий зайшов так далеко, уявивши, ніби наради військового губернатора в Ідду з місцевими вождями принесуть нам видатні бойові перемоги. Аякже — кілька ковтків віскі чи джину, кілька кивків, кілька посмішок — і заколотників стерто з лиця землі, війна закінчена, ми всі повертаємося додому й мирно спимо в своїх ліжках! *Шеге!* Звідки беруться такі мудрагелі! Але сперечатися з ним немає рації. Це марна трата часу. Тому я допиваю свій келих з неприхованим поспіхом — даю зрозуміти, що у мене немає бажання гаяти час. Він так і не дочекався моєї відповіді.

— А сьогодні він знову скликав нас на раду.

— Знаю, дорогою сюди бачив коло його будинку кілька велосипедів.

— Не звертай на нього уваги. Паскудник! Я не можу йти туди й марнувати час із самого ранку. Заради чого говорити з дурнями, які нічого не розуміють? Випий іще, майоре.

— О ні, пробачте, але я справді повинен іти.

Мені таки й справді час.

Здається, він досить спантеличений. Тепер він уже розуміє, що не зможе втримати мене. Коли я беру кашкет, стек і підводжуся, помічаю в його очах тривогу, він напружено шукає, за що б зачепитися. Він не підводиться за мною.

— В тебе, мабуть, важка пора, майоре?

— Так. Я щойно був у конторі Червоного Хреста і в школі, яка тепер править за притулок для біженців. Дорогою я вирішив заскочити до вас, спитати, як справи. Я радий, що у вашому домі все гаразд.

— Ти такий добрий, майоре. Такий добрий,— говорить він.— Правда, жахливий був наліт? Здається, жахливішого не було.

— Так, жахливий наліт.— Я намагаюся побороти в собі підозру, що в його тоні знову прозвучало звинувачення.— Жахливий.

Я бачу, як він спостерігає за мною краєм ока. Я прямую до дверей, надягаю кашкет і збираюся вийти твердо і рішуче, щоб у самій ході було видно моє невдоволення. Він так і не підводиться.

— Скажи мені, майоре, що ти збираєшся робити з усім цим?

— З чим, пане?

Його питання примушує мене зупинитися. Дивлюся йому в обличчя. Він уникає прямого погляду.

— Знаєте... всі ці нальоти. Невже їм не буде кінця-краю?

— Ми робимо все, що в наших силах. Вам відомо, у сімбійців сильна армія. У них добра зброя, і ми не можемо їм заборонити користуватися нею. Але ми їх весь час контратакуємо, намагаємося нейтралізувати їхню техніку і примусити їх здатися. Це не легко. Вони добре озброєні.

— Знаю. Знаю. Ти не зрозумів мене. Бачиш, щось не чути, щоб вони бомбардували сусідні міста так страшно, як наше. Видно, за цим щось криється.

— Що ви маєте на увазі?

— Пам'ятаєш, коли ми зустрічалися останнього разу, я розповідав тобі про зрадників?

— Так.

— Так от, мені здається, тепер ми пожинаємо плоди посіяного ними.

— Я щось не дуже добре вас розумію.

— Подивися на все з такого боку: щоразу, коли їхні літаки піднімаються зі своїх баз, десть у джунглях, вони зав-

жди з'являються саме над нашим містом. Вони завдають нам удару за ударом і завжди влучають у ціль. Звідки така влучність?

— Вони дуже добре оснащені. Вороги розуміють, що це війна, тому діють напевне. Вони вивчили дислокацію наших військ. У них є карти країни, і вони добре знають, куди скидати бомби.

— Саме так! Але хто розповідає їм, куди їх скидати? Безперечно, хтось це робить.

— Звичайно, в них є свої шпигуни. Це війна, і вороги йдуть на все, не пропускаючи жодного шансу. Час від часу вони засилають шпигунів, щоб вивчити наші позиції й розвідати наші плани.

— Правильно, майоре. Саме це я тобі й товчу. Шпигуни. І зрадники. Послухай, майоре, я хочу, щоб ти зрозумів одну річ.— Тепер він підводиться.— Ти можеш бути цілком упевненим, що в нас із тобою спільне занепокоєння і одне бажання — покласти край загрозі, ворожій загрозі. Ми не можемо дозволити собі ризикувати. Це означає, що треба вдатися до рішучих заходів, навіть якщо внаслідок цього постраждають люди, яких ми зобов'язані любити й захищати. Пам'ятаєш, я розповідав тобі про зрадників,— сядь на хвилину, майоре. Про таке не говорять, стоячи в дверях. Будь ласка, сядь на хвилину.

Я неохоче скидаю кашкет і, зітхнувши, сідаю.

— Розумієш, майоре, коли я минулого разу говорив з тобою про зрадників, мені не хотілося натискати на тебе, щоб ти не подумав, ніби я навмисне хочу когось обмовити. Але тепер ми не можемо більше відкладати. Гадаю, в інтересах нашої спільної безпеки, а надто в інтересах твоїх бойових успіхів треба братися до діла. В нашому народі кажуть: якщо ти, побоявшись болю, не здереш зі шкіри коросту, в майбутньому там з'явиться глибока рана. Ти розумієш?

Я киваю головою, втупившись в підлогу, пощипую вуса.

— Я маю на увазі того самого Ошевіре, що тепер в Ідду під слідством.

Він змовкає на мить, сподіваючись, що я вставлю слово. Та я навіть не ворухнув головою.

— Я думаю, в таких, як він,— розгадка наших проблем, усіх цих партизанських нападів і нальотів. Інакше яким чином заколотники можуть бити так влучно і чому саме по нашому місту? Гадаю, якщо поставити йому відповідні запитання й застосувати до нього відповідні методи, можна примусити його зізнатися в своїй діяльності, навіть більше, можна примусити його назвати імена людей, які дотепер ще ховають справжнє обличчя під маскою добропорядного жителя нашого міста. Якщо тебе, майоре, ворожі атаки не тішать, то, на мою думку, це єдиний розумний вихід з даної ситуації.

Мені раптом уявилося, як Ошевіре показує пальцем на вождя, наче на одного з своїх спільників! *Аллах*, хотів би я побачити фізіономію вождя, якби таке трапилося! Але я зовсім розгублений: чого хоче цей чоловік?

— Я розумію вас. Гадаю, у ваших словах є частка правди. Та я хочу, щоб ви збагнули таке: по-перше, я ніяк не можу вплинути на хід розслідування в Ідду, по-друге, не уявляю найменшої можливості, щоб мене викликали в Ідду свідком у справі Ошевіре.

— А якщо шановний громадянин міста дав би тобі необхідну інформацію, невже б вони відмовилися вислухати її?

— В такому разі цьому громадянину довелося б подати письмову заяву, потім його б самого викликали як свідка. Відверто кажучи, вождю, здається мені, коли ви маєте якісь викривальні дані проти пана Ошевіре, ви повинні повідомити про них у комісію, якщо тепер вона ще приймає заяви. Ви б цим неабияк допомогли розслідуванню.

— Ну... гаразд, майоре,— він починає відступати.— Ти знаєш, які в нас люди. Почнуть говорити, що я хочу по-

мститися, хочу знешкодити свого конкурента по каучуковому промислі і всяке таке.

— Шкода. Коли ви справді прагнете зробити свій внесок у справу нашої спільної безпеки, незважаючи на плітки й можливі наслідки, сказати те, що вам відомо, то скористайтеся з цієї нагоди. І ще одне. Щоб бомбардувати нас, заколотникам не потрібно зрадників. Так вийшло, що ми до них найближче. Якби вони мали відповідні літаки, вони б долетіли до столиці і скидали б свої бомби там. І все ж таки, як я сказав, ми — солдати і намагаємося з усіх сил відбити ворога. Це не так легко, але, запевняю вас, ми й далі воюватимемо успішно. Це наш обов'язок. А тепер пробайте, я таки мушу йти.

Я знову надягаю кашкет і встаю. Він неохоче підводиться за мною, чухаючи шию. Мовчить, хоч явно невдоволений таким різким закінченням нашої розмови. Цей чоловік невгамовний, він марнує мій час безпредметними балачками.

— Добре, майоре, — каже він з відтінком нерішучості в голосі, — обличмо все, як є. Обличмо все, як є.

— Так найкраще, — відповідаю вже з порога. — До речі... — зупиняюсь і знову повертаюся до нього.

— Слухаю, — він наче здригнувся.

— Як там пані Ошевіре?

— Добре. — В очах майнув переляк.

— З нею часом нічого не сталося?

— Ні, нічого. Зовсім нічого, майоре. У неї... у неї все гаразд.

— Я просто згадав. Ви мені говорили, що вона завжди почуває себе дуже невпевнено, коли щось таке відбувається. Тому я подумав: хіба не жакливо і надалі лишати її в такому стані? Розумієте, ми не можемо гарантувати, що заколотники не навідаються до нас знову, і, гадаю, негуманно примушувати людину жити з постійним відчуттям непевності й страху, тоді як можна забезпечити її справжні-

нім захистом, а коли звільнять її рідне місто — з охороною відвезти додому, якщо вона, звичайно, схоче.

— Ну...

— Знаєте, я думав перевести цю жінку в табір для біженців, а тоді вирішив, що там їй не стане спокійніше. Тож я знову серйозно намірився взяти її під охорону. Тоді вона справді була б у безпеці.

— О ні, ні, майоре. Немає ніякої необхідності. Не варто цього робити.

— Ви так вважаєте? — Тепер мої сумніви зростають.

— Так, з нею все гаразд. Кажу тобі, майоре, все гаразд. Я ж казав, що допомагаю їй. Так воно і є. Ми з її чоловіком... Ми обидва добували каучук, ти знаєш, і... повір мені, майоре, з нею все гаразд. Я піклююся про неї. Обіцяю тобі... нічого з нею не трапиться. Анічогісінько.

Тепер він має досить жалюгідний вигляд. Ролі помінялися — могутній великий вождь, видатний громадянин міста, поводитир свого народу майже по-дитячому благав мене не брати під охорону жінку, до чоловіка якої він, м'яко кажучи, не відчував особливої симпатії.

— Добре, добре, вождю, — я зітхаю й просуваюся до дверей. — Якщо буде потрібна моя допомога, повідомте мене.

— О, дякую, майоре, — каже він несподівано палко і знову якось по-дитячому. — Знаю, у нас спільна справа. Я хочу сказати, що не менш за тебе стурбований долею беззахисних людей, таких, як вона. І тому я вирішив робити для неї все, що в моїх силах. Врешті, вона не гірша за інших, вона — дружина одного з нас.

«Одного з нас». Он як? Я міг би присікатися до його слів. Але для чого?

— Дякую, — кажу йому. — До зустрічі. Дякую за джин. Він підняв мені настрій.

— А я що казав! Ха-ха-ха! — він просто в захопленні. — Хіба я не казав? Ха-ха-ха! Ніщо так вранці не додає сил, як джин, настояний на корінцях. Ха-ха-ха!

- Ваша правда, вождю. Ваша правда.
- От і добре.
- До побачення. Скажіть своїм рідним, щоб були обережні.
- Обов'язково, майоре. Обов'язково.
- До побачення.
- До побачення, майоре.

Ми вже відїхали досить далеко, в задньому дзеркалі видно, як маліє його будинок, та я бачу, що він стоїть на порозі, наче хоче пересвідчитися, що ми справді поїхали.

В глибині душі я відчуваю, що тут не все чисто. Щиро кажучи, вся ця історія вождя з жінкою видається дуже сумнівною. Як можуть у чесній людині співіснувати два такі протилежні почуття? Ти глибоко переконаний, що чоловік — зрадник, ти навіть готовий засвідчити це перед комісією, таким чином пославши його на шибеницю, і водночас ти так дбаєш про безпеку і достаток його дружини. Звичайно, мене особисто не обходить, як закінчиться справа Ошевіре. Якщо буде переконливо доведено, що він допомагав заколотникам під час окупації міста, тоді — хай його бог помилує. Хоча газети пишуть, ніби проти нього немає обгрунтованого звинувачення. Однак, коли врешті виявиться, що він допомагав окупантам, доведеться йому в ім'я правосуддя змиритися з будь-якою постановою уряду.

Але це справа комісії по розслідуванню, і жоден вождь не примусить мене нав'язувати свої послуги цивільній владі в Ідду, в той час як жахлива реальність війни постає переді мною тут, в Урукке. *О аллах!*

Мені не до смаку підозрілі стосунки вождя Годже з пані Ошевіре. Можливо, його наміри благородні. Якщо він порядна людина — так я завжди вважав — він не здатен на безчесний вчинок. Врешті, немає нічого протиприродного в тому, що ненависть до Ошевіре за підсобництво заколотникам (якщо вона, звичайно, щира) водночас поєднується

з людяним поривом допомогти його родині. Можливо, він має рацію, і в нас спільна справа. Та я не хочу бути надто довірливим. Для початку треба встановити, де вона живе, просто так, про всяк випадок...

ОГЕНОВО

великий солдат стоїть близько коло маленького. він набагато вищий за маленького солдата, коли він нахилиє голову, щоб подивитися на маленького солдата, його червоний кашкет так само нахилиється донизу, маленький солдат стоїть прямо й дивиться прямо, але не на великого солдата, в нього автомат через плече, великий солдат каже щось йому, постукує палицею себе по нозі, але маленький солдат на нього так і не дивиться, мабуть, він боїться великого солдата.

я хочу бути таким, як великий солдат, щоб добре набити ономе, він каже, що мій тато злодій; каже, солдати забрали мого тата, бо він щось украв, а солдати не люблять, коли крадуть, бо вони хочуть усе собі. але мама каже, що тато чесний, вона каже, що він нічого не крав.

тепер великий солдат ходить кругом. він відходить від малого солдата, що стоїть струнко зі своїм автоматом. він ходить кругом і роздивляється, тепер він став коло дверей великого будинку й роздивляється навколо. він спускається сходами з порога будинку і знову ходить кругом. він підходить до маленької машини, коло неї стоїть ще один маленький солдат, той солдат, котрий приїхав з ним. він розмовляє з тим маленьким солдатом, що приїхав з ним. той солдат так само стоїть струнко. тоді великий солдат хитає головою і відходить від маленького солдата, що приїхав з ним, постукує себе палицею по нозі. тоді великий солдат підходить до другого маленького солдата, до того, який

з ним не приїжджав, до того, що стоїть струнко з автоматом.

тепер маленький солдат боїться великого. чому він не застрелить його з автомата? гадаю, він боїться великого солдата, тоді великий солдат знову підходить до маленького солдата, він знову з ним розмовляє.

а тепер вони обидва дивляться на мене. вони дивляться на наш дім. маленький солдат показує великому наш дім. і великий солдат так само показує, тоді маленький солдат...

огеново! великий солдат опускає руку, але все одно дивиться прямо на наш дім, під козирком його червоного кашкета темні очі, і він не...

огеново! гукає мама.

ма, відповідаю.

де ти, чортеня, питає вона.

я тут, ма, відповідаю.

ану мерщій до мене, бігом, каже вона.

і мама виходить з дому і за комір затыгає мене досередини. *що великий солдат зробить маленькому...*

що ти там робив, каже мама.

там великий солдат, кажу я.

який великий солдат, питає мама.

той, у гарній відкритій машині, кажу я, той, що...

що він, питає мама.

він там, мамо, я кажу. він на вулиці з маленьким солдатом.

з яким маленьким солдатом, питає вона.

з тим, що...

чи ти хочеш накликати нове лихо на мою голову, ти, чортеня, каже мама. ти хіба не бачиш, що робиться.

я тільки...

замовкни і слухай мене, каже вона. ти хочеш вийти, біди шукаєш, вона і сама нас знайде.

я тільки вийшов на поріг, мамо, кажу я. я не виходив з дому.

якщо ти будеш удома на своєму місці, то не побачиш ні великих, ні малих солдатів, доки вони не прийдуть і не заберуть тебе.

більше вона нічого не каже, не дивиться на мене, а тільки на зернята рису, які перебирає в мисці з гарбуза. мама сердита, вона зовсім не дивиться на мене. *вона каже, мій тато чесний, отже, оное брехун. я хочу бути таким, як великий солдат, тоді я зможу набити оное.*

вони до нас прийдуть, я питаю.

якщо захочуть, відповідає вона.

коли вони захочуть, мамо, кажу я.

коли їм набридне, що ти витріщаєшся на них, каже мама.

може, вони прийдуть зараз, кажу я.

може, каже вона.

мабуть, вони розмовляють про нас, кажу я.

так, каже мама, вони говорять, що спіймають тебе, бо ти заважаєш їм. ти хочеш, щоб вони тебе спіймали?

я хитаю головою. *маленький солдат боїться великого, але чому він його не застрелив з автомата?*

мамо, кажу, я бачив, як вони дивилися на наш дім, показували на нього рукою.

що, каже мама і дивиться на мене.

я бачив, як маленький солдат показував на наш будинок, кажу я. показував на наш будинок великому солдатові, а потім великий солдат так само почав показувати в наш бік, мамо, ти думаєш, вони хочуть мене спіймати?

мама не відповідає. вона встає, ставить на підлогу миску з рисом, потім швидко підходить до дверей, прочиняє їх і виглядає в шпарку. я підбігаю до неї і так само виглядаю надвір.

йди геть, каже мама, відштовхуючи мене, бігом у кімнату.

я відступаю. вона стоїть коло прочинених дверей і виглядає в довгу щіливу. я підбігаю до вікна і виглядаю на-

двір. я бачу, як ходить маленький солдат. великий солдат з другим маленьким солдатом, який приїхав з ним, ідуть до невеликої відкритої машини, сідають у неї і їдуть геть.

мама повертається від дверей, та я вже далеко від вікна, тому вона не помітила, що я так само все бачив.

вони заберуть мене, мамо? я питаю.

та вона не відповідає. вона повільно йде від дверей, повільно підходить до миски з рисом. вона не дивиться на мене. здається, вона хоче плакати. одну руку вона притискає до грудей, її неусміхнені сумні очі вступилися в миску з рисом, що стоїть на підлозі коло стільця. вона піднімає миску і знову починає перебирати рис, зі мною не розмовляє, може, вона теж боїться великого солдата.

мамо, вони що, прийдуть і ввіймають мене, питаю.

може, й прийдуть, каже вона, коли ти будеш виходити надвір.

мамо, що великий солдат казав малому, питаю я.

не знаю, відповідає мама.

може, великий солдат і маленький солдат розмовляли про мого тата. може, ономе розповів їм про мого тата, про те, що він украв щось, але мама каже — тато чесний.

вони говорили про тата, кажу я.

навряд, каже мама. чого їм говорити про твого тата. вони не знають твого тата, каже вона.

а ономе каже, що вони забрали тата, кажу я.

вони не забрали його, каже вона. він поїхав разом з ними, але не з цими. перекажи це ономе.

з якими, питаю я.

вони тепер не тут, каже мама.

де вони, питаю я.

не знаю. каже вона. але це не вони.

тоді хто приведе його назад, питаю, хіба ті, з ким він поїхав.

не знаю, каже вона. але це не вони.

мама каже, що тато нічого не крав, бо він чесний. ономе — брехун, я хочу бути таким, як великий солдат, щоб побити ономе.

коли тато повернеться, питаю.

не знаю, каже мама, та він скоро повернеться.

ономе каже, що він ніколи не повернеться, кажу їй. він каже, солдати ніколи не випустять його, бо він щось украв у них, а якщо хтось украде...

годі базікати про те, що каже ономе, кричить мама. ономе каже це, ономе каже те, що може ономе знати про твого тата. якщо ономе називає твого тата злодієм, тоді ти називай його тата злодієм — і годі набридати мені з своїм ономе. якщо ти будеш сидіти вдома, ономе не зможе тобі казати, що твій тато злодій.

мама дуже сердита на мене, потім вона нахилиється і знову починає перебирати рис, на мене не дивиться. я не хочу, щоб вона була сердита.

тато ономе злодій, тато ономе злодій, тато ономе злодій, тато ономе злодій, тато ономе...

іди в кімнату і лягай, каже мама. коли приготую їжу, я покличу тебе.

мама починає щось шепотіти. потім її губи перестають ворухитися, її сумний, неусміхнений погляд більше не відривається від миски з рисом. *мій тато чесний, а тато ономе злодій.*

я лежу на маминому ліжку і дивлюсь, як по стіні бігають неспокійні тіні від пальмового листя. вниз у дальній кутку по стіні повільно лізе гекон, то повзе тихенько, то стрілою кинеться за мухою, муха відлітає, а гекон зупиняється й чекає, доки вона знову сяде. тоді гекон знову підкрадається повільно-повільно. на його спині відбиваються промені світла й рухливі тіні дерева. але муха не чекає, доки він підповзе.

мама сказала, що розбудить мене, коли приготує їжу, а після їди я сховаюся від мами й підійду до маленького

солдата, що стоїть з автоматом, і запитаю його, коли повернеться мій тато, і запитаю його, хто забрав мого тата, я скажу йому, що ономе каже, ніби мій тато украв щось... і тому... солдати... мовчи, каже великий солдат з грубою палицею в руці, і злодій, що лежить на землі, починає плакати й благати солдата, щоб відпустив його додому, і великий солдат знову б'є його по голові грубим ціпком, і ономе, що сидить на чубчику високого-високого дерева, сміється, коли злодій на землі плаче, і я починаю плакати, мені дуже шкода злодія, і великий-великий, велетенський солдат наказує: зловити хлопчиська, і десять маленьких солдатів беруть автомати, швидко підходять до мене, я хочу тікати і не можу, бо ноги приросли до землі, і небо починає крутитися й крутитися, і раптом починається дощ, і разом з дощем з неба падає багато рису, і великий-великий, велетенський солдат залишає злодія, що плаче на землі, і починає ковтати весь рис, не дає мені жодного зернятка, а я однаково не можу тікати, бо ноги приросли до землі, я тільки й можу плакати, плакати, плакати...

Т О Д Ж Е

Я так і знав. Дрібні люди мислять дрібно і за будь-яких обставин діють дрібно. Дасш чоловікові добрі гроші, щоб він поїхав до Ідду і дав свідчення, навіть придумуєш для нього вагомі, переконливі докази — і що? Суддя тільки збирається розкрити рота, щоб позіхнути, а цей дрібний шахрай уже наклав у штани.

Якби я пошукав людини твердішої вдачі — принаймні достатньо твердої для такого діла,— я б знайшов її. За гроші тут кожен піде в суд і скаже, дивлячись в очі судді, де народився батько його батька. А що зробив цей негідник перед членами комісії? Найбільше мене хвилює не те, що він виставив себе на посміховисько, а те, що він, здається,

провалив усе діло. Слова голови по суті означають, що показання недійсні і їх не візьмуть до уваги. Невже мені самому треба було поїхати туди і висунути переконливі, добре продумані докази, так, як це зробила б розумна людина? Бути дрібною людиною — прокляття!

Хто міг ліпше виступити проти Мукоро Ошевіре, як не Омоніго Рукеме. Він знає, що йому випав найкращий, до того ж єдиний шанс помститися за безчестя, заподіяне Ошевіре його батькові!

Це було незадовго до початку війни. Кожен пам'ятає той випадок. Робітники не раз повідомляли Ошевіре, що хтось краде молочко з його дерев. Як відомо, плантація Ошевіре межувала з плантацією Удуефе Рукеме. Всі також знали, що Рукеме мав звичку виходити на свою плантацію набагато раніше за інших селян. І, звичайно, як господар жалюгідний, власник дуже маленької плантації, він ходив сам або з сином. Не так багато таких людей, як я, що можуть дозволити собі найняти робітників. І ось одного разу зробили засідку, і злодій упіймався! Рукеме переливав молочко з відерця, причепленого до дерева Ошевіре, у своє відро. Він, як міг, намагався задобрити робітника, що піймав його на гарячому, але той однаково доповів Ошевіре, і він пішов прямо до *ототи*. Справа мало не дійшла до суду. Коли випадок обговорювали на раді вождів, як тільки не викручувався лукавий старий лис, щоб виправдати себе! Він присягався своїм сивим волоссям, прахом давно покійного діда, навіть лоном своєї матері, що не дожити йому до тієї хвилини, коли півень провістить наступний ранок, якщо він хоч близько підходив до каучукових дерев Ошевіре! Звичайно, всі знали, що Удуефе Рукеме злодій. Але рада віддала належне його клятві, врахувала силу й переконливість, з якою її було виголошено. Ми навіть звинуватили у всьому робітника, мовляв, у нього слабкий зір, і, на вимогу Рукеме, попросили його представити речові докази крадіжки.

Однак люди самі винесли присуд. На кінець тижня в народі почала ходити пісенька про десять старих злодійкуватих пальців, липких від каучукового молочка!

Ні, мені не соромно признатися в цьому. Я не буду кричати про це на вітер чи нашіптувати комусь на вухо. Та признаюся самому собі: я покликав до себе Омоніго Рукеме і тайкома домігся його згоди свідчити проти Мукоро Ошевіре. Після того як з Урукпе вигнали заколотників, між городянами запанували недовіра й підозра і навіть військова влада і командувач гарнізону майор Акуйя Белло з готовністю й увагою прислухалися до слів таких видатних і поважних синів Урукпе, як я. Кожен, хто помічав, як у будиноку Ошевіре заходив хоч один ворожий солдат, з готовністю вірив якій завгодно вигадці про те, що він підтримував заколотників, особливо якщо це виходило з уст такого шановного громадянина, як я. Так, я скористався моментом, тасмно доніс на Ошевіре майорові Белло, й тому Ошевіре враз опинився в тюрмі в Ідду. Так, пізніше я зібрав певну кількість фальшивих доказів і схилив сина давнього ворога Ошевіре дати свідчення проти людини, що кілька років тому зганьбила його батька. Так, усе це моя робота, і хоч я ніколи нікому про це не розповім, принаймні в мене є виправдання свого вчинку, називайте його як завгодно — підступністю чи здоровим глуздом.

Навіщо я це зробив? З багатьох причин. Не лише з почуття обов'язку і щоб зберегти добре ім'я нашого міста, а й, правду кажучи, з одвічного прагнення вижити самому. З одного боку, коли фєдеральні війська визволили місто — не тільки завдяки військовим операціям, а й завдяки внутрішньому опору, організованому такими як я, чесними громадянами, — військова влада постановила в інтересах безпеки міста виявити і затримати всіх ненадійних. Тому вона почала збирати факти чи принаймні виявляти готовність вислухати цінні поради. А хто в місті здатен заслужити більшої довіри влади, ніж я? Тому я добровільно

передав усі відомості майорові Белло, хоч він забув мене спитати і цей факт мало не залишився поза його увагою. Та я вчинив як добropорядний і впливовий чоловік. Хто може поставити під сумнів моє почуття громадянського обов'язку, вже не кажучи про моє місце в суспільстві?

Так, я доніс на Ошевіре, або виконав свій громадянський обов'язок — це однаково. Адже місто бачило, — хто не знає, як заколотники заходили в будинок Ошевіре, хай навіть напиться води! Еге ж, якщо Ошевіре вважає себе невинним, а заколотники заходили в його дім тільки напиться води, хай він спробує довести комісії, що тільки в нього на все Урукне знайшовся дзбан чистої води для солдатів ворога. *Шуо!* Якщо вони повірять йому, тоді він — вільний, і всі ми вишикуємося вздовж вулиць, щоб зустріти його піснями й танцями.

Крім того, мені не до жартів, коли йдеться про добре ім'я нашого міста чи власний рятунок. Я започаткував свій каучуковий промисел задовго до Ошевіре. Згадайте моє ім'я в колах плантаторів нашого міста, цілої округи, цілого штату, навіть усієї країни, і коли знайдеться хоча б одна людина, яка вийде і скаже, що ніколи не чула про мене, то або вона не має нічого спільного з каучуком, або я не Тодже Оновуакно! І раптом з'являється Ошевіре. Раніше я провадив свої справи спокійно, без турбот і сумнівів. Я не проти того, щоб молоді люди приходили в наш промисел. Врешті, саме їм доведеться продовжувати нашу справу, коли ми, старші, зійдемо зі сцени. Та з'явився він. В той час моя плантація процвітала. Рукеме дотепер не вибився — про нього й згадки немає, коли говорять про каучук. У вождя Уколі непогана плантація, та він не вмів влаштовувати свої справи. Вождь Дафіноне Аріґбе — п'яниця, якби не потяг до чарки, він би досяг успіху. Акпотобо Оноге навіть тоді, коли не судиться за землю в місті Окере, надто поглинутий політикою, щоб доглядати за деревами. А більше нікого й згадувати.

Тому я міг би довго тішитися безумовною першістю серед каучукового промислу, якби на сцену не випхався цей вискочень Ошевіре. Звичайно, він успадкував плантацію розмірами не набагато меншу від моєї, та не в цьому річ. Він скоро почав переманювати моїх робітників, бо платив більше чи їм так здавалося. *Шуо!* Майже в той самий час уряд вигадав оту дурницю про чистоту каучукового молочка, й одразу агенти по заготівлі стали від мене відвертатися. І навіть коли я сам відвіз в Ідду заготівельникам торговельної корпорації молочко, вони відкинули його, мов коров'ячий кізяк.

— Надто багато піску,— сказали вони.— Надто багато сміття. Надто багато домішок.

А Ошевіре здобував дедалі більшу повагу. Заготівельники частіше зверталися до Ошевіре й обминали мій дім, ніби зачумлений. Справи Ошевіре пішли вгору, і він навіть почав задирати носа! Яюсь я спитав його,— тепер каюся,— чи дешево він купує кислоту для осаджування каучуку з молочка. Він так мені відповів, що я потім довго ляяв сам себе за дурість.

— А,— сказав він, розтягуючи слова, з поблажливим виглядом,— це залежить від того, яка вам потрібна кислота, розумієте? Кислота буває різна, різної міцності. Якої міцності кислоту ви маєте на увазі?

Отакої!

Однак я не збирався сидіти склавши руки й чекати, доки мене зженуть з мого законного почесного місця. Подумайте лишень, що було б, якби люди несподівано почули, ніби Тодже Оновуакпо не може звести кінці з кінцями! Подумайте лишень, що було б, якби пішов поголос, ніби Тодже Оновуакпо нічого не має і сам він — ніхто! Та й як би це виглядало, коли б ніхто не прислухався до мене на раді, коли б люди почали насміхатися з мене, коли ще недавно при згадці про місто Урукпе неодмінно називали моє ім'я!

А поки Мукоро Ошевіре нема тут, я можу виправити все. Можу вернути собі давню вагу, силу і ту шану, яку кожен житель нашого міста повинен почувати до мене.

А що наробив проклятий Рукеме своїм безглуздим виступом перед комісією! Прочитавши в газеті, я ледве повірив, що на таке здатна людина з головою на в'язах.

Після повітряного нальоту нас ніби відрізало від усього світу. Газети не приходили. Перед самим нальотом я почув по радіо, якими словами голова комісії завершив те засідання, де Рукеме давав свідчення. Я чекав газет, щоб прочитати повний репортаж про хід засідання. Але стався наліт. Тому після майорових відвідин вранці два дні тому я вирушив до Ідду, щоб там про все дізнатися. В Ідду я насамперед зайшов до свого приятеля і прочитав у «Зонда обсервер» детальний репортаж з залу засідань. О боже, ну й дурень цей Рукеме! В газеті все було написано!

У свого приятеля я не забарився. Відразу вирушив шукати Рукеме і знайшов негідника в барі. Мені сказали, що там його звичне пристановище. Побачивши, що я заходжу в бар, він здригнувся. Певно, він утік би, якби міг. Я покликав його за окремий столик. Не встигли ми сісти, як його затіпало від страху.

— Я старався з усієї сили,— пробелькотів він плаксивим голосом.— Тодже, повірте мені, я...

— Спочатку сядь,— наказав я.— Давай не будемо поспішати. Що ти пив? — Коли я зайшов, на столі перед ним стояв порожній келих.

— Правду кажучи, Тодже, мені було не так легко...

— Я спитав тебе, що ти пив!

— Фанту.

Я зчудовано подивився на нього.

— Ти їхав так далеко, щоб пити фанту? Ну скажи, чоловіче, що ти питимеш зараз?

— Пивб.

Я гукнув офіціанта.

— Одне пиво.

Рукеме крутився на стільці. Я добре бачив, як він нервово тре долонями коліна, в його погляді змішалися страх і благання.

— А тепер, Рукеме, розкажи мені, що трапилось,— сказав я.— Тільки не розповідай, як проходило засідання. Про це відомо з газет. Я лише хочу знати, чому ти там розгубився перед комісією?

— Я... ви... я... повірте, Тодже, це було не так легко. Я нама...

— Що було не так легко?

— Цей натовп. І комісія. Їхні очі. Я ледве... таке враження, наче мене судили. Вони так дивилися...

— О боже! Невже ти думав, що вони будуть усміхатися, тиснути тобі руку й дякувати за добрі повини?

— Я присягаюся... це було не так легко... не так легко.

— Ще б пак! На що ти сподівався? Ти думав, комісія зібралася на свято? Уряд довірив їй свободу, а можливо, й життя багатьох людей, а ти вирішив, що це весела забава?

Він уперто уникав мого погляду, весь час дивився вбік, нервувався. Я навіть не знав, що сказати такому телепню, і шкодував, що довірив важливе діло нікчемній істоті.

— Гаразд, що, на твою думку, буде далі?

— Що? — він підвів свій переляканий погляд.

— Що, на твою думку, нам тепер робити? Звичайно, тобі не треба нагадувати: комісія повністю відхилила твої свідчення. Що ж нам тепер робити, коли досить Ошевіре сказати, що він не винен, і його виправдають?

— Ну... йому ще треба це довести.

— О, сьогодні ти став дуже розумним! Ти повинен був дати усі докази, а що ти зробив? Навіть мій малий Робінсон так би не перелякався і сміливо сказав би комісії, що Ошевіре годував і напував заколотників. Якби вони попро-

сили довести це, у нього б вистачило мужності підтвердити, що жодна людина в Урукке не ставилася до заколотників з такою прихильністю. Тоді комісії залишилося б тільки вирішити, за кого насправді був Ошевіре. Невже я вимагав від тебе неможливого, коли у тебе самого безліч причин помститися йому і коли до того ж ти одержав добрі гроші, — скільки я тобі дав?

— Сто п'ятдесят фунтів.

— Сто п'ятдесят фунтів! І ти не зміг твердо встояти на своїх ногах перед нікчемним збіговиськом і чітко сказати, що думаєш? І це — одержавши такі великі гроші й знаючи, що тебе послав не хто інший, як я! Як ти гадаєш, що буде далі?

— Якби... я не знаю...

— Ти не знаєш? Здається, останнім часом твоя родина надто часто нічого не знала. Колись твого батька зловили на гарячому, і він присягався усім світом, що не знає, в чому його звинувачують, хоч молочко не встигло ще висохнути на його пальцях.

— Це неправда, — сказав негідник. Так і сказав!

— Не треба більше брехні. Ми все знаємо, навіть коли часом мовчимо, шкодуючи вас, нікчемних злодіїв.

— Це неправда, — повторив він. — І ви це знаєте. Ви були на раді, коли розглядали цю справу.

— Так, так. Я був. Звичайно, я був. Ну і що з того? Може, це я склав пісеньку про твого батька?

— Це все брехня, Тодже, і ви це знаєте.

— *Годі!* — Я грюкнув кулаком по столу, аж підскочив кухоль, до якого він ще не доторкнувся, та нікчема встиг підхопити його. — Більше я не хочу про це говорити. Але затам: якщо його випустять, це означатиме, що я не отримав тих послуг, за які заплатив сто п'ятдесят фунтів. Я жадаю гроші назад. Інакше, обіцяю, це обернеться лихом не тільки для тебе. Не забувай, що я досі вождь Тодже Оновуакпо з Урукке. Ти можеш утішатися столич-

ним життям, але не забувай щодня й щонаочі молитися, щоб Мукоро Ошевіре не виграв справу.

Я швидко встав і пішов геть. Дехто обертався мені вслід, та мене це не турбувало.

Майже в дверях мене наздогнав офіціант.

— Пане, а заплатити за пиво?

— Геть з дороги! — гаркнув я на нього. — Он той виро-
док тобі заплатить. У нього всі гроші.

Я грюкнув дверима жалюгідної пивнички.

Навіть за сто п'ятдесят фунтів цапа не примусиш стати на хвіст! О боже, клятий бовдур! А чим виправдовувався — мовляв, почував себе так, наче це його судять!

Я був надто лютий і спантеличений, щоб зібрати думки до купи, побороти розчарування і знайти вихід. Нарешті я зважився на останню спробу виправити становище. Тому я зловив таксі й поїхав у штаб другої дивізії федеральної армії, де, безперечно, мав бути майор Акуйя Белло. Саме йому колись я розповів про те, що Ошевіре допомагав заколотникам. Він повинен добре пам'ятати настрій людей після того, як федеральна армія визволила наше місто. Тепер як член комісії по розслідуванню він мав би бачити нову загрозу і ставитися до неї ще серйозніше, ніж тоді, коли зайняв зі своїми військами Урукпе і змусив заколотників наживати п'ятами. Я міркував так: якщо колись із поваги до мене, на мій підказ він заарештував Ошевіре, то тепер просто затремтить від шаноби, побачивши, яка поважна людина приїхала з самого Урукпе нагадати про цю справу.

В одному місці шофер таксі пригальмував, щоб підвезти жінку з великим кошиком. *Собака!*

— Що ти хочеш робити? — спитав я.

— Що? Взяти ще одного пасажира.

— Ану, їдь уперед, — заревів я.

— Ви що, найняли всю машину для себе? Якщо так, то за дорогу до штабу — п'ятнадцять шилінгів.

— Ні,— сказав я,— десять шилінгів.

— Ні, пане,— він зупинив машину і, скинувши кашкет, почухав потилицю.— Це надто далеко. П'ятнадцять шилінгів або вилазьте з машини.

Жінка вже підходила до таксі, тягнучи свою ношу — кошик з ямсом. Шофер безтурботно розвалився на сидінні.

— Ну то як? — спитав він.

Одного погляду на ту жінку було досить, щоб я не погодився. Не терплю їздити в машині з простолюдинами.

— Гаразд, гаразд,— сказав я.— Рушай. Та швидко!

Ми знову рушили. Мені не хотілося залишатися на ніч в Ідду. Я приїхав вантажною машиною, відрядженою по ямс для фєдеральних військ в Урукпе, і нею ж хотів повернутися. Крім того, після халепи з повією я почував відразу до цього міста і вирішив більше ніколи сліпо не піддаватися хіті.

До воріт штабу залишалось ще метрів з п'ятдесят, коли таксист зупинив машину і вимкнув мотор. Я спочатку не зрозумів.

— Приїхали,— сказав шофер.

— Куди? — я не второпав, що сказав той мерзотник.

— До військового штабу,— відповів шофер, обернувшись до мене.— Хіба вам не сюди?

— Сюди, але ми ще не доїхали.

— Далі я не поїду.

— Чому?

— Не хочу клопотів,— він глянув на охорону коло воріт.

Якусь хвилину я дивився на нього. Цього разу я все добре розумів. Але мені просто не пасувало йти пішки до самих воріт, наче до якоїсь святині! Я надто поважний для такого.

І все ж я, зітхнувши, скорився своїй долі й обережно відчинив дверцята. Так само обережно я вибрався з таксі — спочатку висунув палицю, потім, притримуючи на голові шапку з пір'ям, ноги — одну по одній. Я привів себе

до ладу — я повинен був це зробити. Солдати такі неуважні до людей, а особливо до тих, хто не вміє триматися велично й гідно. Я заплатив шоферові, що від нетерплячки — ну й йолоп! — уже увімкнув мотор, і попрямував до своєї мети.

Ворота були зачинені. Солдат сидів, припершись до них спиною, обличчям до будинків за огорожею. Другий солдат сперся на ворітницю, з плеча звисав автомат, пілотка насунута на очі. Ще два солдати в будці грали в карти. Я підійшов до воріт. Жоден з них не звернув на мене уваги, хоч, я певен, вони мене помітили. Я трохи знітився. Якби до воріт підійшов жебрак, то, звісно, вони мали б підставу не зважати на нього. Але ж я явно не жебрак і нічим не схожий на жебрака. Тому я кахикнув, щоб привернути до себе заслужену увагу. Не встиг я це зробити, як один з картярів кинув мені:

— Чого тобі треба?

Він навіть голови не підвів.

— Тут майор Белло? — запитав я у відповідь.

— Чого тобі від нього треба?

— У мене до нього невідкладна справа, — сказав я.

Солдат, що сидів до мене спиною, повільно повернув голову, обдивився мене з голови до ніг і знову відвернувся. Той, що спирався на ворітницю, підняв з очей пілотку — лише для того, щоб пробігти по мені налитими кров'ю очима, потім знову насунув її на очі й теж відвернувся. *Отаке!*

— Яка справа? — спитав картяр.

— Це стосується тільки нас двох, — відповів я. — Він усе зрозуміє, коли ви перекажете, хто прийшов.

Тоді він відклав карти і аж пронизав мене поглядом.

— Слухай-но, старий, — сказав солдат, — не можна так просто приходити сюди і вимагати зустрічі з офіцером без особливої на те причини. Що ти хочеш, про що ти збираєшся з ним говорити?

Я був приголомшений. Одне діло запитувати, навіщо ти прийшов, зовсім інше — робити це так грубо і зухвало. Я витер хусточкою спітвілі долоні.

— М-м,— промимрив я.— Я ж вам сказав...

— Ти нічого мені не сказав. Між іншим, де твоя перепустка?

— Перепустка?

— Ти, може, не знаєш і того, що в штаб не пускають без перепустки?

— Я...

— Гарзд, забирайся геть,— і він знову схилився над картами.— Іди геть і не марнуй мого часу.

— Але майор Белло...

— Ти чув, що тобі сказано,— погрозово додав солдат з насунутою на очі пілоткою.— Іди геть.

Більше я не наполягав. Я глянув на будинки за огорожею. Тут панував суворий військовий дух. Я вирішив не наражатися більше на образи і, можливо, навіть на щось гірше.

Я відійшов і почав шукати таксі. Злість кипіла в мені. Прикро, що моя відчайдушна спроба зазнала краху. Але найгірше — з якою відвертою грубістю і неповагою повелися зі мною ці хлопчиська! Десяток таких не вартий мене одного. Скільки прикрощів зазнав я, чоловік такої ваги!

А може, воно й краще, що я не зустрів майора Белло. Диваки ці солдати! Згадати хоча б Алі з Урукпе. Коли до нього не прийду, все мені здається, що йому бракує здорового глузду. Ти в постійній небезпеці, адже заколотники можуть прорвати оборону і, можливо, вбити тебе самого, і водночас ти відмовляєшся виявити відомих і цілком конкретних зрадників — навіть коли тобі береться допомагати високопоставлена персона, тобто я, чиє слово не може викликати сумнівів. А причина — бач, не хочеться, щоб розслідування в Ідду відвертало тебе від військових справ!

Тому я б не стерпів, якби Акуїя Белло, сам себе ввівши в безглузду оману, раптом почав читати мені мораль про завдання комісії встановити справедливість, про чесне розслідування, про вірогідність деяких свідчень та всяку іншу нісенітницю; хоча зовсім недавно його серце не знало сумнівів. Досить було мені показати на людину й сказати: «Він підтримував заколотників!» — і майор, не гаючись, почепив на нього кайдани і відправив у тюрму за сто миль від Урукне.

І все-таки в глибині моїх тяжких дум жевріло відчуття, що я досягну своєї мети. Бо я вірив і вірю, що Ошевіре роздратує комісію і вона швидко винесе вирок. Подумати лишень, виходить чоловік, вивалює на твою голову купу звинувачень, хоч і не може довести їх. А коли тебе питають, чи маєш ти якісь запитання, ти відповідаєш: ніяких. Теж мені відвага — напрощуватися на собачу смерть! Крім того, я вірив і вірю, що Алі так довго не протримається. Ще один добрий удар з боку заколотників — і я зламаю його нерозумну впертість і примушу виступити перед комісією!

Хоч як було мені прикро, я поборов свою лютю на тих негідників, що охороняли штаб, і на таксі повернувся до міста. Доки машину вантажили ямсом, мені залишилося тільки купити якісь дрібнички для дитини та жінки Ошевіре...

Адже треба домогтися ще однієї перемоги. Це необхідно для самоствердження.

ОКУМАГБА

Тільки думка про наслідки стримує мене від того, щоб націлити на вікно автомат і вибити мозок з тієї жінки та з її хлопчиська. Саме цього вони заслуговують, як усі заколотники. Але я знаю, нашому майорові — бракує клепа-

ки. Тільки-но торкнешся когось із цивільних — і він швидко прикрутить тебе до стовпа й прошиє гарячим свинцем. Справедливість, швидка справедливість автомата може довести його до сказу.

І ось я стою тут, солдат Федеральної Республіки Зонда. Я добровільно пішов до армії, коли народ закликали до зброї, ніхто не вербував мене. Звичайно, солдат одержує більше (якщо його не вб'ють) за підмайстра у кравця — ним я був до війни. Та однаково я пішов до армії з власної волі. Я чесно присягнув захищати свою країну від ворогів, а якщо доведеться — віддати за це життя. Я брав участь в багатьох битвах, не раз дивився смерті в лице під час рукопашних боїв, я щасливий, що визволяв місто, моє рідне Урукпе. А де я опинився тепер! Стою наодинці й без жодної користі, виконуючи не військовий обов'язок, який присягав виконувати, а якусь незрозумілу повинність. Охороняю життя заколотниці та її сина і навіть стежу, щоб жоден порядний громадянин не завдав їм найменшої шкоди!

Подумати лишень, який дурний у мене наряд!

«В дощ і спеку,— сказав майор,— стій там щодня до півночі. І пильнуй, щоб нічого не трапилось з жінкою та дитиною».

Добре. Я не міг відмовитися. Солдат не може відмовлятися виконувати наказ. От до чого довела моя дурна запальність.

По-перше, ці нальоти. В разі небезпеки переді мною подвійне завдання — рятувати власне життя і стежити, щоб нічого не скоїлося з дружиною та дитиною Ошевіре. Так наказав майор. А як уночі нападуть партизани і на боці ворога буде така чисельна перевага, що я не зможу навіть відбиватися, не кажучи про те, щоб рятувати інших людей, до яких, знає бог, не відчуваю найменшої приязні?

От недавно був ворожий наліт. Я ходив коло міської управи — це стало для мене осоружним звичаєм. День був

як день. Як завжди, зійшло сонце, як завжди, воно світило, а потім зайшло, люди, як завжди, ходили у своїх справах, в душі у них страху було не більше, ніж звичайно в такий неспокійний час, як тепер. Раптом у сутінках, на обрії, з-за лісу смертоносним строем вилітають їхні літаки. Я зразу здогадався, що це, таке вже траплялося не раз. Зводжу автомат і ховаюся в дверях міської управи. За якусь хвилину почали вибухати бомби, по місту серед шалених вибухів і бахкання зеніток лунав крик людей. Одна бомба впала зовсім недалеко від мене, я прийняв виклик і випустив довгу чергу по літаку. Та бомба вбила Омоніго Дафе і зруйнувала його хатинку, де він жив зі старою матір'ю. (Саме в цей час вона поверталася з річки). І сьогодні мені тяжко на серці, бо в час небезпеки я думав про життя нікчемних істот, яких мені наказав охороняти наш божевільний майор, а не про справжню біду, що нависла над головами чесних людей. Коли бомба відбирала життя вірного сина Урукне, мій автомат захищав людей, котрі підтримували заколотників і цим показали, що не бажають Урукне добра!

А ця біганина туди й сюди отієї жінки та однорукого Одібо! Останніми днями це повторюється так часто, що я починаю підозрювати щось нечисте. Однорукий заходить без нічого або з кошиком чи згорнутим пакунком. За кілька хвилин з'являється жінка, така розцяцькована, аж починаєш сумніватися, що вона дуже сумує за своїм чоловіком, хоч той хто зна, чи повернеться з ув'язнення. Вона зупиняється в дверях і чепуриться, мов качка, тугіше затягує пояс сукенки, поправляє на голові хустку. Потім іде, куди — не знаю. Повертається пізно, перед самою комендантською годиною, часом з порожніми руками, часом із згортком під пахвою, але завжди по ній видно, що справу, в якій вона відлучалася, чесно не назвеш. Вона заходить до хати, за кілька хвилин виходить однорукий і крадеться додому.

«Облиш їх,— сказав майор.— Вони намагаються допомогти їй».

Ну дарма. Біда, що майор наш несповна розуму. Він нічого не знає. Крім того, він чужак, з півночі, і не розуміє тутешніх людей. Заколотниця — дружина відомого зрадника, а він милосердно надає їй захист, якого варто б надати справжнім патріотам, і, що найгірше, примушує мене сприяти своєму безумству! Він вважає, що вони намагаються допомогти їй. Що це за допомога, яка боїться денного світла, яку приносять тільки ввечері, коли всі чесні люди повертаються додому, щоб не потрапити нікому на очі в комендантську годину? *Як би хотілося покласти край цій брехні...*

А ось і Одібо. Можна здогадатися, куди він іде. Он він, каліка. Знову підкрадається до її будинку, голова похнюплена, він завжди дивиться в землю, як свиня. Знову увечері. Щось тут нечисто. Дивна допомога. *О, якби...* Він підходить до дверей, стукає. Так і дивиться вниз. Двері відчиняються, і він заскакує досередини...

«Облиш їх»,— сказав майор. Я облишу. Але якогось дня мій терпець урветься. Якогось дня я не зможу стримати гнів. Можливо, нагодиться сприятлива мить. Наприклад, нападуть партизани, коли я ще буду на посту. Якщо мене не вб'ють і ми відіб'ємо напад, я не забуду випорожнити магазин у проклятий дім, раз і назавжди покінчити з невиснним нарядом. Ніхто й не здогадається. У влади не знайдеться часу перевіряти, хто це зробив — заколотники чи солдат федеральної армії.

Заколотниця — вже погано. А заколотниця-повія! Гм...

Це всього-на-всього чесний обмін. Вона вкрай потребує харчів, одягу, підтримки і захисту. Їй, самотній і безпомічній, важко зводити кінці з кінцями в той час, коли чоловік так далеко, в цупких руках тюремників. А мені потрібно самоствердитися. Мені дуже потрібно довести самому собі, що я володію ще тією силою, без якої чоловіка не назвеш чоловіком.

Якщо добре поміркувати, я навіть втрачаю більше за неї. Безперечно, їй бракує чоловіка. Жінку, що прожила три роки сама, повинна спопеляти пристрасть, а вона надто молода, щоб так довго мучитися. Тому я зроблю їй чималу послугу, і вона повинна радіти, що коли вже грішить, то не з якимось простим мерзотником, а з шановним і визначним жителем Урукпе.

Однак, якщо я не зможу досягти мети, це стане для мене великим лихом. Що скажуть люди, коли почують, що вождь Тодже Оновуакпо з Урукпе — не чоловік? Як вони сприймуть новину, що великий каучуковий бос, чийого імені й фірми досить, щоб прославити Урукпе як головний центр виробництва каучуку в штаті Чорне Золото, втратив чоловічу силу? Звичайно, це буде великою плямою на репутації нашого міста. І не тільки від усвідомлення ваги мого імені, а й з глибокого почуття громадянського обов'язку я не дам просочитися такій чутці. Щоб ні в кого й підозри не з'явилося! І якщо для цього треба схилити самотню жінку до зради — хоч вона й знає, що виграє на цьому вдвічі більше за мене, — я певен, жодна жертва не буде завеликою для відвернення біди.

І ось я знову тут, в не гідній мене комірчині Одібо, чекаю на дружину Ошевіре, ладний чекати стільки, скільки треба для досягнення благородної мети. Цього разу я не заважаюся. Надто часто сила зраджувала мене, бо я забагато думав про свою біду. Тому я приніс із собою пляшку

джину. Поки вона прийде, спорожню пляшку до дна, і моя сила, не обтяжена думками, запалає диким, тваринним вогнем.

О Д І Б О

Я бачив. Я бачив! Богом присягаюсь, я бачив! І хоч я ніколи не цовинен, не посмію заговорити про це, я бачив на власні очі і добре роздивився — прямо з цього самого місця, де тепер сиджу: я бачив голу жінку! О боже, щб я бачив!

Я прийшов недавно і, як завжди, передав звичне запрошення.

— Він чекає на вас у мене,— сказав я.— Він просив, щоб ви прийшли.

Здається, вона нічим не була зайнята. Коли я постукав і вона відчинила двері, по її очах було видно, що вона знає, навіщо я прийшов. Та вона не дуже здивувалася. Вона тільки зітхнула, як на мене, не дуже тяжко, і впустила мене досередини.

— Посидьте,— сказала вона,— доки я зберуся.

Вона пішла до спальні, і я почув, що вона наміряється митися. Дзвеніло відре, як вона йшла по воду на подвір'я. Потім вона знову пройшла до спальні через вітальню. Я сидів на тому самому місці, що й тепер. Коли вона проходила повз мене, я крадькома оглядав її. Це не моя вина. Колись Тодже примушував мене дивитися на цю жінку, доки не вирішив, що я надто захопився. Тому очі мої помалу звикли вишком поглядати на неї, хоч я в цьому не винен.

Я дивився, як вона йшла до спальні. Від грудей до колін її щільно облягала сукня, але верхня частина грудей і стрункі литки залишалися відкритими. Вона не помітила

мого погляду. Побачивши таку красу, мені аж горло здушило.

Тоді до мене підійшов її син, сів навпочіпки і почав водити по підлозі кінчиком брудного патичка.

— Можна мені сьогодні піти з вами? — спитав він, підвівши голову.

Я глянув на нього. Мене трохи непокоїло, що він так часто залишається без нагляду. Я просто глянув на нього, мовчки показуючи, що нічим не можу допомогти. Це не в моїй спроможності.

— Ну? Можна? — Він перепитав з сумним виглядом, готовий заплакати, якщо я скажу «ні».

— Не знаю, — відповів я. — Спитай у мами.

— Мама мене не візьме, — сказав він.

— А ти спробуй, — сказав я. — Може, сьогодні вона тебе візьме.

Хлопчик боязко похнюпився і знову почав шкрябати підлогу.

— Зіпсуєш підлогу, — сказав я.

Він перестав шкрябати, потім зі злістю поламав патик і відштовхнув геть уламки.

— Чому ти не попросиш маму? — спитав я.

— Вона мене не візьме, — відповів він. — І буде кричати на мене.

— А може, сьогодні не буде, — сказав я. — Піди спробуй.

Він підвівся, боязко й повільно, і пішов у спальню. Мені стало шкода його.

Він розчинив навстіж двері — а там... Зовсім гола жінка! Уздрівши таке, я не міг відірвати очей від чуда, яке постало переді мною — гладеньке, мов річкова рибка, тіло, осяйне жіноче ество! Вона стояла коло ліжка обличчям до дверей і через голову надягала сукню. Почувши, як розчинилися двері, швидко відвернулася й прикрилася сукнею.

— Негайно зачини двері! — крикнула вона Огеново. — Чого тобі треба?

Хлопчик з острахом відсахнувся і зачинив двері до спальні. Я теж швидко відвів очі. Але в мені щось стрепенулося, такого я ніколи не відчував...

Тепер, коли я знову сиджу на тому самому місці, чекаючи, щоб вона вийшла, в моїй уяві знову спливає той образ. *О боже...*

В місії калатає дзвін. День поступово наближається до кінця. Вже недалеко до комендантської години. Я тільки хочу, щоб...

— Я йду,— говорить вона, вийшовши зі спальні.

На ній гарне вбрання. Але одному богові відомо, яка краса ховається під ним, яка вона, коли роздягається перед сном, вона, мабуть, зовсім роздягається перед сном, невже хтось її бачив такою, чому Тодже завжди питав мене, як вона виглядає, можливо, він бачить її часом, можливо, вона роздягається для нього у мене вдома, в мене вдома, роздягається в мене вдома...

— Я сказала, що вже йду,— повторює вона, зупинившись на хвилинку.

— Добре,— кажу я,— щасливої дороги.

Вона усміхається. *Чому вона усміхається? Може, вона сміється з мене? Чого їй з мене сміятися?*

— Будь ласка, нічого не давайте їсти Огеново,— просить вона.— Сьогодні він добре пообідав, тому я нагодую його аж пізно ввечері.

— Добре,— я досі дивлюся на неї.

Хлопчик насупився в кутку. Вона глянула на нього, але не сказала ні слова і відчинила двері. Я дивлюся їй вслід, доки вона не зникає з поля зору.

Тоді повертаюся до Огеново — він плаче, сльози струменять з очей.

— Іди сюди,— кажу йому.

Але йому не хочеться гратися. Він здвигає плечима і залишається на місці.

— Іди,— наполягаю,— я тобі щось розповім.

Він витирає з очей сльози і повільно встає. Я простягаю йому руку, він іде до мене, похнюпившись, і сильніше тре очі.

— Вона скоро повернеться, чуєш?

Він киває головою.

Гладжу хлопчика по голові. Скориставшись з можливості, добре роздивляюся його. Хлопчик ніколи не здогадається, що означає мій погляд. До того ж я сам не дуже володію своїми думками. Але в моїй голові уже виникає зв'язок між цією дитиною і жіночою постаттю, що вразила мене кілька хвилин тому, постаттю, образ якої назавжди закарбувався в моїй пам'яті.

— Покажи сьогодні якусь нову гру,— просить він. Його обличчя трохи прояснюється.

Він мало не помітив мого схвильованого погляду.

— В яку гру ти хочеш гратися? — запитую я.

Він розгублений. Кладає палець в рот і дивиться на мене.

— Можна мені покликати Ономе, щоб ми погралися разом? — запитує він.

— Мама заборонила тобі виходити з дому,— кажу я.— Тому не можна кликати Ономе.

— Але ж їхній дім зовсім недалеко.

— Все одно,— відповідаю.— Мама покарає тебе, якщо дізнається, що ти виходив.

— Ти їй розкажеш?

— Я не розкажу, але вона помітить тебе, коли буде повертатися додому.

— Я втечу.

— Вона все одно помітить,— кажу я.— І тоді наб'є тебе.

Цього досить, щоб хлопчик змирився. Він опускає голову і крутить полу сорочки.

— Давай я принесу пляшку з відбитим дном, і ми разом пограємося,— каже він.

— Давай.

Він біжить до спальні. А мені знов увижається його мама.

Вмить він повертається з іграшкою. Крізь шийку пляшки просвердлено дірку, крізь дірку просилено шнурок. Ми беремося за шнурок з обох боків, щоб пляшка була посередині, і закручуємо його, доки він туго натягнеться. Тоді ми водночас шарпаємо за шнурок, і пляшка з посвистом крутиться.

Але і йому, і мені гра швидко набридає. Мабуть, він згадує маму і знову починає сумувати. Він зсовується спиною вниз по стіні і дивиться в розкриті двері.

А я в цей час намагаюся добрати ладу в усьому. Моя ненависть до Тодже помалу наростає. Тут нема сумніву. І не лише тому, що він знущається з мене, намагається втовкмачити мені, що я людина нижчого гатунку. Мене вже з душі верне від його брудних справ, і моя огида підсилюється дедалі більшою впевненістю в тому, що це остання причина моїх принижень — його темний зв'язок з дружиною Ошевіре. Все дуже просто. Більше я не дам себе дури-ти. Я не дам, щоб мене пошили в дурні: бачте, за цією показною допомогою нічого не приховується! На голові зачіска, вбрання аж блистить, черевики сяють, обличчя й шия густо запудрені, а мій грубий дерев'яний тапчан застелений, просто завалений м'якими простирадлами, і навіщо? Більше я не дам себе ошукати. Можливо, мені бракує розуму й сили, щоб дати собі раду, але я не дитина і здога-дуюся, для чого все це робиться.

Хай роблять одне з одним що завгодно. Не мені втручатися в справи двох людей, які вирішили поласувати медком. Одного я не хочу — терпіти приниження, яких не заслуговую.

— Застели ліжко і щезни, — часто каже він мені, і далі: — Ти щось там пробурмотів чи мені почулося? Ти повинен еважати за велику ласку, коли людина моєї ваги ошчасли-вить відвідинами твою нікчемну комірчину. — А до жінки він каже: — Та він просто дурень. Купа м'яса й порожня голова, — і всяку таку всячину.

Мене тільки дивує, чому людина такої ваги, як він, не запросить жінку у власний дім і не підтвердить таким чином свою велику значущість. Невже не можна чинити добро у власній оселі?

Я знаю, що таке бути нещасним калікою. Але настане день, коли бог змилюється наді мною. Настане день, коли я зможу міцно стати на ноги і більше не буду жити з чужої ласки, терпіти приниження при жінці. Настане день, коли я знайду якусь раду і стану сам собі господарем. Життя не було таким важким, доки не почалася війна і ці загравання до дружини Ошевіре. Досі я зносив образи покірно. Але тепер все змінилося, я не хочу, щоб мене принижували при жінці. Я все життя уникав жінок, знаючи, як їм легко обізвати мене калікою.

— Показати тобі мій автомат? — питає хлопчик, похвлявшись.

— Автомат? — перепитую трохи здивовано.

— Так. Я вчора зробив собі автомат.

— Який автомат?

— Зараз покажу.

Він знову біжить у спальню. Повернувшись, простягає мені товсту палицю, гостро застругану з одного кінця. Шнурок, прив'язаний до кінців палиці, звисає, наче ремінь автомата. Я дивлюся на хлопчика і всміхаюся. Він аж сяє від гордості, потім сідає коло мене так, наче крім моєї схвальної посмішки йому більше нічого не треба.

— Я вчора зробив його, — каже він.

— Дуже гарний, — кажу я. — Хто тебе навчив?

— Ніхто. Я бачив автомат у солдата.

— У якого солдата? — питаю.

— Он у того, — він показує рукою на солдата, що охороняє міську управу.

— Зрозуміло. Для чого тобі автомат?

— Щоб застрелити Ономе, — відповідає хлопчик.

Ледве стримую посмішку.

— За що? Що тобі зробив Ономе?

— Сказав, що мій тато злодій.

— Що?

— Він сказав... сказав, що мій тато злодій, що він щось там украв і солдати забрали його й замкнули в тюрмі, бо солдати не люблять, коли крадуть: вони хочуть усе собі, і тому вони забрали мого тата і замкнули в тюрмі.

— Ти мамі розповів?

— Так.

— І що вона сказала?

— Вона сказала, що мій тато нічого не крав, бо мій тато чесний.

Якусь мить дивлюся на нього. *Бідолаха*. Коли він підводить очі, я відвертаюся, щоб не роз'ятрувати його рану.

— Послухай,— кажу я,— не треба стріляти в Ономе, чуєш?

Він киває, понурює голову і чуває живіт.

— А якщо він знову образить твого тата, скажи мені, і я покараю його за тебе, чуєш?

Знову киває.

— Твоя мама знає, що в тебе в автомат?

— Ні,— відповідає він.— Я його ховаю.

— Молодець. Де ти його ховаєш?

— В кімнаті. Ходи, я тобі покажу, де.

Він кличе мене за собою. Я встаю, він бере мене за руку і веде в їхню спальню. Я трохи вагаюся, бо не хочу, щоб вона мене застала в своїй кімнаті. Всякі бувають жінки. Я не хочу, щоб мене обзивали грубими словами.

— Ходімо,— наполягає він.

Я заходжу за ним у спальню. Посеред кімнати, недалеко від вікна, велике залізне ліжко. Огеново підводить мене до узголів'я і показує під ліжко.

— Ось тут,— він показує на велику металеву коробку, що стоїть під ліжком.

— Поклади туди автомат, щоб я бачив.

Він обережно ховає палицю за коробкою.

— Дуже добре,— я гладжу його по голові.— Тут мама ніколи не знайде.

Доки Огеново качається на ліжку, я оглядаю кімнату. Вона досить велика. В кутку вішалка, на якій висить багато одягу — і чоловічого теж. В іншому кутку — стос коробок. Крім того, в кімнаті ще багато різних предметів, серед них фотографія Ошевире на столику біля ліжка. Я підходжу ближче і беру її в руки. Огеново підкочується до краю ліжка, туди, де я стою.

— Це мій тато.

— Ти пам'ятаси його?

— Ні. Так сказала мама.

Я дивлюся на нього, він червоніє і відкочується.

— Ти журинися за ним?

Він киває головою. Бідолашна дитина. Він не встиг навіть звикнути до батька, коли того забрали.

— Твоя мама журиться за ним?

— Не знаю.

— Вона ночами плаче?

Хлопчик на хвилину замислюється, потім хитає головою.

Можливо, вона за ним і не журиться. Може, її так закопало залицання Тодже, що вона навіть не згадає про чоловіка, а ця фотографія просто лежить тут серед купи інших речей, до яких давно рука не доходила.

Я кладу її на місце.

— Отже, це кімната твоєї мами?

— Так,— відповідає він.

— Тут вона спить? — питаю, показуючи на ліжку.

Він киває.

— А ти? Де ти спиш? — запитую його.

— Коло неї, тут.

— Гарне ліжко,— кажу я, доторкаючись до нього, і відчуваю, як по тілу пробігає легкий трепет. *Мабуть, вона*

спить гола. Побачити б. Цікаво, чи могла б вона колись захотіти, щоб я був коло неї?

Сідаю на край ліжка. Що робить у цей час Тодже з дружиною Ошевіре в моєму домі? Моя ненависть до Тодже росте з кожною хвилиною. Я хотів би допекти йому. Як би мені хотілося чимось принизити його гідність! Тоді б він зрозумів, що я відчуваю, коли він збиткується наді мною.

ОШЕВІРЕ

Вечоріє, поволі стає темно. Всі ми, в'язні, мирно сидимо в камері, майже не розмовляючи. Ми тут уже досить давно і звикли до зміни двох настроїв: то заглиблюємося в себе і розмірковуємо над речами, що безмежно хвилюють нас, то намагаємося розігнати нудьгу веселими жартами і пустою балаканиною.

Саме в цей час нікому не хочеться розмовляти. Ожоронець кудись відійшов. Солдати і полісмени розважаються десь в іншій частині великої тюрми. Ми не бачимо життя поза стінами нашої в'язниці; тільки небо, обрій, зміна дня і ночі, та слабкі звуки, що іноді проникають крізь міцні стіни. Всі ми недавно повечеряли.

Всі, крім нашого розлюченого молодого товариша Агбей-егбе. Він ледь торкнувся їжі. Коли йому дали миску — сьогодні на вечерю були боби і варений ямс — він покрутив її сьак і так, не виймаючи однієї руки з кишені, скривив своє густо заросле обличчя і щось бурчав. У своєму закутку він кипув у рот пару шматочків, відсунув миску й більше не торкнувся їжі. Він не звернув найменшої уваги на умовляння Огбе, найстаршого поміж нас, літнього чоловіка, якого ми називаємо Дідом.

— Послухай, синку, — каже Дід, — чого ти цим досянеш? Яке шуття морити себе голодом? Може, жемісія ще визнає, що проти тебе немає тяжких обвинувачень, і ви-

пустить тебе. Чи потрібна тобі буде воля, коли ти тепер помреш з голоду? Я знаю, тобі тут нелегко. Всім нам тут нелегко. Поглянь на мене — хіба я не застарий воювати на чіємусь боці? Сюди привела мене моя доброта. Але я не нарікаю. Я вірю, мою невинність доведуть, тож навіть втрачати душевний спокій і здоров'я через тимчасову невдачу? З'їж, що дають, і покладайся на бога.

Марні слова. Агбейєгбе мовчки сидить на підлозі, в молодих очах — бунтівний вогонь.

Він уже давно так сидить. Раптом він зривається на ноги і починає ходити вперед-назад, руки в кишенях, неспокійні очі втуплені в підлогу. Деякий час він так ходить, не міняючи ні напрямку, ні постави. Раптом зупиняється, сідає перед нами навпочіпки, морщить лоба, стискає кулаки.

— Послухайте, панове,— звертається він до нас, на мить зупиняється, щоб сісти зручніше, підтягує штани.— Ви повинні зрозуміти, всі ви. Я не сподіваюся, що ви зможете сповна оцінити ту боротьбу, яку деякі з нас ведуть для блага всього людства. Ви бачите, сьогодні в країні йде війна. Вона тільки марнує наш час. Вона може лише відсунути момент рішучої битви, але вона не відверне самої битви. Ніколи! — Він знову схоплюється на ноги, махає стиснутим кулаком, втупившись у нас поглядом. Потім виймає з кишені сорочки зім'яту пачку сигарет і закурює.

— Про яку боротьбу йдеться? — веде він далі.— Про рішучу боротьбу за визволення робітників і злидарів від безсоромної, нелюдської експлуатації.— Він знову починає повільно ходити поміж нами, не відриваючи очей від наших зачудованих облич.— Невже ви вважаєте: бог створив людство для того, щоб одна його частина підкорила й поневолила іншу? Невже ви думаєте: бог хотів, щоб одні віжилися в достатку і багатстві, в той час як інші навіки приречені догоджати огидній розпусті вищих класів, знемагаючи від нужди та страждань? Невже ви гадаєте: одні люди народжені, щоб правити, а інші — щоб ними правили, ке-

рували й гнобили для свого блага експлуататори, забувши правду і справедливість? Ні, брати мої. Замисліться над цим на якусь хвилину — і ви зрозумієте безумство й глупоту експлуатації меншістю більшої частини людства в сьогоднішньому світі.

Він смоче майже дотлілу сигарету і випускає хвилю диму. Раптом він завмирає. До нас наближається солдат, погойдуючи в руці автомат. Агбейєгбе замовкає і вдає, ніби просто прогулюється по камері, одна рука в кишені, друга мне недопалок. Ми розслаблюємо наші напружені обличчя. Та солдата гукає його товариш, і він повертається туди, звідки з'явився. Наш учений оратор кидає зневажливий погляд услід солдатові і знову сідає коло нас навпочіпки.

— Як я вже сказав, панове, експлуатація, експлуатація нижчих класів — прокляття сучасного світу. Ці класи нижчі не тому, що їм так подобається, а тому, що гнобителі постійно тримають їх у такому становищі, не даючи найменшої можливості піднятися нагору.

Пауза. Дехто з нас зітхає і презирається. Ніхто й слова не каже. Ми готові покірно слухати, тепер уже не так від здивування, як бажання, щоб нас просвітили чи хоча б звільнили від нерозуміння. Він знову починає ходити.

— Тепер подивіться на всіх нас, тут ув'язнених. Чи знайдеться між нами хоча б одна багата людина? Я питаю вас! Звичайно, не знайдеться! Я певен, ви поступово починаєте розуміти, що я маю на увазі, коли постійно товчу вам про гноблення й поневолення бідних.

— Ось погляньмо хоча б на декого з нас. Діду, ви казали, що ви селянин. До чого ви доробилися на своєму полі? Ні до чого! Ви не мали нічого, крім нікчемних мідяків, яких ледве вистачало, щоб прогодувати сім'ю. Я вже навіть не порівнюю те, що їла ваша сім'я і що їдять багатії. Завжди були мізерними ваші прибутки, бо багатії завжди збивали ціну на ваш урожай, щоб не дати розбагатіти!

Емені, ви служили кур'єром у суді, як ви кажете, тридцять два роки. Тридцять два роки — чимало! Невже за весь час ви не заслужили жодного підвищення по службі? Ясно, вас би вигнали з роботи, якби ви не могли впоратися з нею. Але обличмо про це. Щодня протягом усього життя ви були в суді, і ніхто з нас не зможе краще за вас описати несправедливість, якої постійно зазнають непривілейовані члени нашого суспільства.

Ошевіре, ви казали, що у вас була каучукова плантація. Ви мали реальну можливість стати справжнім багатієм. Та багатство не прийшло до вас, ви жили не краще за робітників, які збирали молочко з ваших дерев. А чому? Тому, що експлуататори всього світу навмисне змовилися маніпулювати цінами на каучук задля своєї користі,— й, повірте мені, проти них ви безсилі.

Я певен, те ж саме можна сказати про кожного з вас. Доки це буде тривати? — Він зупиняється і схвильовано піднімає руки вгору, наче проповідник, його очі широко розплющені від хвилювання.— Як довго ще нам нести ярмо визиску та гноблення? Як довго ще гнобителям сидіти на наших шиях? — Він знову починає ходити, напружено вдивляючись у наші обличчя.— Отже, ви бачите, що тільки рішучий, жорстокий опір може покласти край цьому нестерпному приниженню. Воно надто давнє і надто нестерпне, щоб ми могли зраджувати себе будь-якими спробами домовитися з гнобителями. Ні, ні,— ніяких переговорів! Якби вони хотіли домовитися з нами, то хіба йшли б на такі звірства?

Ні, панове. Тільки революція! Нам немає про що говорити з ворогом. Тільки діставши по заслугі за свої злочини, він погодиться на переговори з нами.

Отже, панове,— ні, *товариші*, адже всі ми товариші — товариші по неволі,— тому дозвольте мені називати вас влучнішим словом. Товариші, ось наше завдання. Саме це я проповідував у маленькій школі в Окрупке, де вчителював.

Я намагався організувати місцевих робітників у єдиний фронт, я ніколи не припиняв роботи, навіть під час окупації штату сімбійськими військами. Ворог ухопився за це і при першій же нагоді доніс військовій владі, ніби я підтримував заколотників! Розумієте?

— Пробачте, але... хто цей... ворог?

Від цього запитання Емені нашому товаришеві урвався терпець.

— Тобто як — хто цей ворог? — вигукує він.

— Пробачте моє дурне запитання. Але останнім часом тут звучало так багато різних слів: ворог, заколотник і так далі, що я й сам почав вигадувати нові слова.

Мені кортіло роземіятися, та я не знав, чи мене хто підтримає.

— Ворог,— це, звичайно, експлуататор. Хіба ми ще про когось іншого говорили?

Емені не дуже задоволений поясненням. Але як сперечатися з ученою людиною?

Агбейсгбе поглядом шукає в нас підтримки, скрививши заросле обличчя в якусь подобу посмішки. Дехто зітхає і похитує головою. Тепер по нашому настрою здається, що юнак може розраховувати на деяке розуміння. Він знову рвучко присідає навпочіпки і знову пронизує нас гострим, вогнистим поглядом, потім починає говорити приглушеним, рівним голосом, хоча з не меншим притиском.

— Тепер, товариші,— каже він,— настав час для рішучих дій.

Дехто присунувся ближче, щоб краще чути. Ми наче зблизилися в цій ніби змовницькій раді. Ніч уже майже заступила день. Всі чекали, що скаже Агбейсгбе. В темряві, здається, лише навкруг нього залишився вінчик світла, і в цьому світлі, останньому світлі дня, його постать відкидає зловісну тінь.

— Отже, слухайте уважно,— каже він далі.— Хай як нас тут мало, я вірю, ми можемо внести свою частку у всесвіт-

ню боротьбу за визволення простої людини, бідної людини від влади гнобителів. Не думайте, що ми самотні в нашій боротьбі. Ні, товариші, ми зовсім не самотні! Навіть у той час, коли ми тут, у світі триває невпинна боротьба — так само і в нашій країні тепер — за визволення. Сили революції непохитно йдуть уперед. Ми не бачимо цього, бо нас замкнули в цих стінах, зведених навколо нас ворогом. Один крок на волю — і ви побачите, що ми не самотні в боротьбі, на шлях якої ступимо.

— Ви хочете сказати, що... тепер там, на волі, йде боротьба? — зважився хтось запитати — це Озегбе, — і всі очі повертаються до нього.

— Звичайно, товаришу Озегбе, — відповідає Агбейсгбе.

— І що люди там трощать одне одному голови і...

Його обривав сміх. Агбейсгбе підносить руку, закликаючи до тиші. Здається, він не сподівався такого повороту розмови.

— Тихо, товариші! Тут не до сміху. Конфронтація з гнобителями не тема для жартів, особливо як урахувати, що вони володіють дуже небезпечною зброєю. — Похопившись, він додає: — Хоч це, звичайно, не означає, що їх не можна перемогти. А тепер спробуймо серйозно відповісти на запитання товариша Озегбе, адже ясно, він хоче, щоб його просвітили. Так, за стінами цієї тюрми йде боротьба, і боротьба рішуча. Але, звичайно, боротьба триває водночас на декількох фронтах. Один з них — ідеологічний. Народ повинен усвідомити необхідність революції й ті ідеали, за які ведеться боротьба.

З ним тісно пов'язаний інтелектуальний фронт. Він полягає в тому, що найбільш освічені з нас ведуть з ідеологами експлуататорів безперервну полеміку в пресі і на мітингах за допомогою книжок, памфлетів та інших можливих засобів, доступних письменній людині. Наша мета — у словесній конфронтації, а не в ганебному мирному діалозі розбити всі безпідставні та аморальні аргументи, які вишуку-

ють наші експлуататори, щоб узаконити свою негуманну систему.

Третій фронт — стратегічний. Тут створено спеціальні організації для підготовки молодих і здорових людей — здорових тілом і духом — для остаточної битви. В цих організаціях їх учать налагоджувати революційну діяльність у своїх районах, поширювати революційні ідеї, організовувати передові групи. А що їм не уникнути фізичної боротьби, їх навчають мистецтва нападу й оборони.

Останній, але не менш важливий, — фізичний фронт, боротьба, в якій трощать голови, — як образно сказав товариш Озегбе.

Всі схвально дивляться на Озегбе, а він аж сяє від гордості, тішачись чесно заслуженим визнанням.

— Саме це, товариші, і є тією боротьбою, в якій всі ми покликані сьогодні зіграти свою роль. Ми не дамо себе топтати, мов придорожню траву, або душити, мов собак чи кіз на шляху. Так, товариші, ми всі, як один, повстанемо. Ми захопимо ініціативу в свої руки і принесемо смерть гнобителям, ту смерть, яку вони готували для нас.

Але спочатку ми повинні вибратися з цих казематів. На горе й страх гнобителям ми втечемо з тюрми. Бо головне в нашій боротьбі, яка йде не на життя, а на смерть, — щоб ворог перебував у постійному страху.

Він виймає ще одну сигарету, запалює її, потім кидає на підлогу догорілий сірник і затоптує його босою ногою.

— Ви бачите ці мури. Вони здаються такими високими й нездоланними! Але ми все одно здолаємо їх! Бо тільки так ми зможемо наблизитися до здійснення нашої мети. Треба тікати. І то цієї ночі! Я добре вивчив місцевість, гадаю, ніхто не знає цих мурів краще за мене. Я знаю їхні слабкі місця. Ми повинні тікати сьогодні, в темряві ночі, в перші години нового дня, десь одразу після півночі, коли охоронці — нікчемні маріонетки ворога, які не вміють нічого, тільки служити силам зла, — заснуть глибоким сном

і не зможуть перешкодити нашим добре продуманим діям. Нам стане в пригоді все, що є під рукою: одяг, палиця, дріт, камінь — усе. Не питайте, як це здійснити. У відповідний момент я дам вичерпні інструкції, далі все буде як по маслу. Треба тільки вибрати, хто піде першим.

Звичайно, дехто з вас може здригнутиися від думки, що всі ми — всі двадцять п'ять в'язнів — утечемо з тюрми одним махом. Думаю, це важлива обставина. Крім усього іншого, масова втеча вимагає розв'язання багатьох оперативних проблем. Я все продумав і врахував у своєму плані. Отже, пропоную вам альтернативу. Нехай бодай один з нас утече звідси — хоча б для того, щоб сповістити товаришів на волі, що й тут підтримують справу революції. Тому я пропоную свої скромні послуги.

Агбейсґбе пахає сигаретою, мабуть, даючи нам час усвідомити його промову. Всі ми її чудово усвідомлюємо. Хтось зітхає, хтось крекче. Дехто чухає шию, дехто потягається, перекидається запитальними поглядами з сусідом. Хтось голосно позіхає і покашлює досить багатозначно. Ясно, ще під час лекції Агбейсґбе, мабуть, багато хто з нас зрозумів, чим вона скінчиться. Наприклад, я весь час стежив за обличчям хлопця, бачив, що він грає роль, мов артист на виставі, й не дуже вірив, що його слова щирі. Тепер мені здається, що підозра зародилась не лише в мене. Але найбільше мене вразило, особливо під кінець його довгої та закрученої промови: як такий молодий хлопець, набагато молодший за всіх, міг сподіватися пошити нас у дурні, міг повірити, що ми проковтнемо приготовану для нас отраву.

Настрій, що панує в камері тепер, здається, підтверджує мої сумніви. Таке враження, наче великий череп'яний дзбан упав на землю з високого стовпа, на якому довго стояв, і зразу всім стало видно, що ж було в ньому. Знову чути покашлювання.

В камері вмикають світло.

— Кумедні комахи ці мухи.— Це Емені порушує напружену мовчанку, потягується і широко позіхає.

Всі голосно сміються. Агбейєгбе кидає на нього розлючений погляд.

— Що ти сказав? — запитує він.

— Що? А, це я про мух.

— Що саме?

— Я сказав, що вони кумедні комахи. Їх так важко зрозуміти.

— До чого тут мухи?

— О, я просто подумав... Розуміється, щодня впродовж усього мого життя я ходив у суд, і щодня мене кусала принаймні одна муха, адже я ходив босоніж. А тепер, коли я згадую це, мені здається: я через те не просувався по службі, бо мав ноги покусані мухами, і сам я весь час був під мухою.

Агбейєгбе бурчить і відвертається. Новий вибух сміху, Емені теж ховає від нього своє глузливе обличчя.

— Зрозуміло,— каже Агбейєгбе і веде далі в цілковитій мовчанці,— не всі готові для нашого діла. Але ми не дозволимо їм тягти всіх назад. Ми не можемо гаяти часу, треба братися за роботу, *негайно*. Товаришу Окере, як ви ставитеся до того, щоб цієї ночі влаштувати втечу?

— Хто, я? — перешитує Окере.

— Так.

— А... гм... у мене щось болить шия, і взагалі мене вже хилить на сон.

Регіт.

— Прошу вас, товариші! — благас Агбейєгбе, для переконливості підвівшись.— З чого тут сміятися! — Він знову обертається до Окере: — Мені шкода вас, товаришу Окере, але я певен, ви цілком віддані благородній справі революції!

— Так, я з вами! — каже Окере.— Просто дехто з нас фізично не підготований до революції. Біль у шиї — це

серйозна перешкода, але, мабуть, ви врахували в своєму плані такі непередбачені випадки.

Він удає, що не може повернути голови, морщить від болю обличчя, голосно стогне і лягає на підлогу. Ми насилу стримуємо сміх.

Агбейєгбе зітхає і похитує головою.

— *Цить!* — вигукує Ебо.

— Що таке? — Агбейєгбе повертається до нього.

— Мені щось почулося. Такий сильний звук, а ви не чули?

— Ні.

— Пробачте. Мені здалося, один з охоронців пустив якийсь звук, і так гучно, що дійшло крізь тюремні стіни.

— Ну й що?

— Нічого, я просто подумав... Якщо ворог або його маріонетки задумають оглушити нас такими звуками, ми повинні всі разом відповісти їм тим самим.

— Ви, певно, намагаєтеся звести все на сміх, тож заявляю: в революції немає місця для такої поведінки.

— Я згоден з вами, товаришу!

Цього разу ми вже не можемо стриматися.

Агбейєгбе прикро розчарований. Він стиснув губи. Очі горять. Він хапається в боки, голосно дихає — його подих нагадує хрип загнаного в глухий кут барана.

— Послухайте, панове...

— Товариші, — поправляє хтось, викликаючи новий вибух сміху.

— Послухайте! Не треба сміятися. Може, ви вирішили, що я все це вигадав тільки задля своєї користі або й для розваги. Ви зовсім не масте рації. Невже я присвячував би життя справі такої великої ваги тільки для того, щоб обдурювати людей? Адже я щиро вірю: ви розумієте, що мої слова — про мільйони людей, які заслуговують кращого життя, ніж те, що вони мають тепер.

Він зітхав, починає повільно ходити. Ми всі спостерігаємо за ним.

— Я знаю, як нам усім тут важко. Не так легко зберегти тверезий розум людині, давно відірваній від нормального життя. Знаю, як це складно. Але ж ми чоловіки, тож повинні перебороти свою біду як чоловіки, адже наша біда — ніщо порівняно зі стражданнями знедолених усього світу. Треба мужньо виконати наше завдання. Це й усе, що я від вас вимагаю сьогоднішньої ночі.

Добре. Я залишуся тут. Хай хтось інший візьме на себе повноту відповідальності. Але один з нас повинен утекти цієї ночі. Я тільки тому запропонував свою кандидатуру, що вважав: я найкраще підготовлений, щоб передати вісті з тюрми, у мене налагоджені зв'язки. Хай хтось інший це зробить, коли ви так хочете.

— Діду, ви що скажете?

Старий здригнувся.

— Я? — Він не вірить.

— Ви готові взяти участь?

— У чому: допомагати комусь утекти чи самому тікати?

— Як хочете.

Дід зітхав і похитує головою, на його зморшкуватому обличчі — втома.

— Послухай, синку, — каже він. — Чого можна чекати від такої старої руїни, як я! Невже ти гадаєш, мені стане сили хоч би зробити драбину, а не те, що перелізти через такий височенний мур? Сам подумай. Якщо я зірвусь, і впаду на землю, і моє німецьке тіло обернеться на купу кісток, яку, по-твоєму, звістку я передам ув'язненим у цих стінах, а що вже про волю казати? Ні, синку, пошукай когось міцнішого. Гадаю, революція може обійтися без таких старих дідів, як я. Я не переживу того перевороту, що ти розписав нам сьогодні. Вибери когось іншого, синку.

— Вважаю, у тебе вагома причина. Товаришу Ошевіре, а ви?

Признаюся, я це передбачав. Я давно відчув, що все скінчиться такою перекличкою, і чекав на неї. Я сиджу під стіною, спершись головою на зціплені руки, і дивлюся йому прямо в очі — власне, прямо в рот — в чорну дірку серед густо зарослого обличчя. Мене найдужче роздратувало те, що він привласнив собі право обирати одних людей або давати пільги іншим тільки тому, що начинив нас ученими словами. Сиджу незворушно і вперто дивлюся на нього. Він спочатку уникає мого погляду. А тепер так само витріщився на мене, а я однаково не відводжу очей. Він якось знітився, та я вперто не опускаю погляду.

— Чого ви на мене так вилупилися?

Він лютиться. Тепер ми обидва в центрі уваги. Ніхто ні пари з уст.

— Ну, годі на мене витріщатися, скажіть що-небудь! — зривається він. — Чи вам нічого сказати?

Я зітхаю і сідаю зручніше.

— Агбейсбе, сядьте, — кажу йому спокійно.

— Що? — він дедалі більше дратується.

— Сядьте, кажу вам.

— Навіщо мені сідати? Спочатку дайте мені відповідь на моє запитання.

— Добре, — кажу, — я вам дам відповідь. — Сідаю прямо і знову втуплюю в нього погрозливий погляд. — Але спочатку я сам збираюся у вас дещо запитати.

— Питайте, — він відступає крок назад і стискає кулаки, наче ми збираємося битись. — Давайте ваші запитання. Ну!

— Гаразд. Більшість із нас сидить тут уже не перший рік. А ви лише кілька місяців. Як ви вважаєте: нам подобається таке життя, чи, може, нам було б веселіше вдома з родинами? І певже з вашого боку чесно наражати нас і далі на біду, а надто заради справи, якої ми не розуміємо і якої не хочемо захищати, не вклавши в неї свого почуття й віри?

— Чесно? — перепитує він.— Хіба в таких випадках говорять про чесність? Якщо ми чоловіки, то повинні опанувати себе в небезпечній ситуації, не питаючи про...

— Опанувати себе! Щось я не помітив, щоб ви опанували себе, коли щойно до нас підходив солдат.

— Я... я... я не злякався. Ви думаєте, я злякався? Я не злякався!

— Ще б пак! Але облишмо це. Припустімо, ми допомогли вам перелізти мур і вам пощастило втекти. Ви збираєте свою компанію і починаєте сіяти розбрат, вас заарештовують і кидають сюди вдруге — невже ви сподіваєтеся, що влада виявить до вас милосердя?

— Справжній революціонер не турбується про своє життя,— відповідав він.— Єдина його турбота і втіха — остаточна перемога простих людей.

— Розумієте, Агбейєгбе, ви, мабуть, справді благородна людина, ви говорите воістину благородні слова. Але мені чомусь здається, що мало хто з-поміж нас готовий прийняти ваші погляди, бо у нас на думці зовсім інше, і за те інше ми так само віддали б своє життя, як ви за свої переконання. Але ми хочемо твердо знати, що *гідно* віддаємо життя. Крім того, у нас із вами неоднакове становище. Скажіть, Агбейєгбе, ви одружені?

Він мовчить, то стискаючи, то розтискаючи кулаки.

— Я спитав вас: ви одружені?

— Не розумію, до чого тут це?

— Можливо, ні до чого, але все-таки... ви одружені?

— Ні.

— Отож-бо. Розумієте, неодружена людина, що не має сім'ї, не може зрозуміти, чому всі ми стримуємо свій гнів.

— Вгамуйтеся, діти,— каже Дід.— Вгамуйтеся, не треба сваритись.

— Але ж це нісенітниця! — визвірився на мене Агбейєгбе.— Послухайте, що він меле про дружину й сім'ю. Яке

вам тепер пуття від ваших жінок та сімей? Невже вам від цього легше, ніж мені?

— Може, й не легше. Але навіть згадка про них стримує мене від того безумства, до якого ви нас підштовхуєте.

— Але яка вам від цього радість,— від ваших постійних думок про сім'ю? Думай чи не думай — однаково нидітимеш у цих мурах тільки тому, що бракує відваги для боротьби. Отже, яке вам з цього пуття?

— Звичайно, не таке, як ви мені пропонуєте. Але я вам дещо поясню. Припустімо, я спробував перелізти через ці стіни, мене помітили й застрелили. Яка доля чекає на мою сім'ю, коли я загину тут собакою смертю? Припустімо, мені навіть пощастило вибратися звідси і повернутися додому. Як ви гадаєте, чи зможу я жити, повсякчас думаючи, що мене розшукують, жити в постійному страхові перед новим арештом і ще тяжчим ув'язненням? Хіба це життя? Навіть більше, який приклад я подам своїй сім'ї, своєму маленькому синові? Він ростиме в ганьбі, в тіні недостойного батька, якому забракло мужності гідно пройти всі випробування долі! Ні, Агбейєгбе, у мене більше розуму, ніж ви гадаєте. Крім того, навіщо мені тікати? Хіба втеча не доведе беззаперечно, що мене обвинуватили справедливо?

Він прикипає до мене довгим недобрим поглядом, ковтає слину, важко дихає, його пальці тремтять, виказуючи хвилювання. Я прихиляюся до стіни.

— Таким людям, як ви, не варто жити на світі! — виголошує він.

— Вгамуйтеся, діти, вгамуйтеся,— просить старий; його підтримують інші.

— Я кажу, таким людям, як ви, не варто жити на світі,— повторює Агбейєгбе. Та я вже не дивлюся в його бік.— Послухайте, що він патякає про сім'ю. Взяв собі в голову, що вони там тільки й думають про нього! Невже ви певні, що вони хоч трохи вами турбуються? Якщо так, чому ніхто

ні разу не відвідав вас, не спитав про вас, не передав якогось гостинця?

— Це злі слова,— каже старий.— Вгамуйтеся, прошу вас. Не треба...

— Одчепіться від мене! — Агбейсгбе уриває його.— Дайте мені сказати йому про те, чого він не бачить. Жінка, діти, сім'я — це все нісенітниця! Чому ваша дружина жодного разу не провідала вас? Хіба ви не бачите, як жінки й діти приїжджають до інших?

— Це злі слова. Прощу вас...

— Дайте мені сказати! Може, він не розуміє. Або вдає, що не розуміє. Дружина! Невже ви сподіваєтеся, що ті люди, які посадили вас сюди, зупиняться перед чимось? Вони *ні перед чим* не зупиняться, вони здатні зробити що завгодно і з вашою дружиною. Ви тут сидите і думаєте про неї, а вона не тільки сама не приїхала відвідати вас, а навіть не передала ніким і двох слів!

— Які злі слова...

— Так, злі, але хай він знає правду.— Агбейсгбе дістає хусточку й сякається в неї.— В нашому житті немає місця для людей, що думають про всяку нісенітницю — жінку, сім'ю,— тоді як перед людством стоять важливіші проблеми.

З'являються два солдати-охоронці, вони йдуть до нас по коридору, автомати за плечима. Агбейсгбе знову починає ходити по камері. Виймає ще одну сигарету, закурює, нервово затягується, міцно стискає кулак у кишені. Тиша насторожує солдатів, і вони зупиняються.

— Що тут діється? — питає один.

Дехто встає і пробирається в свій куток, показуючи, що хоче спати.

Солдат зиркає на Агбейсгбе.

— Що сталося, пане Книжско?

Агбейсгбе зневажливо відмахується від запитання і мовчки йде на своє місце, шпурнувши геть недокурену сигарету.

— Що його гризе? — питає солдат, оглядаючи нас.

— Книжка, що ж іще? — відповідає Емені. — Що більш може гризти людину?

Солдати сміються. І рушають далі обходити тюрму. Дід вибачається і йде спати. Знову мовчанка...

Я починаю думати про речі, важливіші за цього Агбейґбе. Він мене не хвилює і не вартий того, щоб дуже ним перейматися. Він надто молодий, просто жертва не туди спрямованих буйних сил молодості. Хоч він наговорив досить, щоб роздратувати будь-кого, я не хотів відповідати йому злістю, я прагнув розважливим словом завернути його з дороги безумства. Я не бачу причин поважно сприймати його лихослів'я. Коли б він краще знав життя, то розумів би, що втеча свідчить про боягузтво, а саме боягуз і не гідний жити на світі.

Я думаю про свою сім'ю. У нашій камері є радіо; коли не передають музику, то говорять про війну. Кожне повідомлення про повітряний наліт чи про напад партизан на Урукпе болем віддається в душі. Якщо Рукеме сказав комісії правду і в місті мене всі ненавидять, на який тоді захист сподіватися жінці й дитині, позбавленим чоловіка й батька, беззахисним перед тою кривою, якої можуть завдати лихі люди?

Та коли Агбейґбе натякав, ніби Аку поводить негідно, то це чиста нісенітниця. Я знаю жінок, але знаю й свою Аку. Одне мене тривожить — як хтось спробує зазіхнути на її честь, вона може зважитися на відчайдушний вчинок, може навіть укоротити собі віку. Всі жінки сімба, яких я знав, покидали сім'ї і втекли з Урукпе напередодні того, як місто визволила федеральна армія. То невже жінка, що пережила всі жахи того часу, коли розлючені городяни, взявши владу в свої руки, вбивали невинних людей, — невже така жінка, що вистояла все це, знехтує свою честь і піддається тваринному жаданню тепер, коли все відносно спокійно? Тож покладімося на долю...

Я встаю з підлоги й обтрушую штани. Іду спати в свій закуток, і мої думки поглинає завтрашня зустріч з комісією. Здається, мені навіть не терпиться, щоб це настало скоріше, хоча б тільки для того, аби дати ворогам зрозуміти, як нелегко їм дістанеться радість від моєї поразки. Хто ж легко здається, знаючи, що правда і справедливість на його боці, хай би що йому закидали?

А К У

Скоро ранок, а я ще й не заснула. Повіки важкі, а тіло наче варене. Щоразу, коли я заплющую очі та молюся, щоб опанувати себе і заснути, я відчуваю, як напружується мій слух, а розум пробивається крізь туман сумнівів і запитань. Не те, щоб я не звикла до такого. Вже понад три роки чоловіка немає, доводиться самій боротися з гнітючою непевністю... Таке вже траплялося й раніше, коли я, затамувавши дух, чекала найгіршого. Та якби навіть добре знала, коли прийде кінець, однаково не була б готова до нього. Але тепер мене турбує інше.

Все почалося вчора ввечері. Я пішла на зустріч з Тодже у звичне місце, виконувати звичну роль. І між нами не сталося нічого такого, чого досі ще не було. Я слухняно піддалася його вимогам. Та мене приголомшило те, що цього разу переді мною була ніби якась інша звірюка. Доки я прийшла, він добре налигався джину. Коло ліжка на підлозі валялася пляшка, а він сидів на ліжку, прихиливши обм'якле тіло до стіни, і насилу зміг ворухнути язиком, коли я привіталася.

Та я була готова до всього. Далі, звичайно, все пішло, як завжди. Він сказав сісти коло нього, я сіла. Він почав неспокійно гладити мене. В цьому не було нічого нового — хіба те, що він, випивши стільки спиртного (в пляшці не

лишилося й краплі), хапав мене дуже грубо й мало не порвав одягу. Я попросила його, щоб дозволив мені роздягнутися, і він з п'яним реготом погодився, хоч і не міг притримати рук, поки я знімала сукню. В ліжку він придавив мене своєю спітнілою тушею.

І далі все було, як і раніше. Важко дихаючи, наче кинута на землю ящірка, він обдав мене перегаром і запахом старечого тіла. Марно я відвертала голову і намагалася затримувати дихання. Його руки стискали мене так навіжено, що, хоч як я опиралася, у мене не стало ніяких сил для опору.

Як і раніше, на цьому все скінчилося. Коли він перестав стискати мене, я сіла й заплакала. Він і словом не пожалів мене. Тільки відвернувся до стіни і дав мені виплакатися. І навіть коли я вдяглась і сказала, що йду, він і слова не вимовив.

Коли я відкрила двері і вийшла за поріг, мене охопив несподіваний страх — надворі було зовсім темно, комендантська година, безперечно, почалася. Дорогою я не зустріла жодної живої душі. Я бігла додому, серце вискакувало з грудей, я молилася, щоб три роки непевного щастя не урвала злощасна солдатська куля.

Страх зовсім поглинув мене. Страх висушив сльози і запанував над моїм серцем, яке хвилину тому розривалося від горя. І все ж таки, коли я забігла в хату, у свою безпечну тюрму, де прожила три роки в повсякчасному неспокої, то відчула, як на зміну страху насувається розпач і безнадія. Та поки що я хотіла тільки відсапатися, що далі — мені було байдуже.

А потім сталася дивна річ. Я стояла, притулившись спиною до дверей і важко дихала. Раптом до дверей підходить Одібо і намагається вийти надвір.

— Почекайте, — кажу я, ледве зводячи дух.

— Пізно, — відповідає він, — мені час іти.

— Почекайте, — кажу я знов.

В пошуках опори я мимовільно кладу йому руки на плечі і прихиляюся до його грудей. Він не ворушиться. Він просто без заперечень дозволяє мені спертись на себе. І раптом мене пронизує дивне почуття. Воно виникло від того, що він дозволив на себе спертися, і від запаху його тіла. Понад три роки мені не було на кого спертися, а запах його нагадав мені ті часи, коли мій чоловік повертався ввечері з плантації, брудний і спітнілий, однак завжди жадалий. Я довго стояла коло Одібо, вдихаючи його гарячий запах, що відроджував у мені давно забуті почуття. Насправді це тривало недовго, але достатньо, щоб згадати. Я підняла очі на Одібо, але він відвернув обличчя і намагається вивільнитися з моїх обіймів.

— Мені справді треба йти,— каже він.

— Не можна.— Він пручається, і мої руки повільно сповзають з його тіла.— Надто пізно, вас затримають.

Я так і стою спиною до дверей. Я бачу, він нервується, не знаючи, як відповісти.

— Мені треба йти. Що тут робити?

— Пробачте,— кажу, трохи помовчавши.— Це моя вина. Я забарилась. Але вам не можна виходити. Надто пізно, солдати неминуче затримають вас.

— Тоді що ж мені робити? — він опускає очі, уникаючи мого погляду.

— Просто ви можете переночувати у мене.

— У вас! Це неможливо. Я не смію так зробити.

— Але якщо ви вийдете звідси, вас можуть застрелити за порушення комендантської години. Ви хочете, щоб вас застрелили?

Він і далі дивиться на підлогу. Та я відчуваю, мої слова вже потроху доходять до нього. Я наполягаю і, задля більшої переконливості, навстіж розчиняю двері.

— Погляньте,— кажу йому.— Хіба ви не бачите, як темно? Мені пощастило пробігти непомітно, і навіть якби мене помітили, то могли б пожаліти, бо я жінка. Але вам може

не поталанити. А ви знаєте, вони не стануть довго допитуватися.

Він знітився, крутить головою в різні боки, все ще уникаючи мого погляду.

— Переночуйте тут, — кажу я.

— Але...

— Що але?..

— Що... як ви гадаєте, що скаже Тодже?

— А що він може сказати? Він сам затримав мене, і ви просто поясните йому, що, поки я повернулась, іти додому стало надто небезпечно.

Він глибоко зітхає і йде до лавки під стіною. Я стежу за ним. Я вже зовсім відсапалася.

— Залишайтеся, — кажу я. — У нас є вільна кімната. Я зараз постелю.

— Гаразд, — погодився він, повагавшись трохи.

Мерщій іду до спальні, на хвилину затримуюся коло дверей. Повертаю голову і бачу, що він дивиться на мене.

— Ви повечеряєте?

— Я не голодний, — відповідає він.

— Будь ласка, з'їжте щось. Певно, ви нічого не їли, відколи пішли з дому.

— Дякую, — він уперто відмовляється. — Але я зовсім не голодний. Я звик їсти мало.

— Навіть перед сном?

Він хитає головою.

Я поспішаю до спальні, зачиняю за собою двері. Нероздягнений Огеново недбало розпростерся на ліжку. Обережно вкладаю його, так щоб він не прокинувся. — Він їв перед сном? — визираю із спальні, щоб спитати.

— Доїв з олією варені банани, що були на кухні. Він казав, що дуже хоче їсти.

— Ще б пак.

В спальні скидаю з себе зайву одягу і йду стелити ліжко для Одібо у вільній кімнаті. В мене навіть піднімається

настрій. Я так давно не приймала гостя в своєму домі, що мені здається, наче вернулися давні мирні часи.

Постеливши, я виходжу до нього й кажу, що можна лягати.

— Я міг би спати й тут, — каже він.

— Що? Тут, на голій підлозі, щоб змерзнути над ранок? Ні, так не можна. Я постелила ліжко. Ніколи не чула, щоб хтось спав на підлозі, коли для нього постелене зручне ліжко.

Він вагається, та все ж таки встає. Я відводжу його до кімнати. Ми кажемо одне одному «добраніч». На дверях немає замка, але він щільно причиняє їх. Невдовзі ліжко зарипіло під вагою його тіла.

Потім я миюся, нашвидкуруч вечеряю і лягаю. Всі двері й вікна зачинені. Як завжди, я не гашу ліхтаря, а тільки вкручую гніт, так щоб світло не падало далі столика біля ліжка. Я зовсім роздягаюся і підтягаю до грудей простирадло. Все тихо. Тільки стрекочуть цикади і гекони та чути рівне, тихе сопіння Огеново.

Починаю згадувати своє стражденне життя з того часу, як забрали чоловіка. Звичайно, доля зрадила мене. Нескінченна самотність. Повна беззахисність. Повсякчасний неспокій. Ніякої розради. Щоб вижити, доводиться ставати на коліна, продавати свою честь. Зазнавати постійної ганьби від хтивого звіра, який тільки розбухує в мені жагучу пристрасть...

Думки мої летять далі. Може, Тодже навмисне хоче зганьбити мене, позбиткуватися над моїм горем? Чи, може, він утратив чоловічу силу? Кажуть, таке буває з чоловіками. Здається, доля жорстоко покарала мене, зробивши жертвою чужого безсилля, прирікши мучитися від жаги без надії на втіху. Коли мені вже судилося стати наложницею Тодже, то я принаймні маю право звільнитися від своїх жадань — хоч як самій це огидно — коли він викликає мене до себе. Ну за що, за що доля обходиться зі мною так

незаслужено жорстоко! І — о сором! — я відчуваю, що в глибині душі молю бога повернути Тодже його силу! Я хочу, щоб якогось дня у нього вистачило сили втамувати ту пристрасть, яку він весь час роздмухує в мені!

Сон так і не йде. Вже глибока ніч. Майже стихло цвірчання комах. Цілковита тиша. На зміну звичним неспокійним роздумам приходять нічні мрії. Раптом чую — рипнули двері сусідньої кімнати. Я завмерла. Дивлюся в той бік, а сама не ворухуся. Лежу на спині, але очі прикуті до дверей. Вони повільно відчиняються. Я чекаю. На порозі з'являється невиразна тінь Одібо. Він обережно, нечутно наближається. Підходить все ближче. Помічаю, що він голий до пояса, тільки пов'язка на стегнах. Він майже коло самого ліжка. Бачу його на повний зріст. Кукса замість лівої руки. Могутнє тіло. Широкі плечі, мускуляста права рука. Тонкий стан... Справжній чоловік — навіть каліцтво не псує його.

Він підходить і стає в ногах ліжка. Я міцніше заплющую очі, щоб не зрадити себе. Чекаю, що буде далі. Він підходить ближче повільно-повільно. Зупиняється біля мене. Я зовсім роздягнена. Простирадло ледь приховує мою голизну. Він повільно схиляється наді мною, мало не торкаючись стегон, грудей, живота, знову стегон. Піднімає руку, ніби хоче погладити мене.

Раптом я мимовільно здригаюся. Він швидко віднімає руку і випростується. Я повертаюся на бік лицем до нього, але й далі прикидаюся, ніби сплю і не здогадуюся, що він коло мене.

Та ось закашлявся син. Якусь мить не ворухуся. Огеново кашляє все гучніше, тому я різко перевертаюся на другий бік, щоб заспокоїти його. Здається, цей рух відстрашив Одібо. Він починає відходити, навіть швидше, ніж прийшов. Розтираючи синові груди, я пильно стежу, як утікає Одібо. Не встигаю вгамувати хлопчикові кашель, як нічний гість вже нечутно вислизнув за двері і зачинив їх.

Я чекаю, чекаю. Та він не вертається. Ясно, чого він хотів. Я довго бачила в його очах тільки покору. Але те, що трапилося вчора ввечері, здається, показало його в іншому світлі, відкрило в ньому щось завжди приховуване, а саме — природні людські бажання, пригнічені залежністю від Тодже. Тож хіба моя вина, що мене потягнуло до людини, котра, як і я сама, є жертвою обставин, хіба моя вина, що в нашій з ним долі багато спільного, хіба моя вина, що моя розбурхана пристрасть переливає через край? Час іде, а я знову викликаю хвилююче видиво, відчуваю гарячий, мужній запах його плоті, бачу могутнє тіло, в якому, напевне, криється велика сила...

Мої очі напружуються, а тіло слабне від силуваного безсоння. Час від часу вертається думка: куди мене заведуть пристрасті? Чую кукурікання півня, що провіщає наближення ранку. Чекаю дня, хай би що він привіс мені.

ЕМУАКПОР

Це я зробив обрізання черепазі!

Це я вичистив зад слону, запустивши туди блоху!

Це я знищив скаженого пса, накапавши отрути на сліди, по яких він знаходив шлях додому!

За сорок сім років мого знахарювання жодна людина не мала ні причини, ні сміливості поставити під сумнів мої ліки. Я успадкував своє ремесло від батька, батько — від діда, дід — від прадіда, воно в мене в крові. Наша родина знахарювала споконвіку. По всій країні іґабо до самих земель, де живуть племена, що говорять у ніс, ніхто не розуміється на знахарстві краще за нас. Я віддам усе своє лікувальне причандалля тому, хто вийде і доведе, що це не так.

Тим-то мене ніби громом ударило, коли під мої двері підкотився Тодже. Оновуакпо і спитав, чи я певен, що дав

йому потрібні ліки проти поганої хвороби, яка підточила його чоловічі сили. Почувши це зухвале запитання, я спочатку онімів і ледве стримав лють. Але потім мені стало його жаль, бо він нагадував півня, якому відірвали гребінчик.

Це було вчора. Я щойно повечеряв і сів у дворі покурити люльку. Раптом ще здалека помічаю: хтось під'їздить до мого дому на велосипеді. Виймаю з рота люльку, підводжу голову і примружую очі, щоб краще бачити. В нашому місті кожне знає, що я ввечері не приймаю. А надто в такий непевний час. Тому, коли на схилі двя хтось їде до мене, та ще й так поспішає, я, природно, намагаюся ще здалеку виявити, хто це і що йому треба. Коли гість наближається і я впізнаю його, то знову відкидаюся в крісло, посмокуючи люльку.

— Тодже Оновуакпо, — вітаю я його, — син Умуко, Неза-тушленого Меча, що сам зітнув сто голів у битві між Урук-пе і...

— Облиш балачки, — він злазить з велосипеда і прихляє його до стіни мого будинку, — краще дай мені відповідь на кілька запитань.

— Невже твої запитання такі нагальні, що ти не дозволиш мені перерахувати всі подвиги твого звияжного батька?

— Годі базікати, кажу тобі. Є серйозніша розмова.

— Гаразд. Гаразд.

Я встаю з крісла і витрушую попіл з люльки. Він першим заходить до кімнати, на його обличчі досить неприязний вираз. Видно, що справа таки нагальна.

— Що сталося? — запитую в кімнаті.

— Сядь, нікчемний негіднику, і скажи, як у тебе вистачило духу так мене обдурювати?

— Ну-ну-ну-ну! — я на знак протесту підношу руку. — У мене чесна сім'я, і я чесно працюю. За всі роки, що я лікую людей, ще ніхто не посмів образити мене, і я не

збираюся вислухувати твої погрози. Крім того, це мій дім, і я тут господар. Тому сідай і розкажи все по порядку.

Він важко зітхає, та все ж сідає, поклавши коло себе на підлогу шапку з пір'ям і палицю. Я сідаю на лавці навпроти.

— У чому річ? — знову питаю і дивлюся йому в обличчя.

Він втупився в підлогу, але в його погляді — лють.

— Послухай, Емуакпоре, — він рвучко підводить голову. — Коли я плачу добрі гроші, то сподіваюся на добру допомогу.

— Так, — відповідаю я. — Коли людина платить мені, вона недаремно витрачає гроші. Ти мені так і не сказав, що сталося.

По очах Тодже видно, що він вухам своїм не вірить. Така у нього вдача. Відступи перед ним на крок — і наступної миті він вижене тебе з власного дому. Та я твердо дивлюся йому в обличчя.

— Кілька місяців тому, — скоряється він, — я прийшов до тебе за допомогою, і після твого лікування вважав, що все знову гаразд. Я не знав, що ти просто обдуриш мене...

— Притримай язика, сину, — перебиваю його. — Поговорімо відверто й чесно. Кілька місяців тому ти прийшов до мене з поганою хворобою. Ти скаржився на страшний біль, гнійні виразки, пухлини. Я оглянув тебе і зрозумів, що ти в тяжкому стані. Ти чесно признався мені, що розважався з повіями в Ідду. Я приготував для тебе ліки, і скоро ти знову став здоровою людиною. Якщо в тебе знову та ж сама хвороба, це означає, що ти знов утратив здоровий глузд. Тому розкажи мені все спокійно і відверто.

— Добре, послухай...

— Я давно слухаю. Я тільки хочу, щоб ти на мене добре подивився перед тим, як почнеш говорити. Я старий чоловік, старший навіть за твого покійного батька. Це я загоїв його рани після кривавої битви з нашими сусідами коло Охуху, і твій батько ніколи б не дозволив собі вдертися до

мого дому і виляяти мене. Тому вибирай слова, коли говориш зі мною. Зрештою, якщо ти певен, що я жорстоко насміявся над тобою, то можеш так само не сумніватися, що я здатен і на гірше. Одне слово, що сталося?

Він знову зітхає. Здається, я домігся, чого хотів. Я певен: якщо не просиш у людини грошей чи ще чогось, можна завжди примусити її поважати себе.

— У мене нічого не виходить,— каже він пригнічено,

— Що ти маєш на увазі? Це відбувається в тебе надто швидко чи зовсім не відбувається? Що саме?

— Не відбувається.

— Ого! Ти хочеш сказати, зламалася твоя вісь?

— Ну... якщо ти називаєш це так... хай буде так.

— Так-так! — кажу я.— Це зовсім інша річ! Здається, ми наближаємося до суті. Тепер розкажи, як усе це сталося.

Я набиваю люльку тютюном і підношу до неї сірник. На лобі в нього проступають краплі поту. Він виймає з кишені хусточку і витирає лице. Я не зводжу з нього погляду. А він не наважується підвести очі.

— Ну... знаєш,— починає він,— я радів, що перестало боліти. Доки я хворів, я тримався від жінки далі. Але, тільки-но мені полегшало, я покликав її, спробував... Ну... сам знаєш...

— Ні, не знаю! — заперечую.— Краще розповідай усе. Надто часто хворі не все розказують і тільки шкодять собі — чия тоді вина, коли вони від мене йдуть не з тими настановами? Ти не дитина, тому не мнися і розкажуй усе, як було.

Він відкашлявся і судомно ковтнув слину.

— Ну... власне, немає про що розповідати. Я пішов до неї, спробував, але... але нічого не вийшло. Нічого не вийшло.— Він знову витирає спітніле обличчя.— Пізніше я покликав її до себе... Я спробував довідатися... я хочу сказати, я ні в чому її не звинувачував. Я тільки спитав, чи не через неї це все. Бо такого... такого зі мною ніколи не

бувало. Я зрозумів: мої сили висушила якась невідома сила. Я гадав, біль минув — то й усе минуло. Мене більше не морозило, не боліло, як в минулі місяці. Тому я спробував поговорити з нею. Але сам знаєш, які жінки. Вона наче сказала, почала кричати на мене і те і се. Я й пальцем її не торкнув. Мені таке навіть на думку не спало, хоч я міг би задушити її за те, що вона принизила в мені чоловіка. Але потім я пішов до інших жінок. І знову те ж саме.

— До яких жінок?

— Забудь про це, — раптом заверещав він, — досить тобі знати, що я ходив до інших жінок. До порядних жінок. Усе було так само. Якось мені здалося, що виною всьому — мої тяжкі думи, я навіть напився в надії звільнитися від тяжких думок. Але й джин не допоміг. Здається, мені ніщо не допомагає. Послухай, Емуакпоре, ти не можеш вважати свою роботу закінченою, доки не вилікуєш мене остаточно.

— Не тисни на мене, — кажу я, вмоцнюючись зручніше. — Не тисни на мене. Коли ти вперше прийшов сюди і поскаржився на хворобу, я вилікував тебе. Тепер ти скаржишся на зовсім іншу хворобу, і вона зовсім не в'яжеться до тієї, першої. Вона потребує нового лікування й нової плати.

— Я знав, до чого ти хилиш! — кричить він. — І попереджую: коли ти й далі так грабуватимеш людей, котрі приходять до тебе, то дограєшся.

— Я роблю своє діло сорок сім років, і якщо мені буде потрібна твоя порада, я сам скажу тобі! А коли хочеш лікуватися, готуй гроші. А ні — то бігай собі містом, як вицищений лев, аж поки всі дізнаються про твою біду. Ну, то вибирай!

Він знову зітхає і чухає потилицю.

— Скільки треба заплатити? — питає.

— Отак краще. П'ять фунтів одразу, щоб я міг купити все необхідне для ліків. Потім прийдеш до мене з бараном,

цапом і півнем — мені треба вихолостити їх на ліки. Що ж до решти — покладися на мене.

Він витягає з кишені гроші і відраховує п'ять фунтів. Здається, він поспішає, може, тому, що наближається комендантська година, чи просто хоче швидше піти геть з його дому. Віддавши мені гроші, він підняв з підлоги шапку, палицю і підвівся.

— Тодже,— кажу я,— діло ділом. Але ми ж з тобою не чужі. Тому давай не будемо сьогодні прощатися в такому настрої. Сядь, перехилимо по чарці.

— Прибережи на інший раз. Я не думав, що ти тримаєш випивку.

— Як хочеш! — кажу я.— Ти можеш завжди розраховувати на мою гостинність. Вітай від мене свою родину.

— До побачення.— Він виходить.

Дивлюся йому вслід і хитаю головою. Невже це той самий всемогутній велет? Мені його шкода. Під час нашої розмови мені на мить здалося, що він упаде, досить тільки дитині штовхнути його патичком.

Але він сам винен у тому, що з ним сталося. Я завжди казав: гроші роблять із розумного дурня. Мало кого з тих, що бачиш навколо себе, можна назвати мудрим. Згадати хоча б цього самого Тодже. Звичайно, у нього є гроші. Але невже йому неясно, що в його віці вже не варто їздити в Ідду і волочитися за повіями! А тепер він утратив силу. Яку ж користь дали йому гроші?

Та й варто знати в такому віці, що все зло — в голові, і спробувати розвіятись. Та хіба ж такий індик змириться хоч би з якою невдачею! Я нічим не зможу йому допомогти. Зберу трохи чебрецю, крокодилячого перцю і лимонної трави. Дрібка солі, дрібка гною. Розмішаю все з пальмовою олією, і хай натирається, може, це його заспокоїть. А півень, баран і цап будуть дуже доречні в наші голодні часи! Не завадять мені й гроші,— він же їх усе одно викидає на повій. А йому буде наука.

Частина третя

Я знаю —
Чарівні квіти
Випромінують світло знадливе,
Та заглушені бур'янами
І неорані паші пиви.

Воле Шоїнка

Т О Д Ж Е

Я знаю: коли я їду містом і від мене тхне, мов од стерв'ятника, моя честь під загрозою. Я знаю, хворому не годиться питати лікаря, з чого зроблені ліки. Але мені дуже прикро, що від мене так гидко смердить. Коли їду на велосипеді, то змушений об'їжджати кожного перехожого, щоб вітер не доніс до нього жахливого запаху, щоб він не відвернувся від Тодже, зневажливо скривившись!

Недолугому Емуакпорові слід би знати, що я не простий хворий. Якби все було так, як має бути, я примусив би його самого прийти в мій дім і вислухати мої скарги, а не з'являвся б своєю персоною в його обшарпану хатину, не погоджувався б на принизливий огляд, не вислухував би недоречних зауважень.

Коли він дав мені пляшечку з ліками і я відкрив її, в ніс ударило смородом. Я негайно закрити її, сплюнув. Зіпершись на стіну, він сидів у кутку, курич люльку і дивився на мене.

— Хай тобі чорт, що ти налив у пляшку? — питаю негідника.

— Ліки — що ж іще? — відповідає він, не виймаючи люльки з рота.

— Знаю, що ліки, — знову спльовую. — А з чого вони зроблені?

— З цілющого зілля — з чого ж іще?

— З якого зілля?

— Я не можу тобі цього сказати. Це проти правил, сам знаєш.

— Чорти б забрали твої правила! Повинні ж бути якісь винятки. Я хочу знати, чим я повинен натирати своє тіло!

Та він не хоче відповісти. Просто відводить погляд, безтурботно покурюючи люльку.

— Послухай-но...

— Сам послухай, Тодже, — перебиває він мене, віднявши люльку від рота. — Що тобі дорожче — пристойність чи здоров'я?

— Річ не в цьому...

— Ні, саме в цьому. Якщо ти так прагнеш приємно пахнути, я залюбки віддам тобі гроші і кину ліки у вогонь. Та... якщо ти справді хочеш знати, з чого зроблено ліки, можу сказати тобі одне — в них є гній, овечий гній.

— Овечий гній!

— Так, овечий гній. Тепер ти задоволений?

— Хто може бути задоволений, якщо йому скажуть натиратися овечим гноєм?

— Ну тоді давай назад пляшку, а я поверну тобі гроші, — він простягає до мене руку. — Давай сюди пляшку.

Звичайно, я не віддав. Я зітхнув і сів у крісло. Надворі вечоріло, тому в кімнаті було темно. Я не хотів більше сперечатися.

— Ну, — кажу я, — як ними користуватися?

Він устає і спльовує у відчинені двері.

— З цього й треба було починати, — він оглядає мене. — Хіба ти прийшов кричати на мене? Для цього я надто старий.

— Гаразд, — кажу я, — перестань мене повчати і скажи, як уживати ліки.

Він знову сідає, відкашлюється.

— Дуже просто. Перед сном хильни добряче джину й натрися ліками. Не бери їх дуже багато. Досить намазати тонким шаром. Так само треба зробити, коли збираєшся до жінки.

— Що? — не можу стриматися. — Йти до жінки з такими пахощами?

Він знову оглядає мене з ніг до голови, кліпає, потім відводить погляд і закурює.

— У тебе біда, а не в мене, — каже він. — Ці ліки допомогли вже не одному, хто скаржився на те ж саме, що й ти, і я не думаю, що ти чимось кращий. Послухай мене, віра в ліки допоможе тобі швидше, ніж дурна любов до солодких пахощів. Ти сам би повинен це знати.

Він відкашлюється і знову спльовує у відкриті двері. А я тільки зиркаю то на нього, то на пляшку в моїх руках.

— Але на твоєму місці, — додає він, — я б дочекався, поки почнуть діяти ліки...

Так і сказав. Поки почнуть діяти ліки. А коли вони почнуть діяти? Скільки в мене лишилося часу? Введені в оману чиновники з Ідду вже починають випускати на волю деяких в'язнів. А що, як наступним буде Ошевіре? Через отого недоумка Рукеме тепер усе може бути. Але, гадаю, впертість таки занастить Ошевіре на першому ж виступі перед комісією. Та я не можу ризикувати. Поки його випустять, я повинен домогтися перемоги над його дружиною. Інакше все пропало, і на мене чекає подвійна ганьба: все Урукке дізнається, що я безсоромний спокусник, а сам я в глибині душі буду знати, що найповажніший громадянин міста — не чоловік. О боже, час підганяє мене...

Я повільно під'їжджаю до комірчини Одібо. Ставлю велосипед до стіни і навстіж відчиняю двері. Він сидить на підлозі, прихилившись до стіни, і дримає.

— Вставай, — кажу я. — Хто спить у такий час?

Він здригається, тре очі. Повільно підводиться з підлоги,

поправляє одяг. Мерзотник навіть не вітається. Я не без подиву помічаю, як, зиркнувши на мене, він пішов відчиняти маленьке віконечко. Невже відчув запах?

— Нащо ти відкрив вікно? — запитую я.

— Щоб було свіже повітря, — каже він.

— Навіщо тобі свіже повітря?

Він не відповідає, натомість повертається до мене спиною і йде до кімнати. Я помічаю, що він надто бариться, і починаю нервуватися.

— Ти що, збираєшся цілий вечір просидіти в своїй кімнаті? — кричу йому.

Знову жодної відповіді. Але чути, як він щось бурчить. Я підходжу до дверей кімнати, щоб дізнатися, що він там робить.

— Мерщій, дурню, — кажу я. — Що там з тобою?

— Нічого, — протягує він.

— То чого ти такий млявий?

Я ледве стримую лють. Клятий каліка, а ще живе з моєї ласки!

— Вчора в мене був тяжкий день, — каже він.

— Який такий тяжкий день? Ти ж нічого не робив, тільки їздив з машиною в Ідду по рис та ямс!

— Це не таке легке діло. У мене болить спина.

— А хоч би навіть вона в тебе зламалася! — кричу я. — Виходь негайно з кімнати і йди по дружину Ошевіре. І не гай часу! Я тебе навчу швидше повертатися!

Повільно човгаючи ногами, він виходить з кімнати, на його обличчі та в ході безсоромна непоштивість. *Шуо!*

— Де черевики, що їх я наказав тобі купити для дитини?

— На лавці, — він недбало простягає руку в бік лави.

— Бери їх і лети туди щодуху.

Він бере пакунок з черевиками і повільно виповзає з дому. Що таке! Одібо, цей найгірший серед людей, не поспішає виконувати мої накази, знаючи, чим це може скінчи-

тися! Якщо мені й зносити чийсь образи, то принаймні не від нікчемного каліки, що живе з моєї ласки!

Я сідаю на лаву і чекаю, доки прийде Аку. Я відчуваю, мене нудить від смороду ліків.

ОГЕНОВО

одібо знову заплющує очі, засинає, його великий ніс то піднімається, то опускається, щоразу, коли ніс піднімається, ніздрі більшають, з них стирчать волосини, і він схожий на великого чорного цапа, що часто заходить на наше задвір'я. вчора я накрив цапові голову казаном, його очей не стало видно, так само, як у маленького солдата на площі, що має на голові великий залізний шолом.

отак його ніс ворухиться у сні. *чому він не хоче подивитися на мої черевики?*

одібо, одібо, я кличу його і шарпаю за ногу.

він повільно розплющує очі, дивиться на мене, зітхає дуже голосно, позіхає, його рот червоний і чорний.

що таке, питає він, не заважай мені, каже він, я хочу відпочити.

подивися ще раз на мої черевики, прошу я.

дуже гарні, каже він, і знову заплющує очі.

але ж ти навіть не подивився, кажу я і знову шарпаю його за ногу.

він знову розплющує очі.

дуже гарні, каже він, послухай, ти їх переплутав.

він сідає і перезуває мене, щоб кожен черевик був на своїй нозі, отак, каже він, тепер дай мені поспати.

можна мені вийти ненадовго, питаю я.

куди, питає він, піднявши голову і витріщившись на мене.

я хочу показати черевики оного, кажу я.

навіщо, питає він.

я хочу йому показати, що мій тато купив мені нові черевики, кажу я. він завжди показує мені те, що йому купує тато, і каже, що мій тато не може мені нічого купувати, бо він у тюрмі. я так само хочу показати, що мені купив тато. звідки ти знаєш, що ці черевики тобі купив тато, питає він.

мама сказала, кажу я. мама каже, що тато купує мені подарунки і передає їх тобою.

одібо дивиться на мене і нічого не каже. потім киває головою, знову відхиляється до стіни і заплющує очі.

хіба не тато купив мені черевики, питаю я.

якщо мама сказала так, значить, тато, каже він.

він ледь розплющує очі, дивиться на мене, тоді киває і знову заплющує очі.

то можна показати їх оному, питаю я його.

ні, каже він, ти нікуди не підеш. мама сказала, щоб ти сидів удома, якщо ти вийдеш, он той солдат зловить тебе і захає в дуло автомата, ти більше нічого не зможеш побачити, не зможеш дихати, ти помреш там, і він тебе з'їсть.

я хочу показати оному, що мій тато добрий і купує мені гарні подарунки, мама каже, що мій тато добрий.

одібо знову спить. щоразу, коли його широкі груди і ніс піднімаються, ніздрі більшають, потім униз і все спочатку. я обережно спостерігаю за ним, чекаю, щоб він міцно заснув. тоді я тихенько відчиню двері й вислизну на вулицю.

його рот розкривається, ширше, ширше, нарешті він зовсім розкрився, видно чорні зуби, червоний язик, піднебіння. він не прокидається і не закриває рота, тепер я знаю: він міцно спить. тихо-тихо я підкрадаюся до дверей, обережно обходжу його ноги, щоб не зашпортнутися за них і не розбудити його. беруся за клямку, легко повертаю її, двері відчиняються й різко риплять. раптом одібо прокидається, розплющує свої червоні очі і шукає мене поглядом. я випускаю з рук клямку.

вернися, кричить він, ти куди зібрався.

нікуди, кажу я.

а чому ти стоїш там і відчиняєш двері, він тре очі, рот і сідає.

я тільки...

ти хотів утекти, каже він, вернися, сядь коло мене і не смій більше вставати.

я йду і сідаю коло нього. сутеніє.

коли повернеться мама, питаю я одібо.

дуже скоро, каже він. якщо ти ще раз спробуєш вийти надвір, я все їй розповім, коли вона повернеться.

тоді він знову прихиляє голову до стіни, заплющує очі. він кладе на мене одну ногу. та коли він знову міцно засне, я витягну ногу, дуже обережно, встану і вислизну кухонними дверима. тоді швидко побіжу до оного, викличу його з дому, і покажу йому черевики, які мені купив тато, і так само швидко прибіжу додому, доки не вернулася мама.

О Д І Б О

Як небагато потрібно, щоб почувати себе людиною! Це коли ти знаєш, що хтось доброзичливо, привітно глянув на тебе, коли твоє лице обвіє свіжий, чистий ранковий вітрець; коли тобі не страшно, що хтось за це тебе вилає! Надто довго тіло моє було в полоні страху. Відтоді як я підріс і усвідомив своє каліцтво, я жив з рабською обережністю; ховав свою куксу, мало розмовляв, мовчанкою відмежовувався від людей, уникав жінок від страху, що з мене будуть глузувати. А ще — я завжди пам'ятав слова покійного батька: бог ніякого діла не лишає недокінченим. Я стримував кожне бажання, вважаючи, що попри всі свої зусилля ніколи нічого не досягну. Я жив несправжнім життям, наче крадькома, немов полохлива, боязка тінь, безмовна, безлика, позбавлена гідності.

Тепер усе позаду! Позаду! Тепер я знаю, що я така ж сама людина, як і всі. У мене є бажання, їх треба задовольняти, у мене є поривання, їм потрібен вихід. Моє велике, міцне тіло не просто купа м'яса, як часто в лице мені кричав Тодже. Після того як та жінка підпустила мене до себе і я дав волю своїй завжди стримуваній пристрасті, я відчув, як вивільнилася від пут моя душа, як змінилося все моє єство. Тепер, коли Тодже назве мене нікчемною потворою, я просто не зверну уваги на його слова, бо знаю: світ навстіж відкрився переді мною.

Вчора вона вдруге повернулася дуже пізно. Я не заперечував, коли вона знову запропонувала переночувати в неї. Страх повертатися вночі додому і хтива надія знову під прикриттям ночі побачити її голе тіло примусили мене залишитися. Тоді я ще не сподівався на щось більше. Я ще надто боявся!

І от настав мій час. Усе стихло. Я тільки цього й чекав. Піднявся, щоб скористатися з нагоди.

На мені була лише набедрена пов'язка. Я підійшов до дверей і тихо відчинив їх. Заирнувши до кімнати, я знову побачив ліхтар на столі, зовсім укручений гнотик ледь блимав. Це мене трохи занепокоїло, але я не відступив. Врешті, всі лишують на ніч світло. Тому я опанував себе і пішов уперед, але дверей за собою не зачинив — а раптом доведеться тікати геть.

Повільно-повільно, навшпиньки крався до неї попід стіною — щоб не потрапити в світло лампи. Ні воця, ні Огеново не рухалися. Сьогодні він навіть не сопив. Я йшов і йшов, виважаючи кожен крок. Тут потрібна була обережність, а обережність — це все, чого мене навчило життя.

Діставшись нарешті до краю ліжка, я побачив таке, що запаморочило мене. Ліхтар давав дуже мало світла, та все ж досить, щоб виразно побачити обриси її тіла. Я аж рота роззявив! Минулого разу її хоч прикривало прости-

радро. А тепер вона лежала зовсім гола. Я відчув, як у мені зануртувала пристрасть, і затремтів. Жадібними очима я вдив по світлих вигинах і тьмяних впадинах цього сяйливого чуда. І тремтів усе більше. Я не міг далі триматися на ногах. Спершись на край ліжка, я схилився над нею й почав очманіло вдихати пахощі її шкіри. Я з насолодою вдихав уже знайомі, та все ж п'янкі пахощі, голова йшла обертом від солодких мрій. Але і цього виявилось мало. Кінчиками пальців я почав гладити її теплу шкіру, осяйні груди, гладенькі, мов річкові камінці, ноги. Мені здалося, вона відгукнулась на мої схвильовані дотики. І я не помилився. Бо раптом відчув, як важко вона дихає, з кожним подихом усе важче. Я завмер. А вона — ні. Я подивився на її очі, вони були напівзаплющені, а губи — розтулені. Я захотів випростатися і втекти, та вона раптом обхопила мене руками.

- Прошу! — вона задихалась.
- Що? — я весь тремтів.
- Не тікай! Іди до мене.
- Ні. Ні. Я не можу...
- Не бійся, — перебила вона. — Не бійся.
- А дитина...
- Не бійся! — Вона мало не закричала.

...Коли все скінчилося, вона глибоко зітхнула й сказала: «Дякую». Мене вразило це слово, а ще більше усмішка на її обличчі. Я так само зітхнув, але не міг вивільнитися від чарів пережитого. Я швидко встав і, сам собі не вірячи, кинувся геть з кімнати, наче пес, спущений з ланцюга, і зачинив за собою двері.

Я лежав на ліжку і намагався опанувати себе. Перевершено мої найсміливіші сподівання, коли вони в мене взагалі були. Сталось таке, про що я навіть не мріяв. На якусь мить мене охопив страх від того, що я ступив на небезпечний шлях, що я приречений, коли Тодже про все дізнається.

Але тоді... Я стрепенувся. Помалу я відчув, як мій мозок, мої думки звільняються від звичних кайданів. Туман розвіюється, думки набирають ясності. Тепер я вже не сумнівався, що Тодже використовує мій дім для любовних побачень з дружиною Ошевіре. Так, у цьому немає найменшого сумніву. Навіщо ж тоді парфуми, яскравий одяг? Навіщо примушувати жінку приходити саму, а не з сином? Навіщо виказувати їй ласку саме в моєму домі, коли набагато зручніше це було б у неї вдома? І для чого застеляти моє ліжко такими розкішними тканинами?

Хай там що, я надто довго зносив знуцання Тодже. Я надто довго терпів незаслужені побої. Це він повсякчас нагадував мені про моє каліцтво. Якби не він, то слова про те, що бог ніякого діла не лишає недокінченим, звучали б для мене зовсім по-іншому. Це він пригнітив мій розум, усього мене. А тепер я порозумнішав, і я щасливий, що помстився йому, щасливий, що залишив свій слід там, де, здається, він має наді мною безмежну перевагу. Там, на ліжку, я зрозумів усе. Я ніколи не скажу Тодже, що сталося між мною та дружиною Ошевіре, їй так само стане розуму мовчати. Але якщо він коли-небудь дізнається, то нічого не вдієш. Що було, те було. Як у нього є хоч трохи розуму, він махне рукою і про все забуде. Якщо ж він не прислухається до голосу розуму і зажадає пояснень, я подбаю, щоб усі жителі Урукке дізналися, як безсоромно він переслідував беззахисну дружину нещасного сина нашого міста. На відміну від мене, він має що втрачати. Як вижне мене, проживу і сам. А йому доведеться шукати інше місце для перелюбства. Врешті мені стало ясно, моя незалежність — пустий звук, доки я буду дозволяти їм зустрічатися у мене вдома, хай би що мені за це пропонували!

Іде війна, найнятися на роботу важко. Але як добре подумати, вихід знайдеться. Робітник потрібен *ототі*, щоб підмітати подвір'я і полоти город. Потрібен прибиральник на міському базарі. Потрібні робітники для відбудови міських

будинків, пошкоджених війною. Безперечно, робота знайдеться і десь-інде. З часом я назбираю трохи грошей і куплю маленьку ферму. Життя не легке для людини без руки, але, звичайно, не безнадійне. Бог мене не забуде. З його бодай малою допомогою я зможу прогодувати себе, як усі люди. Бог справді ніякого діла не лишає недокінченим!

Тільки-но перші промені дня зазирнули в кімнату, я швидко встав і вдягнувся. Тихо відчинив двері, вийшов, намагаючись зникнути якомога тихіше. Та коло дверей її спальні мені почулося тихе шепотіння.

— Ти вже йдеш?

— Так,— прошепотів я у відповідь і рвучко зупинився, хоч дуже не хотів знову дивитися на неї.

— Добре. Будь обережним.

— Дякую.

— Ми скоро знову побачимося, правда?

— Так... так,— відповів я невпевнено.

Так, наполягав мій розум, вимагаючи від мене твердості та рішучості. Так...

Я підходжу до свого дому і відчуваю, як свіжий ранковий вітер пестить моє обличчя. Я відчуваю, як на мене спадає безліч дрібненьких крапель роси. Я бачу, як вільно і сміливо ширяють у небі пташки, їм не потрібен для цього дозвіл, небо належить їм неподільно. Я бачу свою хатину — вона незалежно стоїть на своєму місці. Здається, похилилася ліва стіна. Сьогодні замішу глини, наріжу гілок і, як зможу, полагоджу стіну.

АКУ

Чи можу я присягтися, що не передбачала такого кінця? Розпач довів мене до такого стану, коли віддаєш перевагу гріху над видимістю гріха. Вірність та відданість похитнулися під безнастанним тиском, і ні тіло, ні мозок не мог-

ли довше боротися з невідступною спокусою. Воля розуму більше не здатна була підтримувати безвладний опір тіла, і тоді моя оборона впала, мов глиняна стіна під невблаганною хвилею дощу. І чи можу я тепер присягтися, що не передбачала такого кінця?

Любий мій Мукоро, я певна, де б ти не був, ти тепер кохаєш мене так, як я завжди кохала тебе. Ніщо, даю слово, ніщо ніколи не вирве тебе з мого серця чи з моїх думок. Адже я стояла пліч-о-пліч з тобою в тяжкі часи. Я допомагала тобі на плантації, і в місті всі хвалили мене й моє плем'я: мовляв, ці сімба таки справді роботящі люди. Коли федеральні війська наближались до міста і кожен сімба тікав від жорстоких погромів та самосуду озвірілої юрби, я не прислухалася до голосу власної природи, що радив мені теж рятувати життя. Я ховалася в джунглях, доки ти повернувся додому, бо навіть того страшного дня не уявляла, як житиму без тебе. Ти — єдине, що тримає мене на світі.

Отож ти повинен зрозуміти, чому я не змогла побороти спокуси. Понад три роки чекання без надії на те, що бог почує мої молитви, постійно підточували моє терпіння. Невідступний страх, що твої вороги зженуть свою злість на тому, що в тебе лишилося, не вигнав мене з міста. Але, на нещастя, я не могла прожити без допомоги Тодже і це поволі підточило мою непохитність. Безнастанним тиском на мою цнотливість, якій перестали бути опорою підточена гордість і зломлена воля, він розпалив у мені жагу; поволі безвільна покора переросла в палке бажання задовольнити цю жагу. Тепер скажи, мій коханий, хто міг би витримати все це і вийти незаплямованим? І все ж, якщо я можу дозволити собі одне безсоромне виправдання, так це те, що Одібо чимось нагадав мені тебе. Бажання пригорнутися до когось рідного обернулося для мене безмежною ганьбою...

Але що буде, те й буде. Хоч як мені гидко визнати це, мушу признатися, що мені стало трохи легше. Не знаю,

куди мене заведе життя, але я готова покiрно зустрiти майбутнє. Надворi вже ясний день. Я навстиж вiдчиняю вiкно. Видно, як iз-за далекого обрiю пiднимається блискуча золота куля, а за моїм вiкном у зеленiй павутинi гiлок весело й дзвiнко щебечуть птахи.

ОШЕВІРЕ

— Послухайте, пане Ошевіре,— втручається голова комісії.— Ви цілком певні, що не потребуєте адвоката? По-перше, адвокат надав би вашим доказам чіткої форми і зосередився б на головному. По-друге, ми змогли б уникнути непотрібних відхилень від суті справи; відколи ми вчора почали вас допитувати, ви своїми відповідями весь час заводите нас на манівці. Тепер скажіть, ви й досі відмовляєтеся від адвоката?

— Навіщо мені адвокат? — питаю я в свою чергу.— Хіба чесній людині потрібен адвокат? Якщо моїх власних слів не досить для засвідчення того, що я ні в чому не винен і заарештований без серйозного звинувачення, то я готовий погодитися з вашим тлумаченням моєї вини і прийняти ваш присуд. Я не потребую адвоката.

В залі, навіть в останніх рядах, мертва тиша.

— В такому разі прошу далі, пане Опубор,— звертається голова до члена комісії, що провадить допит.

— Послухайте, пане Ошевіре,— каже він.— Я розумію ваші почуття. Але допоможіть мені та собі з'ясувати правду. Спробуйте зібрати докупи думки і відповідати спокійно.

— Я відповідаю цілком спокійно,— кажу я.— У мене немає сумнівів у тому, що я тут говорю. Бог мені свідок.

Він зітхає і відвертається.

— Так, звичайно, бог — ваш свідок. Ви нам повторюєте це вже другий день підряд. Я знаю, що бог — ваш свідок, але він може бути чийм завгодно свідком і...

— Бог ніколи не буде свідком безчесній людині,— нагадую йому, бо він, здається, заговорився.— Бог може бути тільки свідком правди.

В залі гомін. Я відчуваю безмовну підтримку присутніх.

— Не ухиляйтеся від прямої відповіді, пане Ошевіре,— кричить майор Белло, підхопившись з місця.— Годі марнувати наш час своїми приказками та дотепами. Ми прийшли сюди не для того, щоб вислухувати дурниці.

— Дуже вам вдячний, пане,— кажу я могутньому солдатові.— Це ви заохали мене сюди. Коли вам донесли, що я підтримував окупантів, ви наказали забрати мене з дому і кинути в тюрму, навіть не давши попрощатися з дружиною та сином.

— Досить,— суворо наказує голова.— Досить про це. Відповідайте на запитання прямо і по дратуйте нас. Сподіваюся, ви не примусите мене вживати до вас суворі заходи. Продовжуйте, пане Оубор.

Член комісії відкашлюється. Кідає на мене швидкий погляд. А зустрівши мій не менш твердий погляд, опускає очі й дивиться на свої сплетені пальці.

— Тепер, пане Ошевіре,— починає він,— я хочу поставити вам ще кілька запитань. Досить простих. По-перше, вас звинувачують у тому, що солдати заколотників мали звичку відвідувати ваш дім. Як ви це можете пояснити?

— Вперше чую про таку звичку,— відповідаю я.— Якщо обвинувач скаже, що хоч два солдати колись заходили у мій дім, то я відповім, що це безсоромна брехня. І все ж таки дозвольте мені висловити все, що я думаю про це.

— Розкажіть тільки те, що ви знаєте,— піднявши вгору палець, наголошує член комісії.— Відомо, куди ми зайдемо, якщо ви почнете розповідати про свої думки й почуття, навряд чи в нас вистачить на це часу. Розкажіть тільки те, що знаєте.

— Гарзд,— кажу я.— Я розповім те, що знаю. Передо всім я хочу заявити вам, що в мій дім кілька разів прихо-

див один сімбійський солдат. І ніколи їх не приходило більше. Солдат той родом з нашого штату, точніше, з рідного міста моєї дружини. Навіть більше — вони жили на тій самій вулиці.

— Яке це місто?

— Укпеке.

— І як звали того заколотницького солдата?

— Очоного, — принаймні ми з жінкою так його називали.

— Далі.

— Він знав мою жінку ще вдома й відразу впізнав, побачивши її одного разу в Урукпе. Після того він кілька разів приходив до нас.

— Чого ви дозволяли йому приходити до вас так часто?

— А що мені лишалося робити — вигнати його за двері, коли я знав, чим це загрожувало?

— А вам тоді не спадало на думку, що той солдат кидав на вас тінь своїми візитами? Як ви гадаєте, що відчували інші жителі вашого міста, коли бачили, як вільно він до вас приходив?

— Інші жителі нашого міста нічого не відчували. Їм було не до того. Я розкажу вам, що діялося в місті під час сімбійської окупації. Можливо, тоді ви зрозумієте, чому я так поводився.

В той день, коли вони взяли місто, я був удома. Нам несподівано оголосили, що сімбійська армія зайняла весь штат, і попередили: кожного, хто чинитиме опір, розстріляють. Спочатку ми не знали, як поводитися за цих нових обставин. Ми потрапили в особливо складне становище, бо в нашому місті жило багато людей з племені сімба. Наші племена — сусіди. Багато жителів нашого міста і я сам одружилися з жінками сімба, мали з ними дітей. Тому нам було важко за один ранок змінити погляди і відвернутися від людей, з якими нас пов'язувала довголітня дружба. Людина не може відмовитися від свого брата тільки тому, що той заразився коростою. Отже, кілька днів ми приглядали-

ся, намагалися зрозуміти, до чого воно йдеться. Але все лишалося без змін. Нам дозволили, як і раніше, ходити на поле. Жінки, як і раніше, ходили на базар. Ми жодного разу не чули, щоб когось застрелили. Звичайно, час від часу ходили чутки, ніби хтось із солдатів посварився чи побився з кимось із городян. Але, здавалося, усе було як і раніше.

Навіть більше — самі солдати прагнули завоювати прихильність населення. Я готовий запрягтися власним життям. Ті солдати, які мали в Урукпе знайомих чи родичів, ходили до них додому — і мій дім не був винятком. Можна було побачити, як вулицями нашого міста разом з сімбійськими солдатами прогулювалися його жителі, і не лише сімба родом. Тому такі стосунки, в яких ви мене тут звинувачуєте, підтримував не один я. Крім того, під час окупації деякі солдати сімба одружилися з нашими дівчатами. Хай-но мені хто скаже, що солдати примушували дівчат одружитися, то я спитаю, чому ж тоді вони просто не викрали їх! Родичі деяких дівчат навіть справляли бучні весілля. Як хочете, я можу назвати їхні імена.

Але й це ще не все. Я хочу нагадати вам про одну подію, що, можливо, роз'яснить, як ставилися жителі нашого міста до сімбійської окупації.

Сімбійські військові власті недвозначно натякнули, що не збираються терпіти найменшого опору з нашого боку. Вони запевняли, що прийшли захистити місто від нашого уряду, який зовсім не піклувався про нас. Вони хотіли, щоб ми вважали їх визволителями, але попереджували, що немилосердно покарають кожного, хто підніме проти них голос чи хоч пальцем ворухне. Як я вже сказав, коли вони зайняли місто, ми трохи розгубилися. Ми не знали, що робити, що говорити. Ми не могли уявити, що війна докотиться аж до нашого міста. Дорога до нього неасфальтована й дуже погана. Міністри чи державні чиновники з Ідду навідувалися до нас рідко. Ми думали, всі забули про

наше існування, тож чи обходила нас війна, якої ніхто з нас не хотів? А що нам справді погрожували і не захищали наших інтересів, то ми, цілком природно, мали відчувати вдячність до кожного, хто став на наш захист. У нас не було змоги глибше поміркувати про все, бо ми взагалі не дуже знали, що діється.

Рада вождів мала ухвалити одне рішення. Тоді я був членом тієї ради і визнаю, що брав участь в обговоренні, про яке зараз розповім. *Отота* скликав нас і спитав, як нам поводитися за нових несподіваних обставин. Я вже сказав, тоді ми погано розуміли, що й до чого. Крім того, не дуже посперечаєшся з тим, у кого в руках автомат. Тому ми вирішили запросити на раду командувача сімбійських військ в Урукпе. На тих зборах ми — всі члени ради, що зібралися в домі *ототи*, а не в нашій міській управі, — запевняли командувача в надійній підтримці і пообіцяли видавати йому кожного, хто спробує сіяти розбрат. Тоді це для нас було найголовнішим. Ми не хотіли розбрату, ми не хотіли, щоб хтось порушував наше мирне існування: кожного, хто на смілювався не погоджуватися з військовою владою — хай би які були на те причини — ми вважали порушником порядку, який прагне накликати біду на місто. Таким було наше справжнє ставлення до окупації.

Отота послав оновісника розголосити цю ухвалу по вулицях. Ми не хотіли розбрату. Городяни повинні підтримувати військовою владою. Порушників будуть затримувати і передавати в розпорядження влади, і тоді хай їм бог помагає. Місто підкорилося.

Безперечно, командувач став нашим другом. Кілька разів він заходив додому до *ототи*, відвідував і деяких інших членів ради. До мене він не приходив, хоча, звичайно, в той час я вважав би це за велику честь. То невже я буду звинувачувати *ототу* чи інших членів ради в тому, що їх відвідував військовий командир, коли відомо, що всі жителі Урукпе вітали сімбійців або принаймні не чинили їм опо-

ру? Чому саме мене переслідують за те, що простий солдат, навіть не офіцер, кілька разів зайшов у мій дім?

— Але, пане Ошевїре, хіба ви не розумієте, що ваше становище особливе? Ваша дружина — сімба, і тому цілком природно, що коли солдат заколотницької армії приходив до вас, цьому надавалося більшої ваги.

— Але ж в Урукпе багато людей мають дружин сімба!

— Правильно, але чому саме вас обвинувачують у підсобництві ворогам?

— Цього я не знаю. І, мабуть, ніколи не дізнаюся, — відповідаю я трохи спантеличено. — Але скажу таке: коли федеральні війська зайняли місто, всі, хто походили з племені сімба, втекли, серед них — безліч жінок, давно одружених з такими людьми, яких ніяк не назвеш пособниками заколотників. Ще раз кажу — всі жінки втекли, не можу згадати, щоб хоч одна залишилася, багато з них забрало з собою дітей. А моя дружина залишилася. Вона не втекла. Тепер подумайте: якби ми відчували за собою якусь вину, якби ми робили щось на шкоду нашому містові, невже б нам стало сміливості залишитися в місті, тоді як озвірілі юрби в нестямі чинили розправу й злочинства? Тож, коли моя дружина забула, що вона сімба, і не втекла разом з одноплемінниками, навіть у дні погромів ніхто не згадав про її походження, чому ж раптом це набуло такої ваги, бо хтось згадав, що звичайнісінький солдат кілька разів заходив у наш дім?

Член комісії зітхає і опускає очі. Правду не приховав.

— Ще одне запитання, пане Ошевїре, — каже він, витираючи хусточкою лице. — Вас так само звинувачують у тому, що ви допомогли втекти кільком солдатам заколотницької армії, коли федеральні війська зайняли місто. Що ви на це скажете?

— Я врятував життя одному беззахисному хлопчикові, — кажу я з притиском на кожному слові. — І якби я знову попав у таке становище, то вчинив би так само.

— Гаразд, ви врятували беззахисного хлопчика. Розкажіть нам, за яких обставин ви врятували життя того... «беззахисного» хлопчика.

— Нема тут над чим зловтішатися. Та все ж я розкажу.

— По-перше, якого це було числа?

— Цього я не пам'ятаю. Хіба я міг передбачити, що колись мене притягнуть до відповідальності за те, що на моєму місці зробив би кожен?

— Добре, не повчайте нас, а краще розкажіть.

Я відкашлююся.

— Це було надвечір. Федеральні війська зайняли місто. Була велика колотнеча. По всьому місту гасали юрби оскаженілих людей і чинили розправи над тими людьми з племені сімба, які випадково залишилися тут. Весь день я пробув з родиною вдома. Але до вечора все втихомирилося, і я вирішив — можна знову виходити. Я щось забув на фермі, здається, ключ. Тому подався по нього. На фермі я пробув, мабуть, кілька хвилин, коли почув з дороги якийсь гамір. Озирнувся й побачив: до мене біжить переляканий хлопчик. Він мчав щодуху і геть засапався. Коли він підбіг, я помітив його червоні очі, кров на чолі. На ньому були тільки подерті шорти. Він упав переді мною на коліна, важко дихаючи й схлипуючи.

«Врятуйте мене, пане,— благав він,— мене хочуть убити».

Мені стало шкода його. Такий маленький хлопчик, років дванадцяти-тринадцяти — не більше! А як благав! Я відчув: коли він загине, це буде моя вина. Треба його врятувати. Я не мав ні часу, ні духу допитуватись, чому за ним женуться, крім того, я надивився того дня на страхіття і не бажав смерті хлопчикові, який за віком міг би бути моїм сином. А натопи мчав по його гарячих слідах.

Коло ферми лежав трухлявий порожнистий стовбур баобаба. Я показав на нього й прошепотів:

«Швидко залазь досередини!»

Не встиг він пірнути всередину стовбура, як з диким ревінням, розмахуючи ціпками і мачете, до мене підкотилась юрба.

«Де заколотник?» — вони мало не затоптали мене.

«Заколотник? — відказав я сторопіло. — Я бачив тільки, що он туди, в джунглі, побіг якийсь хлопчисько».

Більше вони нічого не питали. Помчали в той бік, куди я показав, і вмить зникли в джунглях. Тоді я покликав хлопчика, і він побіг у протилежний бік. Більше я його ніколи не бачив, але вірю, бог допоміг йому врятуватися від осатанілої юрби, що хотіла вбити його. О боже, щоразу, згадуючи про той випадок, я не так тішуся, що врятував людське життя, як дивуюся з того зла, що опанувало серця людей.

— Це зайве доповнення, пане Ошевіре, — втручається член комісії. — Скажіть мені одну річ. Невже ви не знали, що деякі солдати ворога відстали й ховалися в місті, в той час як федеральні війська намагалися їх виловити?

— У тій юрбі, що гналася за хлопчиком, не було жодного солдата федеральних військ. Всі були цивільні, принаймні я не помітив жодної людини у військовій формі.

— Ви добре дивилися?

— Ну, людину в формі важко не помітити. А мені в око не впала жодна форма.

— Скільки душ, на вашу думку, було в тій юрбі?

— Не знаю. Дуже багато. Мабуть, душ двадцять чи й більше.

— І ви пам'ятаєте, як був одягнений кожен з них?

— Ні, не пам'ятаю. Але якби хлопчика ловили федеральні війська, гадаю, у натовпі було б більше солдатів, ніж цивільних.

— Гаразд. Але хіба ви не вважаєте громадянським обов'язком цивільного населення допомагати солдатам федеральної армії виловлювати заколотників?

— Можливо. Хай так. Але той хлопчик не міг бути солдатом.

— Чому ви такі впевнені, пане Ошевіре?

— Він був без форми. Сімбійські солдати, що стояли в Урукпе, завжди носили форму.

— Але ж ви щойно сказали, що на ньому були подерті шорти.

— Так.

— Чому ж ви певні, що це не залишки форми?

— Ну, я...

— Крім того, пане Ошевіре,— перебиває він,— невже ви не знаєте, що багато сімбійських солдатів, щоб утекти, перевдяглися в цивільне, тільки-но федеральні війська зайняли місто?

— Так, тоді я не думав, що після того, як місто захопили федеральні війська, там могли залишатися сімбійські солдати. Я вже казав, це було ввечері. Федеральні війська на той час зайняли все Урукпе,— а перед тим два дні обстрілювали місто,— тож мені й на думку не спало б, що хтось із сімбійських солдатів при здоровому глузді міг залишатися в місті.

Він пронизує мене поглядом і хитає головою.

— Пане Ошевіре,— каже він,— можна вибачити ваше цілковите невігластво щодо військової стратегії — сумне невігластво. Ви не знаєте, що вже здобуте місто не раз утрачають тільки тому, що перемогу не було закріплено «прочисткою» території, тобто не знищено ворога до останку та не усунено інших небезпек. Повторюю ще раз, я вибачу вам це невігластво. Але скажіть мені одну річ, пане Ошевіре. Як ви могли просто сховати переслідувану людину, не знаючи, за що її переслідують? Якби ловили злодія, невже ви так само сховали б його тільки тому, що його життю загрожувала небезпека?

— Хіба звичайного злодія переслідуює юрба з двадцяти чи більше чоловік, розмахуючи ціпками та мачете? Ні! Такого

в нашому місті не буває. Коли ми ловимо злодія, то не озброюємося ціпками та мачете, ми хочемо *схопити* його і передати до рук поліції.

— А якщо він озброєний, ви так само переслідуєте його з великими руками?

— Ну, той маленький хлопчик був беззбройний, тому нащо взагалі було гнатися за ним із такою страшною зброєю. Крім того, я вже сказав, то була неспокійна пора. Досить того, що я на власні очі бачив, що сталося з кількома місцевими сімба, котрі потрапили до рук знавцівних погромників, і не міг дозволити, щоб на моїх очах те ж саме спіткало маленького хлопчика. Ні, такого я не міг стерпіти.

Член комісії переводить дух і знову просвердлює мене погрозливым поглядом.

— Пане Ошевіре, а чи не врятували ви того... хлопчика тому, що ваша дружина — сімба?

— Я не буду заперечувати, що це річ можлива, але в ту хвилину таке не спало мені на думку.

— А про що ж ви думали?

— Той хлопчик був для мене просто людиною, та й усе. І тепер він для мене просто людина. Мене глибоко вразило те, що людському життю загрожувала небезпека. Хоч його лице спотворив страх, я добре бачив, який він юний, і не міг дозволити, щоб він потрапив до рук безжальної юрби, ладної роздерти його у мене на очах. Мене тривожило, що багато жителів нашого міста зовсім утратили глузд і безпричинно переслідували й безжально катували безпомічних людей, котрі ніяк не могли бути солдатами. Можливо, ви маєте рацію, і мої почуття справді пов'язані з тим, що моя дружина — сімба. Але я хотів би вірити, що на сьогодні ще залишилися тверезі люди з милосердними серцями, які нізащо в світі не виправдали б жорстокого беззаконня, що панувало в нашому місті у ті нещасливі дні. На серці в мене тривожно, бо мене збираються покарати

лише за те, що я пожалів дванадцятирічного хлопчика, якому загрожувала смерть від рук юрби. Хай би там що він зробив. Але мені не соромно і не страшно за мій вчинок. Я не зречуся його навіть під страхом смерті, бо знаю, що поводився так, як мені веліло серце і без будь-якого наміру стати на дорозі федеральній стратегії. Сам бог мені свідок.

Член комісії зітхає й хитає головою.

— У мене більше немає запитань, ваша честь, — звертається він до голови і витирає лице.

В залі глухий гомін. Голова радиться з членами комісії. Я не знаю, про що вони говорять, але однаково не боюся. Чесній людині нічого боятися, навіть якщо їй загрозить незаслужений вирок. Стій прямо і непохитно. Правда й честь завжди переможуть, чисте серце ніколи не програє.

— Гм, — починає голова, і зал замовкає. — Ми завершили розгляд цієї справи, і я оголошую її закритою. Зараз перерва. О другій годині комісія перейде до наступної справи.

Голова та члени комісії встають. Всі в залі — і ми так само — встають. Ми чекаємо, поки комісія вийде, а потім глядачі з грюком пробираються до виходу.

Я з трьома товаришами виходжу під конвоєм двох озброєних солдатів та полісмена, що привели нас сюди. Надворі вже зібралася юрба, щоб подивитися на нас. Так буває завжди. Роззяви мене вже не турбують. Крім того, не думаю, що на мене, неголеного, в брудному одязі, дуже приємно дивитися. Ми йдемо до тюремної машини, та раптом я помічаю, як до мене крізь натовп пропихається якийсь молодик, — та це ж Рукеме власною персоною, той самий, що намагався очорнити мене перед комісією! Він підходить і зупиняється коло мене. Він чимось збентежений. Тремтить, у помутнілих очах — сльози. Не знаю, чого йому від мене треба цього разу, та про всяк випадок усміхаюся. Він мовчить, я починаю розмову першим:

— Що сталося, Рукеме? Сподіваюсь, у тебе все гаразд?

Він весь труситься, ковтає слину, намагаючись стримати ридання.

— Повір, Мукоро,— затинається він.— Я не винен. Мене силою втягли в це. Прошу, прошу, повір мені.

— Е, забудь про давнє,— заспокоюю його.— Я все розумію і не тримаю на тебе зла. Одне скажи мені: як там моя дружина, син? Ти їх бачив?

— Так. Так,— він не може заспокоїтися.— У них все гаразд. Живі-здорові.

— Добре. Дякую тобі.

Солдат підштовхує мене прикладом автомата і люто хрипить:

— Вперед!

Я спотикаюсь і мало не падаю від удару. Озираюся на солдата з тихою посмішкою на обличчі. *Не перестарайся, друже. А то нікого буде застрелити, як прийде час.* Нас заникають у тюремну машину.

Т О Д Ж Е

Не скажу, щоб я не намагався дотримуватися порад знахаря. *Якщо ти повіриш у силу ліків*, сказав він, *вони допоможуть*. Звичайно, я старався повірити в силу ліків. Я зробив усе можливе в межах того часу, який, на мою думку, залишався мені, терпів жахливий сморід, що безчестив мою особу. І все марно. Я не міг напружитися як треба. Забрав собі в голову, що непристойний запах мого тіла ніяк не паує в коханні.

Та хоч я відчував, що сили мої ще не досить зміцніли, був певен,— а тепер упевнений ще більше,— що мій час безжально збігає. Емуакпор радив: *зачекай трохи*. Та як важко прийняти цю пораду! Не знаю, скільки саме треба зачекати, але мені зовсім не хочеться знову йти до цього негідника, щоб почути, що треба чекати, скажімо, три мі-

сяці. Хто знає, що скоїться завтра? Ранкові газети повідомляють, що справу Ошевїре закрили,— всі чекають вироку військового губернатора. Невже мені чекати, доки його випустять з тюрми і в якомусь безглуздому наказі оголосять, що він вільний, і він переможно повернеться в Ідду в Урукне, я ж спіймаю облизня?

А тепер, здається, з'явилася нова причина для турбот. Цього разу — від самої дружини Ошевїре. Я завжди розраховував на її безвідмовну підтримку, власне, на сліпу покору. Я знав: жінка, що зобов'язана мені життям, ніколи не зважиться перечити мені. Але те, що сталося під час нашого останнього побачення, налякало мене. Я не просто відчув, що їй огидний мій сморід, мені здалося,— а це набагато гірше,— що, зовні покїрна й насивна, вона вся так і наїжилася проти мене.

О боже, я не можу собі дозволити поразки...

О Д І Б О

Звичайно, я знаю, що не маю права встрявати в його стосунки з дружиною Ошевїре. Яке мені діло до того, що двоє людей самохіть погрузли в нестримний розпусті. Але мені дуже дошкуляє те, що їхні стосунки — нескінченне джерело моїх припущень. Гадаю, будь-кому набридне, коли хтось без кінця топтатиме його. Я певен, будь-кому набридне віддавати свій дім під сумнівні зустрічі, та ще й раз у раз чути, що ти дурень і недоумок. Набридло мені все це. Страх набридло!

— Не говори нічого,— каже вона, коли я заходжу до неї.— Я знаю, нащо ти прийшов.

Я вдивляюся в її обличчя, бо не розумію, як сприймати ці слова. Але, безперечно, вони мене тішать. Я відчуваю, що нас із нею щось пов'язує.

— Так,— відповідаю.— Але ви можете не йти, якщо не хочете.

Кладу коло дверей торбинку з ямсом, ставлю галон гасу і подаю їй гроші, які передав Тодже.

— Дякую,— вона тупо дивиться на свіжі однофунтові папірці, що я вклав їй у руку.— Але що я можу вдіяти? У мене немає вибору.

З кімнати вибігає хлопчик:

— Одібо, я змайстрував новий автомат. Великий автомат. Показати?

— Так. Покажи,— відповідаю.

Він повертається до кімнати по «автомат».

— Немає вибору? — перепитую я. Сам не знаю, що сказати.— Шу... можна послатися на хворобу або вигадати щонебудь.

— Так,— наче від сорому, вона закриває долонею обличчя.— Знаю. Але на скільки вистачить такої відмовки?

— Ось автомат, Одібо,— Огеново простягає мені довгу товсту палицю з гострим кінцем.

— Забери геть свою палицю і не заважай нам,— кричить його мати. Вона вириває в нього палицю і шпурляє її назад у кімнату.— Іди в кімнату і зачини за собою двері. Сиди там, поки я покличу.

Ображений хлопчик повільно бреде в кімнату, закусивши зубами комірець сорочки. Гучно грюкає дверима.

— Не треба на нього так кричати,— прошу я.

Вона бурмоче:

— Комар набридливий, а не дитина!

В кімнату крізь двері й вікна влітає вечірній вітерець. Здається, наче ми чекаємо один від одного якогось рішення.

— Ти ж розумієш, я не хочу йти до нього,— каже вона.

— Тоді не йди! — відповідаю я роздратовано.

— А що ж робити?

— Не знаю.— Я не хочу дивитися на неї, бо тепер вона не викликає в мене жалю, а тільки дратує.— Зрештою, як-

що ти справді не хочеш зустрічатися з чоловіком, можна придумати тисячу пояснень, щоб виправдатися.

— Ти знаєш, скільки він робить для того, щоб ми вижили,— я й моя дитина. Ти не можеш не знати.

— Нічого я не знаю. Я знаю тільки, що він робить для мене. Не пам'ятаю такого ранку, щоб я не прокинувся з думкою про ті образи, якими він закидає мене вдень, тоді, як я вірно служу йому. Все це починає...

Раптом з висоти, з-над даху, чується протяглий рев моторів. За ним — оглушливий вибух, у відповідь десь недалеко починають ляцати зенітки. Зразу ясно — це наліт! Швидко перезирнувшись, кидаємось до спальні.

— Мерщій! Сюди! — кричить вона і хапає Огенову за руку.

Ми пірнаємо під ліжко і падаємо долілиць. Надворі все гримить і тріщить. Час від часу чути крик, голосіння, чути, як валяться будинки. Аку міцно притискається до мене, а я — до неї. Випадково, не навмисне, я погладив її. І хоч в ці хвилини нас з'єднала тільки небезпека, я відчуваю, як у мені росте впевненість, що своє надбання я не тільки нікому не віддам, а навіть не розділю з тим, хто бажає мені зла.

ОКУМАГБА

Таки не зміг я цього зробити. Мені було занадто скрутно — я не наважився розтрити голову богоненависній розпусниці.

Надто швидким і несподіваним був цей напад — із повітря і на землі водночас. Зразу після нальоту наскочили партизани, і я зробив усе, що міг зробити в ту хвилину. Спочатку почався повітряний наліт. Цього разу літаки налетіли рєвучою хмарою — їх було чотири, всі набагато більші за ті, що прилітали дотепер, вони скинули досить бомб,

щоб поховати під землею все наше місто. Я перелякався й розгубився. Коли наді мною пролетів перший літак, я дав по ньому довгу чергу. Я навряд чи влучив, та принаймні відчув, що виконую свій обов'язок. До кінця нальоту я спорожнив половину магазинів.

Одна бомба впала зовсім недалеко від мене. Вона ні в що не влучила — впала на пустище, — а вивернула таку вирву, що в ній могли б вільно вміститися шістдесят чоловік, а за кілька кроків мало не з корінням вирвало мангове дерево, воно небезпечно похилилось, от-от упаде. Не одна бомба впала на місто — все місто в сльозах!

Не встигли зникнути літаки — цілі й неушкоджені, хоч наші зенітки не змовкали всі двадцять хвилин — як по всьому місту почулося: «Та-та-та!» Це заколотники обстрілювали наші позиції в східній частині міста. Вмить партизани вже в центрі. Вони вбивають усіх на своєму шляху у відчайдушній спробі захопити наш переляканий, розгублений гарнізон. Партизани розбіглися по всьому місту. Мабуть, вони хотіли посіяти безлад у наших військах, примусити нас тікати. Але вони схибили в розрахунках. Їхні бійці опинилися надто далеко один від одного. Один тут, другий там, а два ще десь. Неподалік від мене солдат застрелив козу і відволік її вбік. А скоро його самого скосила автоматна черга.

Коли він упав, я зрозумів, що треба й мені зайняти бойову позицію для наступу та оборони. Мерщій вбігаю в зал управи і добре замикаю двері. Всі вікна зачинені, це мене цілком улаштовує. Підсуваю до одного вікна стіл і вилізаю на нього. Просовую дуло автомата в отвір над жалюзі. З цієї позиції я добре бачу і можу знищити будь-якого ворожого солдата, що підійде надто близько, а самого мене не видно. Не простояв я там і двох хвилин, як пробігають двоє, з такими маленькими, наче іграшковими, автоматами. Негайно випускаю коротку чергу — один солдат падає. Другий злякано відскакує. Якби бій був рівним, він дав би

мені духу, бо, видно, був добрим стрільцем. Швидко зметкувавши, він послав у жалюзі кулю, що просвистіла за два дюйми від мого правого боку. Та, звичайно, він не міг мене бачити, а я прошив його ще однією чергою. Солдат випустив з рук автомата. Завив, як скажений пес, і впав за крок від свого товариша.

Я мало не поцілував автомат за добру службу, та не було часу. В моїй стороні заколотники більше не з'являлися. Мабуть, здалеку відчули, що тут полягло вже двоє,— кажуть, у заколотників добрий нюх. Але ще протягом трьох годин десь поряд не припинялася шалена стрілянина. Щоб не стати зручною мішенню — мене було видно в діру, пробиту моїм безталанним ворогом,— я пересунув стіл до іншого вікна. Впродовж усього бою я стояв там, мої ноги підгиналися від страху перед найгіршим. Не встигли змовкнути останні постріли, як настала ніч, і місто помалу западало в неспокійний сон.

Надто гаряча видалася пора, і я просто не міг вийти з мого сховку, щоб порішити розпусну заколотницю. Якби наприкінці нальоту я почувався трохи безпечніше, то вискочив би й зробив своє діло. Треба було тільки вибити автоматом вікно чи розчинити двері і перестріляти всіх у тому домі. А там була жінка, її син і той калікуватий виронок — Одібо. Я бачив, як він заходив туди під вечір, і не думаю, що він вислизнув за час довгого нальоту і стрілянини.

Тепер я певен: там робляться якісь нечисті діла. Каліка навіть кілька разів ночував у тому домі. В мені все кипить, коли я бачу, як він заходить туди. Я б з радістю порішив цього недоумка і назавжди спекався дурного наряду. А то стою тут, відкритий усім вітрам, і дивлюся на їхню розпусту!

Та я не посмів підійти до того будинку не тільки через стрілянину. Надто добре я знаю, що могло статися зі мною, якби я всіх їх перестріляв. Наш божевільний майор пі-

шов би на все, щоб установити причину їхньої смерті. Якщо в нього вистачило розуму охороняти (та ще й як охороняти!) заколотницю, то вистачить так само наказати пильно обстежити кулю, якою вбито заколотницю, аби тільки запевнити себе, що він зробив усе для захисту богоненависної істоти, хоч і не вберіг її від ворожої кулі. Атож, наш майор здатний на таке, і тоді у мене залишиться одна дорога — на розстріл.

А коли-небудь... коли-небудь... Я не буду стріляти і маршувати кулі на нікчемну істоту. Є багато способів убити собаку. А я дуже хочу це зробити. Тоді я зможу повернутися на службу, про яку мрію. І горе майорові, якщо він мене знову пошле в наряд охороняти заколотників замість того, щоб охороняти від них наше місто.

А Л І

Наші втрати надто великі, *о аллах!* Надто великі. Внаслідок бомбардування загинуло двадцять два солдати і п'ятдесят сім цивільних. Загинули цілі сім'ї, повалено будинки. Базар згорів дотла. Бідному старому Божасилі теж дісталося — немає вже ні його, ні його сім'ї. Коли горів базар, полум'я перекинулося на сусідні будинки. Старий мав рацію, коли говорив, що під час наступного нападу заколотників усе буде інакше. Під час партизанської атаки — п'ятнадцять цивільних і сто тринадцять солдатів. Багатьох — і солдатів, і цивільних — поранено, немало з них навряд чи виживуть.

Я не бачив усіх потерпілих. Хоч ми й відбили обидві атаки, в гарнізоні безлад, я тільки й можу зібрати офіцерів і накреслити план дальших дій, а також визначити, яке підкріплення треба просити в штабі. Крім того, мені боляче дивитися на горе, а воно на кожному кроці, куди не кинь оком. Тепер у мене не вистачить терпіння вислухувати

поради вождя Тодже, що мені треба було робити раніше і що робити далі. Я відчуваю: обов'язок солдата набуває для мене першочергового значення, не виконати його — заслужити вічну ганьбу.

Звичайно, залишається незмінним мій обов'язок охороняти життя цивільних та їхні громадянські свободи, але віднині я всі сили віддам розв'язанню проблем війни, зменшивши до мінімуму час на роботу з населенням.

Аллах! Яке лихо...

Т О Д Ж Е

Отже, вони знайшли відмовку: повітряний наліт і стрілянина! Зробити те, що їм належалося, завадили обставини. Йй, бачте, обставини перешкодили прийти до мене на побачення в дім Одібо. Але я рахував кожну хвилину і знаю, що послав по неї того виродка за сорок хвилин до нальоту. Що вона весь цей час робила? Він каже, йому довелося один раз переночувати у неї вдома. Невже і тепер він побоявся вислизнути і в темряві добігти до свого дому, хоч наліт і стрілянина давно скінчилися? А тим часом я, наче в'язень, сидів у його халупі, бо ж кортіло побачити, як він повернеться.

Гаразд, навіть якщо не можна було повернутися додому вночі, то чому він прийшов так пізно, коли сонце вже було високо? А додати до всього ще ту зневагу, що останнім часом виказує жінка, і млявість, із якою цей мерзотник виконує мої накази...

Все це нестерпно — просто *нестерпно!* Мені перечать люди, що завдячують мені саме своє існування! Нестерпно! Я заманю їх у пастку...

Це рай! Щоб жінка не тільки не гребувала бідністю мого дому, а, навпаки, залюбки тут бувала, і зверталася до мене такими словами, яких я й не мріяв у своєму житті почути! Це, мабуть, і в рай...

— Він сказав, що їде в Ідду? — питає вона.

— Так,— зітхаю я.— Він так сказав.

— Він казав, коли повернеться?

— Ні, але казав, що сьогодні не повернеться.— Кидаю на неї погляд.— Тебе щось непокоїть?

Вона відводить затуманений погляд.

— Ні... не дуже. Я хочу сказати... я...— вона затинається.— Не знаю. Просто не знаю.

Я зітхаю і повертаюся на бік, віддаляючись від неї тілом і думками.

— Ти сердишся? — питає вона.

Я вперто мовчу.

— Пробач мені,— просить вона.— Я не хотіла тебе образити. Будь ласка, пробач мені.

Вона підсувається до мене, обнімає, палко гладить. Ми знову в обіймах одне одного. Я ніжно поводжу рукою по її спині. Від лоскоти вона сміється коротким, жагучим, голодним сміхом. Я й далі лоскочу її, так, як вона мене навчила, доки вона не витримує, зіщулюється і легенько кусає мене в груди. Моя рука повільно опускається нижче. Раптом вона здригається і струшує мою руку.

— Знаєш що? — каже вона і дивиться кудись понад моїм плечем.

— Що? — мене трохи вразив її несподіваний вигук.

— Думаю, нам не слід більше робити це в мене дома.

— Он як. Але... чому?

— Ну,— каже вона,— це не дуже порядно. Вперше це трапилося прямо на ліжку мого чоловіка, і мені це не дуже сподобалося. Потім — на іншому ліжку, але однаково

я потім довго думала, що непорядно робити це в домі мого чоловіка. Ти... згоден, правда?

— Що ж,— зітхаю я,— ти, мабуть, маєш рацію. А що ти пропонуєш? — Я дивлюсь їй прямо в очі.

Вона відповідає не відразу. Схиляє голову мені на груди.

— Гадаю, тут набагато краще,— вона бубонить так тихо, ніби не до мене.

— Мені й поготів,— я трохи вагаюсь. Я не певен, що це найкращий вихід.

— Крім...

— Що крім?..

— Крім...

Вона раптово замовкла. Знадвору чути, як коло будинку гальмує велосипед. Ми схоплюємося, напружено прислухаємося.

— Це — Тодже? — питає вона.

— Мабуть.

— Ти ж сказав, що він поїхав в Ідду?

— Так він мені казав.

Я швидко вискакую з ліжка і накидаю одяг.

— О боже! — чути, як вона шепоче у розпачі.

Тодже намагається відчинити двері, але вони вже на замку. Аку виборсується з ліжка.

— Не хвилюйся,— кажу я спокійно.— Двері замкнені, він не заїде.

Тодже намагається відчинити двері.

— Що мені робити? — голосно шепоче вона.

— Вдягнись і сховайся під ліжку.

— Одібо! Одібо! — Тодже репетує, гатить кулаком у двері.

— Хто там? — відповідаю вдавано сонним голосом.

— Відчиняй двері, дурню!

Знов ображає.

— Іду, іду,— дивлюся на жінку — вона вже вбрана.— Мерщій,— шепочу, і вона кидається під ліжку. Щоб її не було видно, стягаю нижче ситцеве покривало.

— Ти чуєш, відкривай двері! — реве Тодже.

— Вже йду. Тільки вдягнуся.

Підходжу до дверей і піднімаю засув. Сонно позіхаю, мружу очі.

— Що ти робиш у ліжку вдень та ще в таку спеку? — питає він.

— Я дуже втомився і вирішив трохи полежати. Навіть не помітив, коли заснув.

Він недовірливо дивиться мені прямо в очі й силкується не виказати своїх підозрінь.

— Ви вже повернулися з Ідду?

— Так, — він намагається відштовхнути мене і нишком заглядає у відчинені двері моєї кімнати. Але я твердо стою на порозі, хай тільки спробує прориватися до кімнати. Це мій дім, я тут господар.

— Ну, швидко, — командус він. — Біжи по дружину Ошевіре.

— Гм... її немає вдома. Я щойно був там.

Він кидає на мене погрозливий погляд.

— Ти щойно був у неї вдома? Хто тебе туди послав?

— Ну... я просто хотів сказати їй, що ви поїхали в Ідду і сьогодні не повернетесь. Вона якось мені говорила, що завжди почуває себе невпевнено і дуже нещасною, коли вас немає поблизу. Я тільки хотів заспокоїти її, сказати, що я поряд і вона не покинута напризволяще.

Він пронизує мене поглядом. Безперечно, він мені не повірив. Але я стою твердо і не дозволю зробити те, що мені не до вподоби.

— Ти певен, що це правда? — в його очах погроза і недовіра.

— Авжеж, так, — кажу я. — А що... що сталося?

— А якщо я зараз поїду до неї і переконаюся, що ти мене обдуриш? Як ти гадаєш, що я з тобою зроблю?

— Що захочете, — відповідаю. — Але... що сталося, Тодже? Якось біда скоїлася?

Затягну на бедрах пов'язку. Я буду й далі вести цю гру, доки він штовхне мене сильніше, ніж я зможу витримати. Але в цю хвилину він намагається не виказати своїх підозрінь, не зрадити себе необережним рухом, що може обернутися проти нього самого.

— Гарзд,— каже він. Востаннє зиркнувши в бік кімнати, він кидається до велосипеда.

Я стою на порозі і чекаю, доки він від'їде на безпечну відстань. Моя ненависть до цього чоловіка дійшла межі, і час дати йому недвозначно зрозуміти, що я більше не дозволю так зухвало, як раніше, порядкувати моїм життям. Ким я буду, як дозволю, щоб усе й далі так тривало?

— Одібо,— шепоче жінка; вона вилізла з-під ліжка.

Я заходжу до кімнати. Вона тремтить від страху, так наче я не чоловік і не здатен прийняти виклик, захистити її. Це мене дратує.

— Вгамуйся,— кажу їй.— Чому ти так хвилюєшся?

— Як ти гадаєш, що тепер буде?

— Не знаю,— кажу недбало.— А що може бути? Заспокойся, поправ на собі одяг. Як тебе навіть побачать, невже ти хочеш, щоб побачили в такому вигляді?

Вона обвела себе швидким поглядом і почала поправляти одяг.

— Вія, напевно, повернеться, як ти вважаєш? — питає вона.

— Звичайно, повернеться. Ну і що? — я безтурботно падаю на ліжко.

— Ну,— вона важко дихає,— як ти вважаєш, що я йому скажу?

— А що ти йому повинна казати?

— Прошу тебе, Одібо,— в її голосі — благання, від хвилювання обличчя спотворене глибокими зморшками,— ти, здається, не розумієш, що нам загрожує.

— Що загрожує? Що він, уб'є тебе? Хай тільки спробує руку підняти, військові поставлять його на місце.

Хоч я не дивлюся на неї, але відчуваю на собі її погляд, що горить нестямним страхом.

— Сядь на хвилинку,— кажу їй.

— Що? Сидіти і чекати, поки він повернеться?

— Ну, а як ти гадаєш?

— Гадаю, мені треба негайно йти звідси.

— А як ви здибаетесь на дорозі, ти зможеш виправдатися краще, ніж тут?

— Що я скажу, коли він мене тут застане?

— Ну... можна сказати, ніби ти просто заскочила дорогою дізнатися, чи він часом не повернувся з Ідду.

Ми презираємось, і з наших поглядів ясно, що ми обоє не дуже віримо в таку відмовку. Але принаймні спільна невпевненість краця за безпомічний страх.

— Сядь на хвилинку,— наполягаю я.

Вона скоряється. Сідає на краєчок ліжка, трясє головою, бурмоче.

— А ще краще,— я встаю,— ходімо в коридор і там будемо чекати. Тільки-но почуємо, як він повертається, встанемо і підійдемо до дверей. Так буде вірогідніше, ніби ти щойно зайшла.

Вона знову мовчки скоряється. Ми виходимо в коридор. Вона сідає на лавку, а я ходжу вперед-назад, намагаючись набратися духу.

ОШЕВІРЕ

Хоч як дивно, те, що Рукеме сказав мені біля будинку суду, заступило всі брудні обвинувачення, які він проти мене висунув. В одну мить радість і задоволення заповнили моє серце. І коли солдат штовхнув мене прикладом, я вже заспокоївся і міг сказати йому, що майбутнє мені тепер байдуже, бо найгірше, що могло трапитися, обминуло мене!

Я не просто тішився, що моя дружина й син живі й здорові. На серці стало так легко, бо я знову пересвідчився, що в мене скарб, а не жінка. Рухоме сказав комісії, що в Урукпе мене ненавидять. В це неважко повірити, он як швидко там донесли військовій владі про моє «пособництво заколотникам» і скільки бруду вилили на мене під час розслідування. Легко уявити, що під час численних нальотів на наше місто, про які передавало радіо в нашій камері, ті ж самі люди, які донесли на мене, спробують помститися моїй родині. І коли моя дружина витримала всі злигодні, це не означає, що вороги змінили гнів на ласку. Це може тільки означати, що вона не заповдіяла собі смерті, незважаючи на постійну небезпеку, а гордо й твердо захищає честь чоловіка.

Тому я гнав геть невеселі думки і з радістю й гордістю згадував свою Аку. Я згадував, як важко було її завоювати, як, завоювавши і одружившись з нею, з гордістю дізнався, що перший спізнав її, згадував, якою вона стала зразковою господинею, як невтомно допомагала мені на полі, яку незвичайну мужність виявила, залишившись зі мною в страшні часи, що прийшли в наше місто разом з федеральними військами, в той час як усі її одноплемінники без вагань покинули дім, сім'ю і втекли...

Скарб, а не жінка. Мужність і благородство моєї незрівнянної повелительки вимагають і від мене гідної сили духу, а особливо тепер, коли я чекаю на вирок і не сподіваюся на його милосердя.

Т О Д Ж Е

Дай боже, щоб він сказав правду! Дай боже, щоб клятий недоумок сказав правду! *Її немає вдома.* Куди вона могла піти? Жінка, що довгі місяці не виходила з дому, раптом насмілилася покинути свою тюрму, до того ж невдовзі після

ворожого нальоту, коли виходити їй особливо небезпечно. А в нього вистачило зухвальства йти до неї з власної волі, без мого наказу. Виродок, знає, що винен, тому й бурмотить щось від страху, попавшись на гарячому. Я знайду корінь зла. Мене так легко не обдуриш. Мене так легко не ошукують дві тварюки, що завдячують мені життя...

Прихилиля велосипед до стіни її дому. Здається, всередині немає ніяких ознак життя. Стукаю в двері.

— Аку! Аку!

У відповідь ні звуку.

Відчиняю двері, заходжу досередини. Жодної живої душі. Шукаю в кімнатах. До мене вона не могла піти. Я щойно звідти. Крім того, ми ніколи не зустрічалися в мене вдома...

— Аку! Аку!

Через кухню проходжу на задвір'я. Там бачу її сина Огеново і ще якогось маленького хлопчика. Здається, це син Джігіре Атагани, сусіда. Вони сваряться і тицяють один одного в груди.

— Твій тато.

— Ні, твій тато.

— Ні, твій тато.

— Ні, твій тато.

— Ні, твій тато.

— Ні, твій тато.

Я підходжу і розбороняю їх.

— Годі,— кажу я.— Що таке?

— Це він винен,— каже один.

— Це він винен,— каже другий.

— Гаразд, припиніть сварку. А ти біжи додому,— звертаюся я до сина Атагани.

Той люто дивиться на Огеново, потім повертається і йде геть.

— Де твоя мама? — не гаючи часу, питаю в Огеново.

— Вона пішла,— він дивиться в землю, смокче палець.

— Вона сказала тобі, куди йде?
— Вона сказала... вона сказала, що йде до Одібо і скоро повернеться.

— Он як.— *Хіба я не знав?* — Одібо приходив сьогодні? Хлопчик киває головою.

— Коли він приходив?

— Уранці.

— А мама ще була вдома?

Він довго думає, смокче палець, потім знову киває.

— Одібо пішов з мамою, чи вона пішла до нього потім, після того, як він пішов?

Він вилупив очі, мовчить. Здається, він не зрозумів запитання.

— Послухай,— кажу розбірливо.— Мама пішла разом з Одібо чи спочатку пішов Одібо, а за ним мама?

Він киває головою.

— То як було? Спочатку пішов Одібо, а за ним — твоя мама?

Він вагається, тоді киває.

Які ще потрібні докази?

Я відразу лишая хлопчика й біжу до велосипеда. Щоб мене ошукали дві тварюки, які завдячують мені життя!..

О Д І Б О

Жінка безперестанку скімлить, схлипує і ніяк не може зупинитися. Час від часу витирає сльози краєчком сукні. Вона не здатна вгамуватися, хоч я весь час заспокоюю її.

— Боже, боже,— схлипує вона. Її згорьований голос тремтить від страждання.— Що тепер буде?

— Ну, сльозами не допоможеш.

— Мені давно треба було піти звідси...

— А як наткнешся на нього прямо за дверима? Хіба так буде краще?

Вона й далі скімлить, схлипує. Все це тільки загострює мою ненависть до Тодже, посилює рішучість кинути йому відвертий виклик. Знову дійшовши до дверей, я бачу Тодже... Він їде сюди під палючим полудневим сонцем. Його велосипед підскакує на піщаній дорозі.

— А от і він,— кажу я.— Тому краще витри сльози і усміхайся, коли не хочеш виказати себе.

Раптом вона встає з наміром утекти до кімнати.

— Ти куди? — хапаю я її за руку.

— Не чіпай мене! — кричить вона глухим голосом.— Я не можу бачити його.

— Послухай...

Але вона виривається і біжить до кімнати. Навіть забуває причинити за собою двері.

Такий поворот справи збиває мене з пантелику, зриває мій задум. Поки я вертаюся до дверей, Тодже встигає кинути велосипед і люто вривається досередини.

— Тварюко! — він трясеться від злості.— Де жінка?

— Вона щойно...

— Брехун! — він відштовхує мене вбік.— Її син сказав, що вона пішла до тебе. Де вона?

Не встиг я розкрити рота, як він уже в кімнаті. Там на краю ліжка сидить жінка і, закривши обличчя руками, несамовито ридає. Тодже від несподіванки закликає в дверях, він не вірить своїм очам. Я стою позаду і тугіше затягую на стегнах пов'язку.

— Сука! — він виплює слова.— Брудна повія!

Він піднімає руку і, здається, ось-ось ударить її. Але я хапаю його за руку.

— Тодже!

В моєму голосі — погроза. Я різко відтягую його назад.

Він обертається до мене, на губах — піна, очі налиті кров'ю. Але він добре бачить рішучість у моєму погляді.

— Не чіпай її, Тодже! — застерігаю я.

— Як ти смієш, тварюко!

Вирвавши руку, боляче б'є мене в обличчя. В мені все закипіло, та я поки що не хочу відповідати йому тим самим, даю йому можливість угамуватися. Та він знову намагається кинутися на жінку, а та несамовито ридає. Я знову хапаю його, тепер за барки і щосили. Він заточується, від його сорочки відривається гудзик і падає на підлогу. Вмить він обертає проти мене всю свою лють, засліплює мене ударами в обличчя, гатить обома руками, лається, плюється, навіть копає ногою. Я більше не в змозі терпіти. Своєю єдиною рукою відкидаю від обличчя його знавіснілі кулаки, він заточується і падає на стіну. Жінка голосно скрикує і благає нас зупинитися.

— Може, досить! — попереджую я Тодже.

У відповідь, задихаючись, наче скажена ящірка, він б'є мене в обличчя. Мене обпалює гострий біль. Не гаючи часу, посилаю страшний удар йому в зуби, а другий — поміж очі. Він гепається на підлогу. Потім устає на коліна і починає витирати кров, що струменить з рота.

— Сам напросився, — кажу йому. Він корчиться на підлозі, не в змозі оговтатись від удару чи хоча б звестися на ноги.

Я в такому стані, що тільки-но він підведеться, можу знову збити його з ніг. Але він поки що й не пробує встати. Жінка в кімнаті стогне, голосить і благає. Але я більше не маю ні жалю, ні ласки до цього йолопа, що лежить на підлозі. Відступаю на крок, пильнуючи, чи не замишляє він яку нову дурість.

Та він нічого не замишляє. Повільно підводиться з підлоги, ноги йому підгинаються. Очі налиті кров'ю. Густо спльовує кров на підлогу, сякається.

— Ти ще пошкодуєш, — засапавшись, погрожує він. — Затям собі. Ти ще пошкодуєш.

Я не збираюся відповідати йому. Він мовчки виходить з дому. Йду за ним до дверей — хочу пересвідчитися, що він забирається геть. Він піднімає з землі велосипед. Про-

бує вилізти на нього, але важко падає. Трясе головою, повільно встає і збирається з силами. Цього разу він повороткіший, і ось уже велосипед підскакує на дорозі в напрямку до його дому.

Я проводжу по губах рукою, на ній лишається смужка загуслої крові. Краєм одягу витираю лице, ніс і йду до жінки, що невпинно голосить.

— Ну, годі вже плакати, чуєш? — кажу роздратовано.

— Це я у всьому винна, — скімлить вона.

— Гаразд, я вже це чув. Але однаково годі плакати. Мені вже набридли твої нескінченні ридання.

Вона марно намагається опанувати себе. Плаче. Я безцільно никаю навколо, ніяк не можу заспокоїтися. Я розгублений, але ні за чим не шкодую. Врешті, він сам винен. Як мені закинуть, що я бився з старшим чоловіком, то його так само варто покарати за те, що він перший затіяв бійку в моєму домі.

— Прошу тебе, Одібо, — жінка виходить з кімнати і схвилювано благає мене, — тепер випусти мене. Я більше не можу тут бути.

— Ти хочеш іти додому? — я вражений. — Ти знаєш, що він далі зробить?

— Прошу тебе...

— Сядь, бога ради! Це, ти всьому виною.

Вона знову б'ється в риданнях.

— Ну тихо. Сльози не допоможуть.

— Я повинна йти, — вона схлипує і благає. Її очі затушили слези. — Прошу тебе, відпусти мене.

— Послухай, я його добре знаю. Він тепер не зупиниться ні перед чим. Невже ти хочеш, щоб він порішив тебе вдома?

— А мій син...

— Не хвилюйся за сина. Посидьмо тут і почекаймо. Якщо Тодже прагне тобі відомстити, то прийде або сюди, або до тебе. До твого дому він може пройти тільки повз мій

будинок. А коли він проходитиме повз нас, я перепиню його. Тому сідай і не дратуй мене. Якщо він взагалі не з'явиться, я пізніше відведу тебе додому. Послухай мене і сядь на решті.

Вона мовчки скоряється. Я ходжу вперед-назад, чекаю, що буде далі. Знаю, відтепер тяжка наша доля. Але існує межа, якої справжній чоловік нікому не дасть переступити.

Виродок!

А Л І

Я нічого не розумію. Просто нічого не розумію!

— Пані,— повторюю я,— не плачте і розкажіть, як усе це сталося.

— Це я у всьому винна,— вона товче одне й те саме. Б'ється у невтішних риданнях, розпатлана, несамовита, не здатна навіть витерти мокре від сліз обличчя.— Це я в усьому винна.

Я відходжу геть, щоб вона трохи вгамувалася. Неподалік од штабу зібрався натовп солдатів. Цивільних у ворота не пускають, але чути, як вони там лаються, проклинають жінку, вимагають її застрелити або вислати з міста як «заколотницю». Я викликаю рядового.

— Окумагбо, накажіть солдатам розігнати натовп. Щоб тут і близько не було жодного цивільного.

— Слухаюсь!

— А як натовп опиратиметься, дайте кілька пострілів у повітря.

Підходжу до жінки. Її син тремтить від страху. А тепер починає плакати разом з матір'ю, тулиться до неї, скімлить навіть голосніше за неї. Чути, як коло воріт натовп освістує солдатів, що намагаються розігнати його. А ще недавно ці самі люди в захваті горлали: «Алі! Алі! Алі!»

— Не плач, маленький,— я намагаюся втихомирити дитину. Легенько гладжу його по голівці.— Не плач.

Побачивши, як плаче син, жінка ніби трохи заспокоїлась. Вона перестає голосити, витирає очі, притискає хлопчика до себе. Однак ще схлипує, кашляє, шморгає носом.

— Пані, розкажіть принаймні, за що вони порубали один одного. Коротко розкажіть, що сталося.

Вона намагається щось сказати, але знову зривається і починає плакати.

— Ну годі вже плакати! — наказую я.— Ви зобов'язані пояснити мені все. Це дуже важливо.

Вона силкується опанувати себе, намагається втихомирити хлопчика, що теж розревівся.

— Я... я вже не плачу...— і знову ридає.

— Припиніть нарешті, пані!

— Пробачте,— вона поволі вгамовується сама, вгамовує сина. Сякається в поділ.— Я просто зайшла до його племпника Одібо. А раніше він заходив до мене, щоб утішити й розрадити нас. Я... я була там недовго,— вона починає схлипувати,— коли в дім удерся Тодже. Він шукав мене. Я... я не...— вона захлинається від сліз.

— Не хвилюйтеся,— кажу я.— Не хвилюйтеся.

— Я прийшла щось узяти. А Тодже зрозумів усе інакше, називав мене повією, кричав. Він хотів мене вдарити, але Одібо впіймав його руку. А тоді... тоді Тодже оскаженив, почав бити Одібо прямо в лице, збив його з ніг. Він знову хотів мене вдарити, і знову...— вона сякається, витирає сльози,— і знову Одібо стримав його. А він розвернувся і почав молотити Одібо кулаками. Тоді Одібо розлютився і... зчинилася бійка. Я молила, я благала їх припинити. Я обливалася сльозами. Але вони не звертали на мене уваги. Билися й билися. Тоді Тодже побіг додому і вернувся з ножем. Одібо не дозволив мені піти. Коли я благала його відпустити мене додому, він казав, що Тодже може прийти до мене і заподіяти мені щось погане. Тому я залиши-

лась. Я була там...— вона знову сякається,— я була там, коли Тодже повернувся з ножем. Побачивши його, Одібо відразу замкнув двері. Але Тодже розрубав двері тесаком. Я плакала і благала його...— вона знову починає ридати,— але... але він розбив засув і відчинив двері. Одібо спробував схопити його, але він змахнув ножем і розтяв Одібо ліве плече, прямо над його куксою. Одібо знавіснів. Він відбіг назад у сіни, схопив лавку і шпурнув її в Тодже. Тодже гепнувся на підлогу. Одібо кинувся на нього, щоб відібрати ніж. Але Тодже ухилився і Одібо впав на підлогу...— тепер вона ридає нестямно.

— Вгамуйтеся. Що було далі? — наполягав я.

— Коли Одібо впав, Тодже несамовито накинувся на нього і двічі штрикнув його ножем у спину, а коли Одібо важко повернувся — ще раз застромив ніж глибоко в груди. З останніх сил Одібо вибив ніж у Тодже з рук. Ніж упав на підлогу. Вони почали боротися, Одібо пощастило схопити ніж, і, зібравши всі сили, він почав рубати Тодже по обличчю, грудях, плечах — куди попало. Тодже заскавчав, заверещав і впав горілиць на підлогу. Одібо ще раз штрикнув його в живіт. Потім випустив ніж з руки і теж упав на підлогу. Такого я не могла витримати — вони обоє стогнали, хрипіли, стікали кров'ю. І я побігла... побігла...

Вона знову заридала; цього разу я даю їй виплакати, навіть не пробую втихомирювати її хлопчика, що так само плаче. Іду в спальню, щоб обміркувати все.

Треба було заспокоїти жінку і не вимагати від неї пояснень. Треба було дати їй оговтатися, а потім вислухати. Але мене гризла якась думка, я не міг знайти собі місця, аж поки вирвав у неї деякі пояснення. А тепер, коли вона розповіла мені, що сталося, повна розгубленість підсилилася відчуттям цілковитої безпорадності. Коли рядовий Окумагба привів до мене заплакану жінку та її сина і сповістив про різанину, переді мною в ту ж мить постало питання: яку роль зіграла жінка у цій пригоді? Тривога

гризла мене. Вернувшись з місця події й лишившись віч-на-віч з жінкою, я ще не усвідомлював, що саме так мене тривожить.

Тепер усе ясно. Я зрозумів жалюгідність своєї ролі. Якби то я знав, що власними руками розчищав місце для страхотливої трагедії! Я припустився жахливої помилки, жахливої помилки! *О аллах милосердний!* Звідки ж я міг знати, що, давши цій жінці волю й охорону, я зробив її жертвою наруги, брудних зазіхань? Звідки я міг знати, що, намагаючись заспокоїти городян, підтримати порядок і нормальне життя в умовах надзвичайного стану, намагаючись виказувати повагу місцевим вождям і пояснити їм, що, незважаючи на війну, вони повинні, наскільки це можливо, виконувати свої обов'язки,— звідки я міг знати, що людина такого рангу, як вождь Тодже, людина, яку я беззастеречно поважав, так скористається моїм довір'ям і повагою? Мені треба було здогадатися, що в жінки, чоловік якої в тюрмі, яку всі вважають заколотницею,— мені треба було здогадатися, що в такої жінки надто мало шансів жити нормально, хоч як її захищай і охороняй! Я мав передбачити, що допомогою від імені федеральної влади можна тільки накликати біду. Але якби я міг тоді передбачити, якби я міг тоді хоч на мить уявити, якби я... *О аллах!*

Що ж... Тепер усе скінчено. Наш військовий лікар зробив усе, що зміг, потім обох чоловіків повезли до військового госпіталю в Окуджере, за п'ятнадцять миль звідси.

Вертаюся до кімнати, де сидить жінка з сином. Вони вже не плачуть. Коли я заходжу, вони підводять очі, а в них — страх і неспокій.

— Пані, гадаю, вам з сином варто відпочити, а пізніше попоєсти. Домбрайє!

— Так, пане майоре?

— Проведи їх до кімнати для гостей, щоб вони могли відпочити.

— Слухаюсь.

Я важко падаю в крісло і дивлюсь у вікно. Солдати розійшлися. Над табором запала атмосфера чекання. Я намагаюся побороти відчуття напруженості й порожнечі, які поступово наростають у мені...

— Домбрайє! — Він повертається.

— Виклич до мене капітанів. Скажи, що я хочу їх бачити негайно.

— Слухаюсь.

— Та спершу поклич рядового Окумагбу.

Коли з'явився Окумагба, я все ще тупо дивився у вікно. Він віддає честь, і я повертаю голову.

— Окумагбо!

— Так?

— Призначаю новий наряд. Ти й далі будеш стояти на посту. Але тепер стерегтимеш будинок пана Ошевіре. Ясно?

— Слухаюсь.

— Замкни будинок і тримай ключ у себе. Стеж за ним у ті ж самі години, що й раніше, коло міської управи. Коли шум навколо цієї пригоди вщухне, тоді я скасую наряд. Гарзд?

— Слухаюсь!

Жестом відпускаю його. Він віддає честь і виходить.

ОГЕНОВО

тоді великий солдат голосно говорить з мамою і каже їй замовкнути і перестати плакати, а мама все плаче, і плаче, і плаче, а великий солдат щось голосно говорить, і говорить, і каже мамі замовкнути, я сам починаю плакати і плакати, бо я боюся великого солдата, мені здається, він поб'є маму, якщо вона не перестане плакати, і від того вона почне плакати ще дужче. потім мама перестала плакати, і я так само перестав плакати, і великий солдат нака-

зав нам з мамою прийти сюди і спати, а другий, маленький солдат, привів нас у цю кімнату, і я довго спав, потім мама розбудила мене і сказала попоїсти.

тепер мама спить, але перед тим вона тихенько плакала, і я так само плакав, але вона сказала мені не плакати, і сама перестала, і витерла очі собі й мені. я не знаю, коли прокинеться мама і ми зможемо піти додому. оное пообіцяв дати мені свою маску і святковий костюм і потанцювати зі мною святковий танок, якщо я не буду його більше ображати. *коли нарешті прокинеться мама, і ми підемо додому.*

мамо, мамо, я кличу і трясу її.

м-м, м-м, що таке, питає вона спросоння.

коли ми підемо додому, кажу я.

не знаю, каже вона, дай мені спокій.

я хочу додому, кажу я.

спробуй-но — і тебе вб'ють, не встигнеш і ногою ступити, каже вона.

невже ми ніколи не підемо додому, кажу я.

я не знаю, каже вона, не турбуй мене, більше не чіпай мене, я хочу спати.

вона закриває очі, відвертається, я вилізаю на ліжко і лягаю біля неї, відчуваю, як її тіло піднімається і опускається: то вона дихає. *я не хочу спати, а хочу додому, щоб улаштувати свято разом з оноем.*

чути, як за вікном кричить солдат, я злізаю з ліжка, підходжу до вікна, виглядаю, бачу, стоїть солдат і вигукує накази двом іншим солдатам, той солдат у кашкеті, а ті два — без кашкетів. перший солдат командує, а два крокують уперед-назад. солдат кричить, і два інші солдати відразу зупиняються, солдат знову кричить, і два солдати повертаються кругом і крокують до нього. тоді він знову кричить, і два солдати, що без кашкетів, зупиняються перед ним. тоді він говорить до двох солдатів, що стоять прямо перед ним і зовсім не ворухнуться. потім він знову

кричить, тепер не так страшно, і два солдати розходяться. в дворі ще багато солдатів, одні ходять з автоматами через плече, інші носять автомати в руках. *якби зі мною був мій автомат і я міг крокувати, як ці солдати, а потім піти додому і показати ономе, як крокують солдати.*

я бачу, як від воріт до будинку на велосипедах їдуть якісь люди. їх трое, вони старі, вони в святковому одязі, в шапках. вони під'їжджають до будинку, злазять з велосипедів і прихиляють їх до стіни. мабуть, вони приїхали до великого солдата, я відбігаю від вікна і тихенько відчиняю двері, щоб мама не прокинулась і не побачила. я виходжу в велику кімнату, що веде до кімнати великого солдата. стаю під дверима, великий солдат їх вітає, а вони вітають великого солдата, тиснуть руки. потім вони сідають і знімають шапки, вони зовсім не усміхаються, один з них говорить з великим солдатом.

вождь послав нас поговорити з вами про маму цього хлопчика, каже він і показує на мене.

і великий солдат підходить до мене і гладить мене по голові.

іди до мами, каже він.

тому я виходжу, він зачиняє за мною двері, і я йду до нашої кімнати, де спить мама, я трясу маму, щоб її розбудити.

мамо, мамо, кажу я, вставай.

що таке, каже вона, чого тобі тепер треба.

якісь люди прийшли сюди, щоб нас забрати, кажу я.

що, питає вона, піднімає голову і дивиться мені в очі своїми заспанними і червоними очима.

якісь люди прийшли сюди, щоб нас забрати, кажу я.

де вони, питає вона.

вони сидять там, у кімнаті великого солдата, кажу я, вони сказали, що прийшли поговорити про нас і забрати нас звідси.

мама тре очі, швидко сідає на ліжко і прислухається.

ми підемо з ними додому, кажу я.

ш-ш-ш, каже вона, слухай.

тому ми з мамою слухаємо, але я не чую, що вони говорять, бо великий солдат зачинив двері. *я хочу додому, хочу влаштувати свято з ономе і надягти його маску.*

А Л І

В депеші зі штабу говориться:

«Названі офіцери призначаються на пости, вказані після їхніх прізвищ.

1. *Майор Саймон О. Аганда — XXVI бригада (замість майора Філіппа С. Каланго).*

2. *Майор Айзек Н. Окугубо — XV бригада (замість майора Алі С. Ідріса).*

Дати заміщення буде оголошено окремо. Офіцери, які здають пости, мають прибути в штаб для отримання нового призначення».

Нове призначення, так швидко після останнього нападу заколотників на мій гарнізон! *Аллах*, мені все ясно...

О Ш Е В І Р Е

Мабуть, спав я з годину. Шлях довгий, дорога вибоїста, і мене втомлює постійна трясанина «лендровера». Але я відчуваю радість. Мені давно бракувало такого сну — мирного, не обтяженого ніякими турботами. А турботи тривали ах як довго. Хоч я вирішив твердо стояти на своєму до кінця, мене боляче вражало те, що мене, безневинну людину, може спіткати незаслужена кара. Крім того, мене хвилювала доля дружини, сина, та мені трохи відлягло від серця після розмови з Рукеме. Однак я не буду знати спокою, доки не побачу їх на власні очі.

А ще — ця лиха пригода з нашим гарячим сусідом, Агбейєгбе. Бідолаха — його згубила власна нетерплячість. Я сидів в одній камері з ним і ще двома в'язнями. Ночами він не спав, сидів майже до самого ранку, читав свої книжки і співав, як він говорив, революційних пісень. Він ніколи не вимикав світла, хоч скільки ми скаржилися, що світло заважає нам спати. Йому ніколи не бракувало слів протесту, поки він співав одну пісню, в ньому вже визрівала друга.

Дві ночі тому він утихомирився. Ми з полегкістю зітхнули, коли наш юний друг вимкнув світло і зібрався спати... Нам і на думку не спало, що в ту ніч він намірився тікати. Доки ми троє спали, він рвав на стрічки свій одяг і білизну і зв'язував їх в один довжелезний шнур.

Вчора на світанку він вирішив, що час для втечі настав, і тихенько вислизнув з камери, в самій білизні, босий, з саморобним шнуром за пазухою. Солдати коло виходу спали, і він нечутно прокрався повз них і опинився коло високого тюремного муру. Цей мур дуже високий, але при бажанні через нього можна перелізти. Угорі з муру стирчать залізні стовпчики довжиною з руку. Між ними натягнуто колючий дріт. Як вилізеш нагору, прив'яжуй шнур до стовпчика і спускайся по той бік муру. Крім того, мур пощерблений, по його зазубринах можна видряпатися нагору. Цим і збирався скористатися Агбейєгбе. Але він не врахував одного, що його згубило. Один з тюремних псів помітив утікача і почав навіжено гавкати. Вмить попрокидалися охоронці. Вони прочумалися і помчали до Агбейєгбе, що доліз якраз до половини стіни. Вони наставили на нього автомати і люто закричали, наказали злізти вниз, або хай нарікає на себе. Агбейєгбе повільно спустився з стіни і стрибнув на землю. Вони почали бити його і бити, — о, як вони били хлопця!

Гавкіт тюремного пса і крики розбудили нас. Ми скочили на ноги, тільки-но почули шум. Я ввімкнув світло і, не

побачивши четвертого, ми відразу зрозуміли, що сталося. Ми вибігли з камери саме в ту мить, коли Агбейєґбе під крик солдатів спускався з стіни. Коли його били, ми якось звітилися і безпорадно спостерігали,— якби ми спробували відборонити його, нас могли прийняти за спільників. Потім, упевнившись, що втікач не здаєтє поворухнутися, солдати потягли його в глибину тюрми, в неприступний підвал для непокірних. Ми називали його «бокс».

Більше ми не бачили Агбейєґбе. Нам усім було дуже сумно. Я вперше побачив, як плаче Дід. І хоч дехто говорив, що Агбейєґбе сам винен у своєму нещасті, ці слова означали тільки те, як нам жаль, що недоречний запал заглушив голос розуму в нашого друга...

А тепер я відчуваю в серці радість. Звичайно, приємно знову опинитися на свободі. Радість цього ранку заслонила понад три роки незасланеного ув'язнення. Коли мені оголосили, що я вільний і можу йти додому, а я сказав, що не маю грошей доїхати до мого міста, один з охоронців витяг з кишені і простяг мені фунтовий папірець. Ще один дав мені десять шилінгів. Вони потиснули мені руку й побажали кращої долі на майбутнє. Це було чудово, і я щиро подякував їм за доброту. Я відразу ж забув про їхню колишню суворість, в ті хвилини вони здавалися мені звичайними людьми. Чиновник, що оголосив про моє звільнення, потурбувався знайти попутну машину, і невдовзі мене посадили в цей «лендровер», що прямує в Охуху. А звідти до мого Урукпе — одна миля. Два добрі солдати пообіцяли висадити мене на роздоріжжі, там, де дорога повертає ліворуч на Охуху...

Ось і наближається моя подорож до кінця. Я вже в рідних місцях. Здається, нічого не змінилося за ці три з лишком роки. Повз «лендровер», мов наполохані табуни, пробігають дерева. Навколо такі рідні місця. Так, я знову вдома!

— Пане,— каже солдат, що за кермом,— вам ніби до Урукпе?

— Так,— відповідаю.

— Отже, приїхали.

— Що ж, дуже вам вдячний.

— Ви тут виходьте, а ми поїдемо далі,— він пригальмував на роздоріжжі, коло узбіччя.

— Дуже вам дякую,— кажу і виходжу з машини.— Я вам обом дуже вдячний.

Я вийшов, і машина відразу рушила далі.

— До побачення,— гукаю я і махаю їм услід.

Але вони вже відїхали і не відповідають. *Хай вас бог береже, добрі люди.*

Вечір. З самого ранку я нічого не їв. Але радість повернення сильніша за голод. На мить зупиняюсь і дивлюся на знайомий краєвид, потім на бліде вечірнє небо. Мій дім недалеко, і мене тягне туди.

Першого я зустрічаю божевільного Есеогене. Дивина! Саме він був останній, кого я бачив того нещасливого дня понад три роки тому, коли у «лендрровері» мене везли в Ідду.

— Есе,— гукаю я,— ти ще живий?

Він сидить під тією ж самою вишнею, горбиться над пригасаючим вогнищем. Зиркає на мене, впізнає, незважаючи на мою бороду, і мляво всміхається. Коли він був здоровим, то працював прибиральником у нашого вождя. І тепер йому ще не відібрало пам'яті.

— Чого б це я мав не жити,— каже він, набравши серйозного вигляду.— А ти все метушишся? Ти мав би вже померти. Краще б ти помер, аніж жив.

— Чому, Есе? — запитую його.

Я зніяковів. Напевне, Рукеме справді мав рацію — всі проти мене в цьому місті. Навіть божевільний проти мене.

— Чому мені краще вмерти? — знову питаю.

Але він відвертається, розгрібає жарини і поправляє брудну ганчірку на стегнах.

— Облиш мене,— каже він пошепки.— Я тільки шкодую, що сам не поживився, ха-ха-ха! — Він регоче.

Нічого не збагну. Вмерти? Поживитися? Де? Чим? Есеогене несповна розуму, але мене надто довго не було в цих краях. Безумовно, тут багато змін, я чув свідчення Рукеме, слухав радіо в тюрмі. Тому не можу вдавати, ніби мене не тривожать слова Есеогене. Поживився? Де? Чим?

У тяжких здогадах, у розпуці я йду геть від нього, поспішаю додому. Далі мені зустрічається кравець Есірі. Він їде на велосипеді.

— Як справи, Есірі?

Він пригальмовує. Очевидно, не зовсім певний, хто перед ним. Аж ось він упізнає мене і розкриває рота від подиву.

— Це я, Мукоро,— підтверджую я.

— Мукоро!

— Так. Як справи? Що тут нового?

Він сумно похитує головою.

— Надто багато,— каже він.— Надто багато нового. То ти вже знову вільний?

— Так,— кажу я в тривозі.— Що ж нового?

— Коро, мій брате.— Його рука опускається на моє плече і тремтить.— Іди додому, відпочинь і...

— Гарзд, але розкажи мені, що сталося?

У відповідь він озирається довкола і широко розводить руками, наче запрошує подивитися на все самому.

— Хіба ти сам не бачиш? Хіба ти не бачиш, які важкі часи настали для нашого міста? Добре придивися довкола.

Так, я бачу довкола багато змін. Я бачу два зруйновані шцент будинки. Від них віє холодною пусткою.

— Це, часом, не будинок Онокпаси? — Я ледве впізнаю по руїнах.

Есірі киває головою. Але це не відповідь на те запитання, що не дає мені спокою.

— Сумно. Ти останнім часом бачив мою дружину, сина?

Він зітхає і хитає головою.

— Коро, брате мій, прошу тебе, йди додому і...

— Чому ти мені не скажеш правди? Що з моєю дружиною?

— Я... я... я не знаю, Мукоро. Я не знаю. Прошу тебе, йди спочатку додому.

Він вихоплюється на велосипед і від'їжджає. Навіть не озирається і не каже більше ні слова.

Тепер я не можу просто йти. Починаю бігти. Невже Рукеме кривив душею і тоді, коли говорив, що жінка й дитина живі-здорові?

Майже до самого порога мого будинку я біжу. Вікна й двері зачинені, все інше, здається, як і було. Зупиняюся перед дверима і вже простягаю руку до клямки, аж бачу на землі прямо коло дверей автомат. Озираюся й бачу у дворі солдата. Що я можу сказати? Солдат повертається, помічає мене коло дверей і негайно підбігає з погрозливим виглядом.

— Ти хто? Чого тобі треба? — він швидко хапає з землі автомат.

— Та ж це мій дім, — відповідаю. Що я можу сказати?

— А-а, — бурмоче він. Здається, він повірив мені, і його обличчя полагіднішало. — Це ви? *Мігво*.

— *Врен до*, — відповідаю я на привітання, хоча досі не розумію, хто він такий і що все це має означати. — Ти чий, синку?

— Я син Рубена Окумагби.

— А, зрозуміло. — Я добре пам'ятаю його батька. — Я не знав, що ти став солдатом. Що тут коїться? Де моя жінка й син?

— Вони в нашого командира. Мені наказано стерегти будинок. Ідїть за мною, я проведу вас до казарми.

Йду за ним неохоче. Всю дорогу він мовчить. Я тяжко збентежений. Тепер я певен — щось скоїлося. Дорогою бачу, якої великої шкоди завдали нашому місту повітряні нальоти, що про них передавало наше тюремне радіо. Он ха-

тина Болокора — зруйнована вщент. Яке лихоліття! Так само базар — згорів дотла. Не впізнаєш будинку Оніємораме. Що...

— Послухай, синку, — звертаюся я до свого провідника, — скажи мені хоча б, чому моя жінка та син у вашого командира? У них якась біда?

— Не турбуйтеся, — каже він. — Ми вже підходимо. Зараз ви їх побачите.

Я мовчки ковтаю слину. Ми наближаємося до околиці. Звідти вже видно казарми. Підходимо до воріт, і один із солдатів піднімає перед нами шлагбаум. Я вдивляюся солдатам в обличчя, але вони ніби не бачать мене. Саме їхня замкнутість чимраз більше перекоонує мене, що трапилось жахливе. Ми з сином Окумагби відійшли від воріт уже далеченько, коли я чую позаду вибух сміху. Швидко обертаюся, мені цікаво, чого вони сміються. Так, вони дивляться в мій бік, це видно по їхніх обличчях.

Що ж...

— От ми й прийшли, — каже мій провідник. Та я наче не чую.

Вже на порозі будинку, до якого підвів мене солдат, раптом чую — кличе мене жіночий голос. Він долинає з боку маленької прибудови до того будинку, в який ми мали щойно зайти.

— Мукоро!

З першого погляду впізнаю Аку, мою дружину.

— Аку! — гукаю я.

Вона підбігає й міцно обнімає мене. В цю хвилину, у знайомих обіймах, відчуваю, як весь тягар неспокою злітає з мого серця.

— Аку, — повторюю рідне ім'я.

Вона не відповідає. Відхиляю від своїх грудей її голову і бачу: вона нестримно риде.

— Заспокойся, люба, — я ніжно гладжу її голову. — Годі, я знов удома, я живий.

Але вона не вгамовується. Тільки вивільнюється з моїх обіймів, сідає на землю і риде ще невтішніше. Чим це пояснити?

— Ну годі,— я марно намагаюся підняти її з землі.— Все вже позаду. Нічого плакати.

Я потроху зовсім розгублююся, бо вона все риде. Я підводжу погляд і бачу, що з того самого боку, звідки з'явилася моя дружина, до нас біжить маленький хлопчик. Мені не треба казати, що це мій син,— я бачу нашу схожість, відчуваю голос крові. Він підбігає до мами, що плаче на землі, і зиркає на мене вороже і з подивом. Я усміхаюся до нього і простягаю руку. Та він сахається і дивиться то на маму, то на мене.

— Аку, годі тобі плакати,— кажу я роздратовано.— Тут твоя дитина, опануй себе.

Я піднімаю її з землі. Вона скоряється, хоч і далі схлипує, зітхає. Витирає очі, сякається.

— Це наш син, правда? — питаю.

Вона киває головою.

— Огеново,— кличу я хлопчика, що боязко поглядає на мене.— Іди сюди,— я знову простягаю до нього руки.

Він наче знову сахається, та мама штовхає його вперед.

— Іди, іди до тата,— каже вона здушеним голосом.

Хлопчик неохоче підходить і дається мені в руки. Я обнімаю його з ніжністю, що накопичувалась у мені понад три роки. Зусиллям волі стримую сльози, ладні бризнути з очей. У моєму серці — печаль і радість: печаль тих років, коли моя жінка й мала дитина ниділи в безпорадності й самотності, і радість, що ми все ж подолали всі злигодні. І, схопивши на руки сина — мою плоть і кров, — притулившись щочкою до його щоки, я відчуваю велику втіху — адже найважче позаду.

Коли я знову зводжу погляд, то бачу в дверях будинку армійського офіцера. Він стоїть, схрестивши руки на

грудах. Він, мабуть, нишком спостерігав за нами, а тепер опустив руки й усміхається на мій запитливий погляд.

— Добрий вечір, пане Ошевіре,— каже він.

— Добрий вечір.— В моїх очах — подив. Хто ж це такий?

— Зайдіть, будь ласка, до мене,— каже офіцер і рухом руки запрошує досередини.

Я беру сина за руку, але він виривається і біжить до мами. Вона збирається дорікнути йому, помахом руки я стри- мую її.

— Не чіпай його,— кажу.— Він мала дитина, до того ж мене не знає. Хай іде коло тебе.

Вона бере сина за руку, і ми всі заходимо до будинку.

— Окумагбо,— кличе офіцер.

— Слухаюсь! — солдат стає струшко.

— Де ключ від будинку Ошевіре?

Солдат виймає з кишені ключ і простягає його офіцерові.

— Гаразд,— каже офіцер.— Ви вільні. Можете поверта- тися до казарми.

— Слухаюсь!

Окумагба рвучко віддає честь і виходить.

— Сідайте, будь ласка,— офіцер повертається до нас.

Ми всі сідаємо. Тепер я відчуваю на серці полегкість, од- нак я чекаю пояснення: чому мою дружину та сина взято під військову охорону? Офіцер відкашлюється.

— Передовсім, пане Ошевіре,— починає він,— гадаю, ви дуже голодні. Може б, ви спочатку попоїли, а поговоримо потім?

— Ні,— хитаю я головою,— я зовсім не голодний.

— Справді?

— Так. Я зовсім не голодний.

— Тоді, може, вип'єте чогось? Ви, мабуть, притомнилися за довгу дорогу.

— Ні. Дуже дякую.

— Добре. Передовсім я радий, що ви знову — вільна лю- дина, повернулися до своєї сім'ї. Очевидно, ви здогадалися,

я начальник гарнізону в цьому місті. Мій основний обов'язок — захищати місто, підтримувати в ньому мир. Тому я хочу коротко пояснити вам, що змусило мене взяти вашу сім'ю під охорону. Але,— звертається він до дружини,— пані, даруйте, будь ласка. Я хочу поговорити з вашим чоловіком наодинці. Ви можете піти в свою кімнату і почекати там. Я вашого чоловіка довго не затримаю.

Я киваю дружині, щоб вийшла. Вона встає, бере сина, і вони виходять. Офіцер мовчить — чекає, щоб вони відійшли якомога далі. В моєму серці знову прокидається тривога.

ОКУМАГБА

Хвалити бога, все позаду. Я знову солдат, справжній солдат. Все це схоже на сон. Одного я хочу — забути про цю брудну справу і знову стати нормальним солдатом.

Я підходжу до намету. З голови не йде вся ця тяганина, особливо її кінець. Але мушу визнати, тепер, коли все скінчилося, я не відчуваю більше такої ненависті, як раніше. Я неабияк розхвилювався, побачивши, як той чоловік підійшов до свого дому, не маючи й гадки про те, що тут скоїлося, і хотів зайти досередини, побачити свою родину. Та я пам'ятав, що я солдат, і не виказав своїх почуттів.

А як вони зустрілися — о боже, не дай мені більше побачити такого! Коли та жінка впала на землю і гірко заплакала, у мені все перевернулося. І не від люті на неї за її безсоромну зраду, а від жалю до її чоловіка, бо йому випали на долю такі тяжкі й незаслужені муки. Адже, якщо його звільнили, це означає, що він визнаний невинним. О боже, яке щастя знову бути в своїй частині...

— Швидкий Окумс, Чорний Диявол! — так мене вітає товариш, коли я заходжу до намету.

— Як справи? — махаю я рукою.

— Швидкий Окумс! — гукає ще один солдат.

Але в мене на серці лишилася гіркота, тому я відразу падаю на ліжко. Не встиг я лягти, як до намету вбігають два солдати. Кидаю на них похмурий, не дуже дружній погляд.

— Вітаю з поверненням, — каже один з них, Іса. — Кінець?

Я мовчки киваю головою.

Іса сідає коло мене, а Ойєволе стоїть.

— Як воно було? — питає Ойєволе. — Ти наче прибитий!..

— Так, — відповідаю. — Я таки прибитий, та вже кінець.

— Розкажи нам, — каже Іса.

— Про що?

— Про все.

— Немає про що розповідати. Я виконував наказ, тепер усе позаду, і я повернувся.

Я втупився поглядом в Ісу. Він безпорадно зітхас.

— Мабуть, тобі було важко, — намагається він підбити мене на розповідь.

— Так, дуже важко, — виглядаю з намету.

— А надто під час нальотів.

— Так.

Я відчуваю їхні німі запитання. Але немає настрою розповідати їм усю пригоду і розважати їх тим, що не було для мене розвагою.

— Кажуть, повернувся її чоловік? — питає Ойєволе.

— Так. Повернувся, — відповідаю. Більше не кажу й слова і не дивлюся на нього.

— Цікаво, що він скаже, коли дізнається, що, поки його не було, інші орали його борозну? Хі-хі-хі! Хотів би я побачити його лице в ту хвилину, коли він почує правду.

Я повертаюся до нього, і враз веселість зникає з його лица.

— Ойєволе, — кажу я спокійно, але суворо, — якщо ти скажеш це ще раз, звідси винесуть два трупи.

Він тільки вилупився на мене, роззявивши рота. Він знає, мені нічого не варто виконати свою погрозу.

— Ходімо, Ойє,— каже Іса і підводиться.— Хай він сам тут сидить. Здається, він не в настрої. Іншим разом сам усе розповість.

Вони виходять з намету, і на прощання цей підступний виродок Ойєволе кричить:

— Наступного разу ти їх охоронятимеш, коли вони будуть...

Моє перше бажання — наздогнати його й скрутити йому в'язи. Але здоровий глузд підказує не звертати на йолопа уваги, пехай мої почуття перегорять...

Якщо я коли-небудь оженюсь і доведеться надовго відлучатися від сім'ї, я підірву свою жінку ручною гранатою.

ОГЕНОВО

мама більше не плаче, але на її обличчі сльози, очі почервоніли, і вона дихає так, ніби плаче. я хочу спитати її про того чоловіка в будинку, що називав себе моїм татом, але боюся питати, бо вона не усміхається і нічого не скаже, коли я спитаю. *я хочу додому, хочу сказати ономе, що повернувся мій тато звіди, куди він їздив, але чому мама плакала, коли він повернувся. я не люблю цього чоловіка, бо через нього плаче мама.*

мамо, кличу її.

вона не озивається, тільки дивиться на мене.

той чоловік — мій тато, кажу я.

вона не відповідає, а тільки киває, що так. *я не люблю цього чоловіка, як він може бути моїм татом, коли через нього мама плаче, а тепер вона не розмовляє зі мною і я не зможу розповісти про нього ономе.*

мамо, кажу я. цей великий солдат поб'є тата.

ні, каже вона, він тільки розмовляє з татом.

що він татові каже, питаю я.

я не знаю, каже мама. можливо, він каже татові, який ти чемний хлопчик.

мама каже, що мій тато чесний, я скажу ономе, що мій тато чесний і що він повернувся.

мамо, кажу я, коли ми підемо додому.

скоро, каже вона, як тільки вони скінчать розмову.

а тато мені що-небудь купив, кажу я.

ні, каже вона. він дуже стомлений, він надто стомлений, щоб нести що-небудь.

і ось я бачу, як ідуть мій тато і великий солдат.

вони ідуть до нас, мамо, кажу я.

так, каже вона.

мама встає і витирає очі.

іди і взуйся, каже вона, зараз підемо додому.

А Л І

Поки я говорив, він просто сидів мовчки і навіть не дивився на мене. Я виклав йому, що знав сам, і розповів усе, наскільки дозволяли добропристойність і такт. Але він не вимовив жодного слова, на його обличчі ніщо й не ворухнулося. І тепер я не певний, чи здригнувся б хоч один його м'яз, якби я розповів більше, ніж повинен був розповісти, або більше, ніж йому варто було знати. Він просто сидів, слухав і дивився в підлогу.

Та я сказав усе, що вважав за потрібне. Здається, пояснив усе на пальцях. Навіть дитині стало б ясно, що довелося пережити цій жінці. Ясно як день: коли два чоловіки рижуться через жінку, то в них далеко не благородні помисли. Навіть дитина знає — не радість зустрічі, а тільки пам'ять про безчестя може змусити жінку так довго і невтішно плакати, внавши на землю, до ніг свого чоловіка.

І сам чоловік розгубився, по його обличчю було ясно, що в риданнях дружини він помітив щось більше за радість зустрічі. В ту мить я відчув — у його душу закралися підозріння. Тому, коли я почав розповідати йому всю пригоду, він уже в цілому здогадався, що сталося. Але він не сказав ані слова й оком не зморгнув — і цим завоював мою шану. *Кай!* — от так чоловік!

І все ж таки я виклав йому все. Я пояснив йому суть своїх обов'язків в цих краях. Правда, не сказав, що мое піклування цивільним населенням коштувало мені власної посади. Та я недвозначно пояснив, що, доки я тут, тобто доки приїде новий майор, я буду виконувати свій обов'язок і робити все, що вважаю за потрібне, навіть якщо від цього комусь буде погано. Я розповів, що до мене прийшла делегація від верховного вождя міста з вимогою вислати його дружину з міста через те, що її присутність нібито ставить під загрозу безпеку і добробут населення. Я відповів делегації, що жінці необхідно лишатися в місті до судового розслідування вбивства, де їй доведеться виступити свідком, але пообіцяв подумати над їхнім проханням. А ще я запевнив його, що потурбуюся про безпеку його родини, хай там що не сталось. Я дав йому можливість вибору — або переїхати в якесь інше місто й повідомити свою адресу, або ж лишитися в місті, хоча б для того, щоб виправдати в очах вождів перебування в місті своєї дружини. Я запропонував йому охорону, якщо він залишиться в місті або відчує, що безпека його сім'ї під загрозою. І тільки тоді він уперше заговорив.

— Ні, дякую,— сказав він,— гадаю, нам не потрібна охорона.

— Ви певні, пане Ошевіре? — спитав я.

— Так, певен,— відповів він.

— Воля ваша.

Так ми і вирішили. Але моя пильність не притушиться. Доки я тут командую, буду суворо карати кожного, хто

спробує чинити самосуд,— хай навіть це був би останній мій наказ перед від'їздом у штаб. Завтра спробую втовкмачити це *оготі* та його радникам.

ОШЕВІРЕ

Хіба може чоловік поводитися не так, як велить розум і щирі переконання, хай би якими були наслідки? Вчинити інакше — це зрадити гідність. Я буду гіршим з людей, якщо дозволю собі зігнути під тягарем страху.

Я пережив більше, ніж може витримати людина. Я пережив три роки несправедливого ув'язнення. І хоч я заробив свою свободу, хоч справедливість перемогла, впродовж усіх років розслідування я добре пам'ятав, які небезпеки мені загрожували. Але я ніколи не дозволяв небезпекам засліпити мене, збити з дороги щирої і безстрашної боротьби за свою честь і правду. І тепер, пройшовши через судилище, нав'язане мені порядками, яких я ніколи не розумів, хіба я здригнуся — навіть коли добре знайомі дрібні людиці замишляють лихе проти моєї сім'ї. Адже я знаю, що здатен перемогти їх, хай тільки спробують здійснити свої замисли.

Отже, вони вимагають, щоб мою родину вислали з міста. Дуже добре. Хай прийдуть і спробують нас вигнати. Я ще не знаю, хто вмовив Рукеме свідчити проти мене, але, безперечно, це та сама людина, що донесла на мене військовій владі як на «пособника заколотників». Але якщо скласти до купи все те, що виринуло на поверхню, не помилюся, припустивши, що до моїх нещастя причетний Тодже Оювуакно. Може, я так і не взнаю правди. Та найголовніше, що я знову вдома, і тут я буду жити з родиною. Ми будемо жити, як усі інші городяни, що вільно ходять містом і не потребують ніякої охорони. Інакше це була б не свобода. А якщо немає свободи, життя людини та її роду пусте.

Я не зробив нічого поганого. Це вони заподіяли мені зло. Тому навіщо мені охорона?

Ні, під охороною живуть тільки злочинці та боягузи...

АКУ

Милий боже, зглянься наді мною! Врятуй мене від страху! Ти оберігав мене понад три роки. Допоможи мені ще раз.

ОШЕВІРЕ

Але... Є тут ще одна обставина. Якщо в цьому місті лишилися чесні люди, вони мають знати: мою дружину, всю мою сім'ю ославлено несправедливо. Та все одно залишається пляма! Залишається ганьба, її видно звідусіль, наче наготовлений катом зашморг, тільки встроми в нього голову! Як ми зможемо жити в цьому місті, коли все тут нагадує про нашу вічну ганьбу? Як жити, як ходити цим містом, знаючи, що на тебе показують пальцями, що кожен жарт, кожна насмішка спрямовані на тебе? У мене не стане мужності спитати дружину, що сталося,— сили не знайдеться вислухати її розповідь. Ще не придивився до неї, але якщо вона дозволила двом чоловікам так недостойно використати себе, цілком вірогідно, що вона носить у собі кільчик тих брудних зв'язків. А який чоловік захоче дожити до такого, щоб кожен день бачити зачатий у злі плід зради?

Ні... ні...

АКУ

Милий боже, зглянься останній раз на мою молитву. Ти бачив, понад три роки я терпіла найстрашніше, що може спіткати жінку. Надто сумно і соромно згадувати побачене

й пережите. Але ти хоча б зберіг мені життя, і сьогодні, на щастя, повернувся мій чоловік. Невже ти не зглянешся наді мною ще раз, тепер, як ніколи, я потребую твоєї допомоги. Прошу одного,— дати йому сили зрозуміти й пробачити. Хіба це так багато?

Якби ж він заговорив до мене. Якби ж він покликав і попросив усе йому розповісти. Я добре знаю, скільки нищого й недостойного буде в моїх словах — щоб вислухати їх, потрібна неабияка воля та благородство. Врешті, я знайду в собі сили розповісти все по порядку, не пропущу нічого, навіть якщо доведеться говорити всю ніч.

Я знаю, вірю, добрий майор утішав його, як міг. Але майор не міг знати всього. Вся ця пригода скоїлась круг мене, і тільки я можу розповісти правду, хай би якою вона видалася огидною. Невже, милий боже, ти не даси йому сили покликати мене, а мені — мужності усе пояснити, а потім хай робить зі мною, що схоче!

Він не роздягся і не доторкнувся до страви, що я приготувала. Вже далеко за північ, а він усе сидить на стільці у вітальні. Я не смію заговорити з ним, хто знає, чого це мені буде коштувати? З того часу, як надвечір ми вийшли з казарм, він не вимовив жодного слова. Тільки сів на стілець. Не так давно він устав, позачиняв усі двері й вікна, поклав до кишені ключ і облив усе гасом. Тепер він знову сидить на стільці, сліпо втупившись у темряву, а що можу я — лежу сама на ліжку і від болісного страху та хвилювання рахую хвилини.

Милий боже, якби ти дав йому сили покликати мене й заговорити зі мною, попросити мене все розказати... Якщо після того він вирішить спалити мене живцем, принаймні я загину з легким серцем. Хай він вислухає мене, а потім уб'є власними руками.

ОГЕНОВО

...і тато дуже сердитий, він зв'язує мені руки й ноги, і на шворці підвішує до стелі головою вниз, і гострить дуже великий ніж, і тримає його над вогнем, доки він розчервоніється, наче сам вогонь, він підносить його до моєї голови і каже, що зараз її відрубає цим розпеченим до жару ножем, і я плачу, плачу, плачу, і благаю змилюститися наді мною, та він каже: ні, сьогодні я відрубаю тобі голову цим розпеченим ножем, а я питаю, за що ти хочеш відрубати мені голову, а він каже, за те, що ти не сміявся і не тішився, коли я приїхав, і я благаю його пробачити мені і сказав, що завтра буду тішитися і сміятися, доки в мене трісне рот, а він відповідає, ні, вже запізно, зараз я відрубаю тобі голову, потім він залишає мене в сльозах і йде до мами, вона теж плаче, він зв'язує їй ноги й руки, і підвішує на шнурку до стелі ногами вниз, і йде до вогню, і тримає над ним праву руку, доки вона червоніє, як вогонь, і підходить до мами і розжареною рукою з усього маху б'є її по щоці, мама плаче і плаче, і просить його відійти, і я теж прошу його, та він не звертає на мене уваги і б'є маму, а мама плаче, і він піднімає з підлоги розпечений до жару ніж і йде до мене, тепер на його обличчі четверо очей, а тіло має ще дві ноги, кожна велика й товста, мов дерево, він дуже широко роззявляє рота, вогонь горить на кінчику його язика, в розпеченій руці він підносить розжарений ніж і підступає до мене...

АКУ

Милій боже, ти зглянувся наді мною, але якою ціною я плачу за це! Мені досить, що він звернувся до мене на ім'я, сказав кілька слів, хоч в цих словах прозвучав страхитливий наказ.

- Огеново! Огеново!
  - Що, ма?
  - Чому ти не вдягнув светра? Га?
  - Я вдягаю.
  - Ще раз побачу, як ти дримаєш під стіною,— будеш битий.
  - А куди ми йдемо, ма?
  - Замовкни і не питай нічого. Негайно вдягайся, а то потягну тебе голого.
- Мені досить того, що він нарешті заговорив до мене, але перед яким жахливим вибором він нас поставив!

ОГЕНОВО

наш будинок горить у великому вогні. коли я озирваюся на той вогонь, мама дає мені потиличника і каже, не барися, дурнику. вона тримає мене за руку, щоб не відстати, я повинен бігти. тато не чекає на нас і не озирвається. *я не люблю тата, бо він не дав мені виспатися, і мама плаче, і він підпалив нашу хату.*

мамо, кажу, я забув свій автомат. я хочу його забрати, доки він ще не згорів.

замовкни, каже вона, а то я покину тебе і ти згоріш разом з автоматом.

тато з нами не розмовляє, він іде дуже швидко і не озирвається, *мій тато недобра людина.* місяць на небі великий і круглий, як великий, блискучий м'яч. я бачу, як на ньому чоловік сокирою рубає дрова. якимось мама розповідала мені, що місячний чоловік рубає дрова, бо не послухався бога і не молився в неділю, за це бог покарав його і дав сокиру, щоб той вічно рубав дрова. коли я спитав маму, чому бог такий злий чоловік, вона відповіла, що бог, по-перше, не чоловік, по-друге, він не злий, він цілими днями сидить у великому кріслі, карає всіх поганих людей і п'є дощ.

наш підпалений будинок залишився далеко позаду. я хочу востаннє озирнутися, але мама так шарпає мене, що я мало не падаю. десь далеко кукурікає півень, далі починає гавкати собака. ми йдемо в джунглі, проминаємо багато будинків. ми не зустріли по дорозі жодної людини. місяць світить дуже ясно і все навколо добре видно. ми вже коло самих джунглів. на узліссі маленька річечка, місяць відбивається у воді, здається, там танцюють, вигинаючи спинки, багато-багато блискучих рибок. тато так до нас і не озивається, а мама тягне мене за руку, я швидко біжу за нею. місто лишилося позаду. *невже я більше не побачу ономе, було б добре, якби ономе пішов з нами.*

мамо, кажу я, коли ми повернемося назад.

тссс, каже вона, я не знаю, мовчи.

я не люблю тата, думаю, він поганий.

тепер ми пробираємося крізь джунглі. коли я піднімаю голову, то майже не бачу місяця, але його світло доходить до нас, чути цвіркання комах і кумкання жаб. якось мама розповіла, що вони цвіркочуть уві сні, це вони хропуть. комах і жаб чути дедалі голосніше, а тато йде попереду і віддаляється від нас, і я все швидше біжу за мамою, і тримаюся за її руку. місячні промені танцюють на безлічі маленьких листочків, і дерева пробігають повз нас. раптом чую, хтось кричить в лісі.

стій! кричить, стій!

я озираюсь, але нікого не бачу.

стій! стій! голос вигукує ще якісь незрозумілі слова.

стій!

мама міцніше стискає мою руку і зупиняється. вона тремтить і важко дихає, а тато не зупиняється. він, як і раніше, йде вперед, і навіть не озирається, коли ми зупиняємось. мама так і тремтить. я чую, як хтось виходить на нас із джунглів. мама хоче кинутися вперед.

стій! — гукає той чоловік, але ми не бачимо його.

мама знову зупиняється, міцно тримає мене, тремтить і важко дихає, а тато однаково не зупиняється.

та стій нарешті! здалека гукає інший голос. мабуть, він звертається до тата.

мукоро! кричить мама. *мукоро!* вона знову поривається бігти вперед, за татом, але з джунглів виходить чоловік і гукає:

не рухатися!

я бачу його обриси.

стій! знову гукає голос здалеку.

до нас підходить чоловік, що вийшов з джунглів, і наводить автомат на нас із мамою. я боюсь і горнуся до мами. раптом чую постріли з того боку, звідки кричав інший голос. та-та-та, та-та-та, дві черги, потім ніби щось падає на землю.

мукоро! знову кричить мама. вона відпускає мою руку, падає на коліна, закриває лице руками і плаче.

я дивлюся на солдата, я його боюся. у нього дуже темне обличчя, від листя на ньому страшні тіні, в нього очі, наче в чорного кота...

А Л І

Айзек Н. Окутубо — дуже добрий солдат, суворий, принциповий. Я його поважаю. Безперечно, він буде чудово керувати нашим гарнізоном. Передаючи командування, хочу побажати йому одне: щоб йому вистачило мудрості зрозуміти: сила солдата не лише в автоматі. І хай йому пощасть більше, ніж мені. А втім... коли б усе почалося спочатку, якби я знову командував цим клятим гарнізоном, *аллах*, я, мабуть, повторив би всі свої помилки!

СУЧАСНА НІГЕРІЙСЬКА ПРОЗА Й РОМАН І. ОКПЕХВО «ОСТАННІЙ ОБОВ'ЯЗОК»

Загострення визвольної боротьби в Африці на зламі п'ятдесятих-шістдесятих років пробудило національну самосвідомість, розвіяло євроцентристські концепції та міфи колонізаторів про вищість «білої цивілізації».

А вже в 60-і роки стало очевидним, що здобуття незалежності для багатьох африканських країн — то тільки перший крок на шляху довгої і складної боротьби народів за прогресивні зрушення, за духовну деколонізацію, не кажучи вже про справжню економічну та політичну незалежність. Цей період позначений бурхливим розвитком африканських і, зокрема, нігерійської літератури.

Природно, що й після визволення від колоніальної залежності головним завданням для африканських письменників лишається розвиток національних культурних традицій, досягнення остаточної духовної деколонізації, визначення творчого методу для літератури, здатної осмислити з прогресивних позицій політичне і соціальне життя їхніх країн. Магістральний напрямок розвитку африканських літератур — реалістичний, а вплив модернізму на літератури Чорної Африки — незначний. Однак реалізм в африканських літературах — далеко не однорідне явище. Звертаючись до традицій усної народної творчості, письменники Африки звертаються також і до традицій європейської літератури.

У «Листі до американських робітників» В. І. Ленін писав: «Безпомилково зробити революцію не можуть ті трудящі класи, яких віками пригноблювали, забивали, насильно затискали в лабеті злиднів, темноти, здичавіння»¹. Так само важко для африканських народів було безпомилково здійснити і культурну революцію. Проблеми соціальні, проблеми класової боротьби у процесі духовної деколонізації часто-густо підмінялися штуч-

---

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 58.

ним єднанням людей за кольором шкіри. На Заході звикли до такої літератури, яка б оспівувала декоративну екзотичність Африки — край баобабів, саван, тамтамів, ритуальних танців тощо. До такої «втечі у фольклор» пристали й деякі африканські митці, зокрема один із нігерійських прозаїків Амос Тутуола, що, як і більшість його колег, пише англійською мовою. Письменник дебютував ще 1952 року «романом» «Любитель пальмового вина». Слід зауважити, що хоч автор називає «Любителя пальмового вина» та інші свої книжки «романами», це, власне, казки, що походять з фольклору народу йоруба і близькі до епосу гріотів — так у Нігерії та деяких інших африканських країнах називають народних оповідачів і співців. Казки Тутуоли — не записи фольклориста, а самостійні твори, в яких, щоправда, є багато запозичень з народних сказань. Сюжети «Любителя пальмового вина», так само як «Сімбі та Сатира темних джунглів», «Пернатой відьми» та інших «романів» Тутуоли, стереотипні: подорож героя чи героїні, подолання страшних небезпек, що чатують на кожному кроці, і, зрештою, щасливе повернення додому. Стежина Смерті, Місто Мертвих, злі духи, відьми, лісовики, сатири, лихі демони загрожують звичайним людям. Талановиті, сповнені буйної фантазії й народної мудрості, його казки лишаються казками — й тільки.

Слабкість позиції Амоса Тутуоли полягає в тому, що він стоїть осторонь соціальних перетворень і політичних подій в Нігерії, таких актуальних для більшості його співвітчизників. І має рацію один з провідних нігерійських письменників Чінуа Ачебе: «Хоча Амос Тутуола і говорить щось важливе й цікаве, метод його непридатний для подальшого розвитку літератури».

Тутуола був одним з перших письменників сучасної Нігерії, та не його творчість визначила магістральний напрямок молодой нігерійської літератури.

Більшість африканських письменників, зокрема нігерійських, відмовляються від фольклорної традиції, вже не вважають її цінною самою по собі, звертаються в своїх творах до актуальних проблем, що хвилюють сучасну Африку. Показовою в цьому

плані є творча еволюція одного з найцікавіших нігерійських письменників старшого покоління, Сіпріана Еквенсі, перші романи якого за формою нагадували довжелезні нариси про життя африканського міста. В подальшій своїй творчості Еквенсі збивався на побутову та етнографічну екзотику, орієнтовану на європейську та американську аудиторію. Проте в останніх своїх романах Еквенсі відійшов від зайвої описовості і від зайвого захоплення етнографізмом. Так, у романі «Коли горить трава» нігерійський письменник, широко вдаючись до поезики народної творчості, підкреслює згубність буржуазної «цивілізації». Позитивний аспект творчості Сіпріана Еквенсі полягає в тому, що для письменника не існує етнічних кордонів. На відміну від творів багатьох нігерійських літераторів, у його книжках діють представники різних племен Нігерії, і Еквенсі до всіх ставиться з однаковою повагою. Слід особливо відзначити цей факт тому, що так званий трайбалізм — міжплемінна ворожнеча, замкнутість окремих етнічних груп — лишається гострою проблемою в цій паселеній багатьма племенами країни.

Творчість кращих письменників сучасної Нігерії спрямована на художньо-естетичне самовизначення національної літератури у складній ситуації гострих історичних протиріч і контрастів. Зрозуміла річ, різні літератори по-різному розглядають ці процеси. Та якщо письменник посідає активну, прогресивну позицію, творить для свого народу, то він стає виразником національного характеру, допомагає народним масам долати важкий колоніальний спадок, сприяє формуванню національної єдності. Набагато далі від Еквенсі, не кажучи вже про Тутуолу, пішли такі нігерійські письменники старшої генерації, як Гебрієл Окара, Воле Шоїнка, Джон Пеппер Кларк, Чінуа Ачебе.

У наш час нові шляхи молодого нігерійського прози прокладають письменники середньої генерації — Онуора Нзекву, Джон Муоні, Обі Ігбуна, Нкем Нванкво та ін., однак їм не вдалося перевершити художні досягнення своїх попередників.

Так, глибокі узагальнення, конкретна символіка, цікава образність притаманні повісті Гебрієла Окари «Голос». Окара теж

залучає до свого твору мотиви народної творчості, але їхнє пропорційне поєднання з елементами новітньої літератури, намагання розв'язати важливі соціальні проблеми, гостра критичність роблять «Голос» помітним явищем не тільки на африканському континенті. Оригінація деяких африканських митців на «повернення до першоджерел», виключно на традиції усної народної творчості, у сучасній політичній ситуації знаходить що далі, то менше прихильників. Більшість письменників Африки тяжіє до реалістичного відтворення дійсності, не відриваючись повністю від ґрунту африканської народної творчості.

Говорячи про неї, слід відокремити змертвілі, консервативні риси африканського фольклору від живих, прогресивних. За словами радянського літературознавця М. Кагана: «Мистецтво демократичне й реалістичне надихається гуманістичним пафосом народної творчості, її волелюбністю і працелюбством, її мудрістю і естетичною досконалістю, її вірністю духові національного життя і водночас розвиває фольклорну традицію, підносячи її на рівень високих ідейних та художніх досягнень цивілізації, мистецтво ж псевдодемократичне й націоналістично-шовіністське розглядає фольклор як зразок для наслідування й ідеалізує в ньому саме консервативні архаїчні моменти, прагнучи увічнити історичні помилки та забобони народних мас».

Зрозуміло, що в колоніальні часи африканцям необхідно було «знайти себе», протиставити власні культурні цінності культурі метрополій. І досить часто інтелігенція колоній та напівколоній обмежувалася збереженням традиційної культури. Але в період національно-визвольної боротьби і після здобуття незалежності — цього вже недостатньо. Народові потрібні інші — дійовіші, революційні література і мистецтво. Африканська культура довгий час перебувала на рівні фольклору, що мав подвійну функцію — художню та утилітарно-практичну. Для прикладу можна назвати обрядові та культові «вистави», мисливські пісні, гімни на честь вождя, хоріві пісні племен іґбо й хауса, амхарські героїчні пісні тощо. Всі ці реалії африканської культури органічно пов'язані з побутовими заняттями, з самим життям афри-

канських народів. І тільки з часом, разом з розвитком суспільства ідейно-художня функція могла набути самостійної цінності. В культуру та літературу країн Африки владно прийшло нове, оскільки в процесі боротьби за визволення від колоніального гноблення митці африканських країн не могли стояти осторонь животрепетних подій, осторонь визвольного руху. І письменник не зможе самотньо відтворити нову дійсність, не лише не звільнившись від успадкованої політики асиміляції, а й не звільнившись від облуд архаїки. Так, Чінуа Ачебе вважає громадянським обов'язком письменника бути в кожному творі «вчителем», активно втручатися в життя, боротися за перебудову суспільства. Ачебе відкидає не тільки ідеалізацію доколоніального минулого, а й фальшиві ідеали буржуазної моралі, нав'язані колонізаторами. В його найкращому романі «Людина з народу» головний герой — Оділі Сомалу — таврує політиканів та «нових» африканських буржуа за те, що вони протиставляють себе народу, несуть відповідальність за нестабільну і навіть трагічну політичну ситуацію в Нігерії в 60-і роки. За словами Чінуа Ачебе: «Обов'язок письменника — допомогти людям повернути втрачене, пояснити їм, що їх спіткало, чого їх позбавили. У того народу є прислів'я: той, хто не знає, де його намочив дощ, не знає також, де можна обсушитися. Саме письменник мусить сказати народові, де була гроза». Це і намагаються зробити провідні письменники сучасної Нігерії.

Після здобуття незалежності спадщина колоніалізму продовжувала впливати на суспільне та політичне становище в найбільшій африканській країні. Корупція, зростання трайбалістських тенденцій, соціальні конфлікти, сепаратистський рух привели до кількох переворотів, а згодом і до жорстокої громадянської війни. Нігерійські письменники виступають з багатьма творами, в яких намагаються розібратися, «де була гроза», як дійшла справа до утворення східнонігерійськими сепаратистами так званої «Республіки Біафра», до жажливої громадянської війни, в якій загинули сотні тисяч нігерійців. Цим подіям присвячені прозові твори Воле Шойнкі («Час беззаконня»), Коле

Омотосо («Споруда», «Бій»), Флори Нвапо («Більше ніколи»), Елечі Амаді («Великі ставки»), Вінсента Чуквуемека Іке («Присмерк на світанні»), Фола Ойеволе («Бунтівник мимоволі»), вірші Джона Пелпера Кларка, Гебрієла Окари, Чінуа Ачебе, Франчески Джетунди Перейри. Одним з кращих творів про братовбивчу громадянську війну є роман ще досить молодого (народився 1942 року) нігерійського прозаїка Ізідора Окпехво «Останній обов'язок». Незважаючи на те, що дія твору Окпехво відбувається у вигаданій, умовній країні Зонді, в місті Урукпе штату Чорне Золото, читач, хоч трохи знайомий з подіями громадянської війни 1967—1969 років, зрозуміє, що нігерійський письменник, безперечно, має на увазі свою батьківщину, штат Бендел, міста Бенін і Абу, де протягом тривалого часу точилися запеклі бої між сепаратистами і федеральними військами. Водночас, вдаючись до такого умовного засобу, підкреслюючи, що історія, про яку йдеться в романі,— «цілковита вигадка», Ізідор Окпехво створює образи-типи, висловлює свій протест і проти війни взагалі, і проти громадянської війни в Нігерії зокрема. Війна ця мала свої особливості, тож для кращого розуміння роману Окпехво важливо пригадати деякі історичні події.

Після військових переворотів і багатьох кривавих сутичок країна фактично була розколота на два основні табори: прибічників федералізму і прибічників унітарної системи. Однак невдовзі в Нігерії різко посилюлися трайбалістські та сепаратистські тенденції, керівників Східної Нігерії на чолі з військовим губернатором О. Оджукву вже не влаштовувала тільки ліквідація федерального устрою — вони відкрито висловили сумнів щодо доцільності збереження єдиної Нігерійської держави, поставили питання про вихід Східної Нігерії зі складу федерації. У травні 1967 року Оджукву зробив заяву про створення незалежної республіки Біафра, а не минуло й двох місяців, як почалася війна, від якої тією чи іншою мірою постраждали мільйони нігерійців. Потрібно було два з половиною роки боротьби, щоб перемогли прибічники збереження єдності Нігерії.

«Останній обов'язок» (1976) — другий роман Ізідора Окпехво.

Перший — «Жертви» — вийшов 1970 року. В «Жертвах» письменник торкався головним чином родинного життя і проблем полігамії в Нігерії. Другий роман Окпехо докорінно відрізняється від першого і з погляду охоплення матеріалу, і з погляду художнього осмислення дійсності. Досліджуючи у своєму творі проблему «людина і війна», нігерійський письменник ставить своїх героїв в екстремальні, гостроконфліктні ситуації, порушуючи важливі морально-етичні проблеми, головною з яких є проблема обов'язку — обов'язку перед батьківщиною, перед родиною, перед самим собою. Хоча суто воєнних дій в романі, власне, майже немає, однак війна повсякчас присутня в ньому, впливає на спосіб життя героїв твору, відіграє величезну роль у психологічній характеристиці персонажів.

Кілька слів про епіграфи до роману, що їх обрав Ізідор Окпехо. Всі вони — місткі й глибокі — значною мірою розкривають образну атмосферу твору та окремих його розділів. Перший з них — до всього роману — належить перу Сальваторе Квазімодо — одного з найзначніших італійських поетів ХХ століття. Квазімодо не посів активної громадянської позиції в Італії за часів правління Муссоліні, хоча навіть пасивний опір, відмова від підтримки «офіційної» лінії в мистецтві на той час були актом справжньої мужності. У період «чорного двадцятиріччя» в поезії Квазімодо помітна естетизація суб'єктивного, почуттєвого сприйняття, вишуканість стилю, звернення до сфери підсвідомого. Визволення Італії від фашизму було для Квазімодо, як і для багатьох інших митців, подією величезної ваги, що глибоко позначилася на їхній творчості. Це виявилось і в розширенні тематичного діапазону, і в принципово нових мотивах, і в громадянському пафосі лірики Сальваторе Квазімодо, до кращ зразків якої належить і епіграф, обраний І. Окпехо.

Епіграф до першого розділу взято зі збірки «Воєнні втрати» Джона Пеппера Кларка. Ранні, «пейзажні» поезії Кларка позначені впливом англійських романтиків ХІХ століття. Ліричні вірші Кларка звернені до коханої, поет милується красою батьківщини, подає свої інтерпретації популярних африканських міфо-

логічних сюжетів. Однак збірка, звідки й взято епіграф, різко відрізняється від попередніх своїм антимілітаристським пафосом, гнівним засудженням війни.

Другому розділові передують епіграф з поезії Крістофера Окіґбо. Вірші Окіґбо — алегоричні, асоціативні, дещо «зашифровані». Але їхній основний зміст ясний. Його, як і Воле Шоїнку, «хвилює доля людини в Нігерії і в усьому світі». Останній цикл віршів Окіґбо — «Стежина грому» — написаний напередодні громадянської війни і позначений тривожним передчуттям страшної катастрофи. Поет ненавидить війну й насильство, але відчуває, що «запах крові вже пливе в полуденному лавандовому тумані». Невдовзі, менше ніж через рік після написання «Стежини грому», справді розпочалася війна і разом з багатьма іншими нігерійцями загинув і цей молодий, тридцятип'ятирічний поет, якому передрікали блискуче майбутнє.

Автор епіграфу до останнього розділу — Воле Шоїнка. Доля Шоїнки під час війни в чомусь подібна до долі одного з персонажів твору Окпехо — Мукоро Ошевіре. Як і літературний герой, Шоїнка відбув кількарічне ув'язнення через фальшиве звинувачення у зраді й шпигунстві на користь Біафри. Після амністії Шоїнка, блискучий поет, прозаїк, драматург і режисер, неодноразово засуджував війну, намагався визначити її вплив на душі і спосіб мислення людей у повоєнний період.

Таким чином, можна з певністю сказати, що Ізідор Окпехо обрав епіграфи до свого роману не тільки через поетичні достоїнства відповідних творів, звідки їх узято, а й через переконання та світогляд кожного з митців, що їх створили.

У романі Окпехо існує кілька центральних персонажів, кілька майже самостійних сюжетних ліній. Нігерійський письменник застосовує у своєму творі принцип так званої «багатоокості», тобто події роману подано крізь призму свідомості кількох героїв-оповідачів. Зміна оповідачів призводить то до прискорення романного часу, то до його уповільнення, а інколи — майже до зупинки. Така інтерпретація художнього часу дозволяє письменникові глибоко розкрити причинно-наслідкові зв'язки, зі-

ставити різні змістовні площини, проаналізувати зовнішні та внутрішні контакти героїв. Інколи ж, особливо, коли «оповідачем» є Огеново — малий син Мукоро Ошевіре,— події подано або фрагментарно, або сукупно, так, як їх бачить дитина. Треба віддати належне Ізідорові Окпехо: ці сторінки — чи не найкращі в романі, насамперед через те, що письменник майстерно передає психологію дитини, яка опинилася у не зрозумілій для себе ситуації. Повз Огеново проходить безліч людей, і він просто не в змозі зрозуміти їхні бажання, їхнє ставлення до нього, до його матері й батька. Звичайно ж, Огеново не може зрозуміти й того, що війна спричинилася до трагедії його родини, і тому батько, якого він так чекає і так ніжно любить, постає перед хлопчиком у страшному, викривленому світі.

Трагічна не тільки доля Мукоро Ошевіре та його родини. Все місто Урукпе виступає у нігерійського романіста метафорою суспільства. Його вражає криза: отруєне війною, воно хворіє, наче живий організм. До того ж певна просторова замкненість дозволяє Окпехо створити ніби модель нігерійського суспільства, яке існує під знаком розчарування і спустошеності. Все це, в певному розумінні, стосується й обох племен — іґабо та сімба, втягнених у війну. Виникає природне запитання: якщо прообразом Зонди є Нігерія, то чому в романі Окпехо фігурують лише два племені? Адже Нігерія — багатонаціональна країна, де живуть фульбе і хауса, ідрко і буса, еве і біні, чамбе і мумуа, катаб і баде та ще кільканадцять складників етнолінгвістичної структури населення. Справа в тім, що в Західній Нігерії переважну більшість населення складають йоруба, а у Східній — іґбо, які й стали прообразами двох основних конфліктуючих сил з твору Окпехо — іґабо та сімба.

Лише два персонажі твору нігерійського письменника вільні від трайбалістських забобонів, що розкололи країну на два табори: це — майор Алі Ідріс і Мукоро Ошевіре.

Алі Ідріс, начальник гарнізону, що охороняє Урукпе від сепаратистів, чи не найпривабливіший персонаж роману Окпехо. Він намагається підтримати в місті «дух спокою, взаємного

розуміння і поваги». При цьому він не тільки воює проти «заколотників», але й бачить свій прямий обов'язок у збереженні і захисті прав усіх жителів міста незалежно від їхньої плеїнної приналежності. Дисципліна, законність і справедливість — та тріада, на якій базуються переконання Ідріса. Але він — це й просто добра, чуйна людина, яка врятувала багатьох співвітчизників од смерті. Водпочас майор без вагань наказує розстріляти солдата-вбивцю, щоб уникнути нових кривавих сутичок у місті. В цьому випадку обов'язок ятрить душу Алі Ідрісові, стає важким тягарем, що вступає у суперечність з його гуманістичними пориваннями. Коли ж майор вільний у виборі, він бездоганно виконує свій, передусім людський, обов'язок. Так, Алі вважає, що він зобов'язаний захистити дружинку Ошевіре, бо в неї, на думку майора, таке ж право вільно жити у місті, як і в усіх інших жителів, слідкує за тим, як Червоний Хрест допомагає всім пораненим і сиротам, турбується про безпеку біженців тощо. Зрештою, саме через людяність, через свою циду турботу про цивільне населення міста Алі Ідріс втрачає посаду. Однак майор не тільки не шкодує про свої вчинки, а й певен, що за будь-яких обставин він повторив би свої «помилки».

Антагоністом Алі Ідріса і Мукоро Ошевіре в романі виступає багатий вождь Тодже Оновуакпо. Образ Тодже — не новий в нігерійській літературі. Радянський читач уже знайомий з паном Дерінолою з роману Воле Шоїнки «Інтерпретатори», вождем Ізонго з повісті Гебрієла Окари «Голос», «вельмишановним» Нангою з твору Чінуа Ачебе «Людина з народу».

Так, в кращому романі Ачебе, що вийшов у світ саме напередодні громадянської війни, напівосвічений міністр культури Нанга протистоїть усім прогресивним силам. Розбещений владою і нечесно здобутим багатством, Нанга мало не в кожній розмові підкреслює, що він-бо «людина з народу», плоть від його плоти. Однак під машкарою невтомного державного діяча ховається кар'єрист і хабарник. Нанга справді вийшов з народу, але давно вже зрадив його інтереси. На шляху до влади й багатства він, як і Тодже Оновуакпо, чинить злочини. Людина з безліччо

масок — таким змальовує Чінуа Ачебе образ огидного політика-демагога.

Демагогія, брехня, пристосовництво властиві й Тодже Оновуакпо. Спочатку Тодже ошукує навіть розумного і проникливого майора Алі Ідріса, який вважає попервах цинічного ділка своїм другом. Однак згодом Тодже змушений скинути машкару і Алі Ідріс нарешті бачить справжнє обличчя Оновуакпо.

Тодже переконаний у своїй повній безкарності, бо належить до буржуазної «еліти» Урукпе і всього штату Чорне Золото. Саме тому він легко вдається до підкупу й брехні, намагається спокусити дружину Мукоро Ошевіре, навіть збуває федеральним військам гнилі банани, цибулю і ямс. Самозакоханість Тодже Оновуакпо майже дорівнює манії величі: «Я зробив собі ім'я на каучуковому промислі в цьому місті, та й у цілому штаті. Тільки завдяки таким, як я, місто має сьогодні якесь значення... І коли раптом виникне якась загроза високому становищу такої людини, як я, жодна жертва з боку громадян не видається надто великою, щоб зберегти моє місце і суспільну вагу». Представник «нової нігерійської буржуазної еліти», Тодже не зупиняється перед підлістю для досягнення мети, яка за своєю суттю є такою ж брудною, як і засоби до її здійснення.

Мукоро Ошевіре — конкурента Тодже Оновуакпо в каучуковому бізнесі — було кинуте до в'язниці за те, що він врятував од самосуду й смерті хлопчика, на якого полювали прибічники федералістів. Через наклепи Тодже і підкуплених ним лжесвідків Ошевіре зазнає всіляких поневірянь (цьому сприяє й те, що його дружина походить з племені сімба), однак зберігає мужність, стійкість і людяність — риси, що водночас зближують Мукоро з Алі Ідрісом і роблять його антиподом Тодже Оновуакпо.

Мужність Мукоро змушує навіть ворогів поважати його. Так, рядовий федеральної армії Окумагба, якому майор Алі Ідріс доручив охороняти Аку й Огеново, пройнятий ненавистю до племені сімба. Він хоче навіть убити беззахисну жінку й малюка, але висока гідність, що її зберіг Мукоро Ошевіре під час найтрагічніших подій в його житті, змушують Окумагбу поди-

витися на нього і його дружину іншими очима, до певної міри навіть переродитися й побачити в сімба звичайних людей, таких, як і він сам.

Звичайно ж, абстрактний гуманізм, боротьба лише за власну гідність далекі від того, щоб бути справжньою, дійовою силою. Та ще далі від Мукоро Ошевіре на шляху до боротьби за щастя всіх нігерійських трудящих стоїть псевдореволюціонер-демагог Агбейєгбе, хоча деякі з його слів досить точно характеризують стан справ у країні, де склалися буржуазні відносини.

Під час розслідування Мукоро Ошевіре розповідає лише гірку правду, фактично засуджуючи абсурдну братовбивчу війну та міжплемінну ворожнечу: «Спочатку ми не знали, як поводитися за цих нових обставин. Ми потрапили в особливо складне становище, бо в нашому місті жило багато людей з племені сімба. Наші племена — сусіди. Багато жителів нашого міста і я сам одружилися з жінками сімба, мали з ними дітей. Тому нам було важко за один рапок змінити погляди і відвернутися від людей, з якими нас пов'язувала довголітня дружба. Людина не може відмовитися від свого брата тільки тому, що той заравився коростою».

Ошевіре до кінця виконує свій людський обов'язок, однак війна та існуюча соціальна система, яку він «ніколи не розумів», призвели до загибелі цієї непересічної особистості.

Звичайно, шкода, що Ізідор Окпєвхо не спромігся показати в усій повноті нового героя, нову людину сучасної Африки, яка стала центром художнього пізнання соціально-політичних досягнень і культурних звершень на Чорному континенті. Окпєвхо не пропонує своїх варіантів вирішення важливих соціально-політичних проблем, що постали перед його батьківщиною, не бачить ясно сили, яка могла б змінити існуючий стан речей. Однак слід високо оцінити антимилітаристську, гуманістичну спрямованість його роману «Останній обов'язок», який став помітним явищем не тільки в літературі Нігерії, а й усюди Африки.

Володимир Кухалашвілі

ИЗИДОР ОКПЕВХО

Последний долг

Перевод с английского
С. Д. ПАВЛЫЧКО

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро», 1983
(На украинском языке)

Редактор *Л. Н. Маввська*

Художник *В. М. Флак*

Художний редактор *А. І. Клименко*

Технічний редактор *Б. С. Грінберг*

Коректор *Т. В. Грузинська*

Информ. бланк № 2184.

Здано до складання 09.12.82. Підписано до друк 16.03.83. БФ 50159. Формат 70×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарб. відб. 11,462. Обл.-вид. арк. 14,235. Тираж 65 000. Зам. 1482. Ціна 1 крб. 40 к. Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

3 матриць Київської книжкової фабрики «Жовтень» на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Ізідор Окпехо

051 **Останній обов'язок: Роман / Перекл. з англ. С. Павличко; Післям. В. Кухалашвілі.— К.: Дніпро, 1983.— 255 с.**

У романі сучасного нігерійського письменника чи не вперше в національній літературі художньо відтворено трагічні для країни події кінця 60-х років — громадянську війну, що поставила під загрозу існування Нігерії як єдиної держави.

Через драматичні долі героїв, що змінюють один одного в ролі оповідачів, письменник показав моральний, психологічний і політичний клімат в країні, збагатив африканську прозу темою відповідальності кожного громадянина за долю батьківщини.

0 70304—216 216.83. 4703000000

M205(04) — 83

И (Афр)

1кРБ. 40к.